ВОБОДА ИЛИ СМЪРТ

КОНСТАНТИН
КОСЕВ

Кратка история на Българското възраждане

АКАДЕМИЧНО
ИЗДАТЕЛСТВО
„ПРОФ. МАРИН ДРИНОВ“

К 131
3лб

Константин Косев

КРАТКА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

сканирал: Ж.Войников

http://www.bulgari-istoria-2010.com/

КОНСТАНТИН КОСЕВ

КРАТКА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

София • 2001
Академично издателство „Проф. Марин Дринов“

Априлското въстание през 1876 г. е органически свързано с цялостния възрожденски процес като кулминационна изява на българската национална революция. То увенчава финалната развръзка на националните освободителни стремления чрез радикални действия. Неговата подготовка започва още в зората на възрожденската епоха, за да премине през драматичните изпитания на множество заговори и регионални бунтове, с които националната революция натрупва боен и политически опит, усъвършенства организационните си форми и тактически похвати, избистря своите идейни позиции, изпробва рефлексите на противника за противодействие и създава необходимата обществено-политическа нагласа за масови самопожертвувателни действия. Знаменитото заклинание „Свобода или смърт“ не е сантиментална фраза, а осъзната потребност от саможертва в неравния бой срещу Османската империя. Именно благодарение на тази масова саможертва българският народ губи сраженията, но печели войната. Военното поражение на въстанието тутакси се превръща в политическа победа — целта е постигната. Българската държава възкръсва от пепелищата на петвековното забвение.

© Константин Димитров Косев, 2001
© Богдан Николаев Мавродинов, художник, 2001

ISBN 954-430-760-5

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 7
Историографски проблеми при подхода към възрожденската тематика 14

БЪЛГАСКИЯТ НАРОД ПОД ОСМАНСКО ИГО (XV–XVII в.)

Налагане на османската обществено-политическа система в българските земи 23
Стопанският живот на българите през XV–XVII век 30
Съпротивата на българите срещу османотурските завоеватели през XV–XVII век 36
Българите в контактната зона между християнството и исляма 43

БЪЛГАРСКО ВЪЗРАЖДАНЕ

Формиране на българското самосъзнание 50
Зараждане на националноосвободителна идеология 58
Социалноикономически подем — материално замогване на българския народ 64
Развитие на българското просветно дело 71
Постижения на националната култура 77
Всекидневният живот на възрожденските българи 84
Борба на българите за църковно-национална независимост ... 89
Въоръжени изяви на националната революция до Кримската война (1853—1856) 96
Българската освободителна кауза в лабиринтите на Източния въпрос 105
Преход към организирано националнореволюционно движение 113

Политически организации и идейни течения през 50—60-те години на XIX век 120
Изграждане на вътрешната революционна организация. БРЦК 128
Източният въпрос под въздействието на германското обединение 136
Ориентация към незабавно въстание 142
Априлското въстание 149
Руско-турската освободителна война (1877—1878) и възкресението на българската държава 157
Българите в плен на Санстефанската илюзия 165
Източници и литература 175

ПРЕДГОВОР

През 2001 г. започва третото хилядолетие на новата ера от историята на човечеството. Тази забележителна годишнина в световната история съвпада с 1320-ата годишнина от създаването на първата българска държава в Европа. Единствената държава, която и до днес е със същото име. Българите трайно присъстват цели 1320 години в епицентъра на човешката цивилизация. И не къде да е, а тук на това дивно кътче на земята — Балканския полуостров — най-ветровитото и примамливо кръстовище в света. Малко са народите, които биха могли да се похвалят с подобно постижение.

Юбилейните годишнини са повод за равносметка. Като погледнем назад в миналото от висотата на днешния ден в началото на XXI в., ще видим, че нашият народ е преживял през дълголетната си история епохи на възход и упадък, многократно е изпитвал радост от успехите, но още по-често и горчилката от неудачите. При най-обща съпоставка между добрините и злините, преживени от българите през различните периоди в миналото, без съмнение Възраждането се откроява като най-успешната и плодотворна епоха в цялата ни история. Това е епоха на съзидание и всестранен напредък. Трудно е дори да се изброят всички постижения през това време. Достатъчно е само да споменем, че тъкмо тогава се създава и укрепва българската нация, формира се новобългарският книжовен език, изгражда се фундаментът на националната просвета и култура, полагат се основите на първите общобългарски институции като предвестници на националната държавност. През Възраждането българите сякаш се прераждат за нов живот с друга по-различна физиономия.

През средновековието по време на Първото и Второто царство главният признак за принадлежност към българската народност е поданството. Всички царски поданици в българската държава съставляват българския народ, макар че населението има твърде пъстър хетерогенен етнически състав. Народностното сцепление се налага и поддържа чрез православната религия с помощта на Българската църква. Границите на българската средновековна държава обаче, както знаем, са динамично променливи. Често пъти някои територии се присъединяват към царството, а други се отделят. Тази мобилност естествено влияе върху състава на българската народност, която също променя своя облик в зависимост от територията на царството.

През епохата на Възраждането става обратното. Българите нямат своя държава. В рамките на конгломератната Османска империя някогашната българска народност сплотява и приобщава около себе си различни етнически елементи в хомогенна сплав с качествено нова отличителна характеристика.

Османотурското нашествие в края на XIV в. изправя българите пред тежки изпитания. Завоевателят е безпощаден. Мюсюлманският фанатизъм намира израз в открито насилие срещу „неверниците“ гяури. Местното население е подложено на насилие и ограбване, на религиозно-народностна дискриминация и физическо унищожение. То търси спасение в планинските райони или в чужбина. Градските средища и плодородните полета бързо запустяват. Лишена от държавност и културно-духовни институции, българската народност е обхваната от ерозия. Ерозията се проявява главно във физическото разпиляване на българите и в духовното им обезличаване. От снагата на българската народност се откъсват живи части чрез принудителна „доброволна“ и насилствена асимилация. Много българи възприемат господстващата ислямска вяра, която се олицетворява с етническата общност на завоевателите. Демографският срив смалява българското население през XV в. до минимум, а през следващите два века е трудно дори да се установи наличието на българи в империята. До края на XVII в. те са почти забравени от цивилизования свят. Нито в Европа, нито в Русия някой си спомня за някогашното тяхно съществуване. Само отделни книжовници историци споменават от време на време по разни поводи, че на Балканите е имало и такъв народ. Впрочем, както ни подсеща Отец Паисий, дори и самите българи забравят кои са. Мнозина от тях се идентифицират често пъти като гърци или просто като християни.

Изведнъж става някакво чудо. Вместо да изчезнат завинаги от лицето на земята, само след век и половина по-късно, около 70-те години на XIX в., българите се оказват над 5 млн. души. Наистина смайващо явление? При това тяхното съществуване като отделна и най-голяма етническа общност в балканските владения на Османската империя се констатира единодушно от всички чуждестранни наблюдатели — етнографи, демографи, историци, географи, публицисти, общественици и прочее специалисти. Между тях фигурират такива авторитетни имена като Ами Буе, Феликс Каниц, Е. Енгелхард, А. Будилович, Ксавие Хойшлинг, Михаил Подгорин, Константин Иречек, П. Лермон, Хайнрих Киперт, Луи Леже, Елизе Реклю, К. Шодорди и др. Впрочем, това се признава официално и от султана през 1870 г., когато се учредява Българската екзархия. Признава се и от правителствата на великите сили през 1876 г. на Цариградската посланическа конференция.

Как се стига до това изумително демографско-етническо явление? Очевидно, подобно на всеки жив организъм, българският етнос, когато усеща смъртоносната заплаха, проявява инстинкт за самосъхранение. В борбата за оцеляване срещу многократно по-силния противник, българите интуитивно намират подходящи ефикасни оръжия за самозащита. Това са високата раждаемост, пословичното трудолюбие, икономическият просперитет, просвещението и силата на знанието. Именно благодарение на тези могъщи оръжия, подобно на същински феникс, българите възкръсват през годините на Възраждането от пепелищата на забвението.

Въпреки непрестанното изтичане на големи маси от българското население, българското присъствие в империята расте неудържимо. Нито изселническите потоци на десетки хиляди души след честите войни и въстания, нито системните помохамеданчвания в цели райони, нито физическите изтребления, нито кърджалийските опустошения, нито масовите епидемии и примитивните жизнени условия са в състояние да попречат на българския демографски бум. Българското възрожденско землище се превръща сякаш в същински инкубатор, който непрекъснато бълва нови и нови хора. Ала поважното е, че тези хора се идентифицират като българи сред пъстрото християнско и славянско множество в империята.

Растящата многолюдност на българите и тяхното материално и духовно превъзходство над надменния завоевател им възвръща самочувствието, вдъхва им сили и дързост. Прокудени някога от своите домашни огнища към планинските чукари, след няколко века, закалени в неволи, българите се връщат обратно, за да завладеят отново свещената земя на своите предци. Подобно на същинска лавина, те се спускат от балканските склонове и заливат равнините на Мизия, Тракия, Македония и Добруджа със здраво и жизнеспособно население. Със своята активна предприемчивост, прагматичния си рационализъм, с оръжието на ралото и занаятчийския майсторлък, с интелект и находчивост, българският народ овладява от ден на ден все по-плътно централните и източните зони на Балканския полуостров. Националната спойка между хората, които се идентифицират като българи, става под въздействието на множество най-различни фактори, но без наличието на своя държава и независимо че са поданици на чужда държава. Така че, за разлика от средновековието, когато българската държава прави българската народност, през Възраждането става обратното — българската нация създава българската държава.

В историческата литература е възприето мнението, че епохата на българското национално възраждане започва някъде към началото на XVIII в. Едва ли ще е пресилено, ако кажем, че то започва почти от нулата, сиреч от нищото. О́ттук нататък българите навлизат в своята Нова история. Започва процес на всестранно развитие и възход с постепенно натрупване на материални и духовни ценности. За относително кратък период, само за век и половина, българите израстват от нищото в най-голяма просперираща нация на Балканите, с изявени претенции за независимост и собствена държава. Възрожденските българи наваксват с ускорени темпове вековната си изостаналост, за да се приобщят към модерната европейска цивилизация. Този процес достига своя апогей през 70-те години на XIX в. Постиженията на българския народ през тази епоха имат международни измерения и могат да се сравняват със световните образци по онова време. Достатъчно е например да споменем имената на Петър Берон, Никола Пиколо, Христо Ботев, Петко Р. Славейков, Иван Вазов, Марин Дринов, Любен Каравелов, Захари Зограф, Кольо Фичето, Александър Екзарх, Станислав Доспевски, Николай Павлович и други подобни личности от Възраждането, чието творчество по нищо не отстъпва на тогавашните международни стандарти в съответната област на културата и познанието.

През епохата на Възраждането българският народ натрупва колосална национална енергия, набира историческа инерция, която би могла да му гарантира по-голям прогрес в бъдещето. За жалост това не става. През изминалите повече от 120 години възрожденската национална енергия бе разточително пропиляна в низ от злощастни обстоятелства. На фона на изживените трагични национални катастрофи и злополучни социални експерименти през новата и най-новата ни история, епохата на Възраждането блести още по-ярко с носталгичния ореол на едно славно време. Неслучайно в мигове на покруса и тежки изпитания през следосвобожденската ни история отправяме взор към българския възрожденски дух, търсейки в него опора и упование. Подобно на някакъв чудотворен стимулатор възрожденската епоха продължава да упражнява върху българите магическо въздействие, излъчвайки могъщи импулси, които вдъхват вяра, сили и дързост.

Възрожденският дух вдъхновява Съединението през 1885 г., възрожденският дух окриля участниците в Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г., възрожденският дух възпламенява патриотизма на българите в Балканската война. Днес също призоваваме възрожденския дух на помощ за спасението на България. Неслучайно в нашия празничен календар фигурират такива дни като 24 май — Денят на светите братя Кирил и Методий, и 1 ноември — Денят на народните будители. Това не са обикновени празници, а празници-стимулатори на възрожденския дух. Празникът в чест на светите братя Кирил и Методий и славянската писменост възниква именно през Възраждането като ярка и масова идейнополитическа изява на българската национална революция в името на освободителната кауза. Неговият мощен патриотичен заряд се превръща в символ на възрожденския дух. Ала същевременно трябва да се знае, че т. нар. възрожденски дух не е някаква имагинерна сантиментална метафора. Това е съвсем конкретна морално-нравствена норма на поведение с реално проявление в живота на възрожденските българи. Нещо специфично за тогавашното общество. Става дума за явлението всеотдайност и самопожертвувателност в името на българското Отечество. Епохата на Възраждането изобилства с подобни прояви в масов мащаб.

По онова време, когато станало ясно, че освобождението не може да се постигне на бойното поле със силата на оръжието срещу многократно по-силния противник, идеята за саможертва придобива ключово значение. Тя стои в основата на възприетата политическа стратегия от лидерите на радикалното направление в националноосвободителното движение. Особено показателна в това отношение е четническата акция на Хаджи Димитър и Стефан Караджа през 1868 г. Драмата на тези доблестни мъже, поели съзнателно мъченическия кръст на саможертвата, е нещо много симптоматично във възрожденската ни история. За първи път българското освободително движение пролива организирано и целенасочено толкова много кръв наведнъж в неравната битка с врага. Това безпрецедентно „безумие“ подсказва на българите, че делото на освобождението повелително изисква своя кървав данък. Във всеки случай не е случайно, че тъкмо това „безумие“ на Хаджидимитровци импулсира с такава колосална мощ поетичното вдъхновение на Хр. Ботев, за да го възпее по блестящ начин, а по-късно лично да последва примера им при буквално подобни обстоятелства. Саможертвата на Хаджидимитровци обаче подсказва също, че само 120 жертви не са достатъчни, за да се постигне свободата. Нужни са много повече. И осъзнавайки това, чрез своята Вътрешна революционна организация (ВРО), Апостолът Левски създава и възпитава цяла генерация от хиляди самоотвержени български патриоти, готови да умрат за България. „Искате ли — пише Т. Каблешков през 1875 г., — българинът да бъде щастлив и богат, отидете на смърт! Да, пожертвайте се за вашите потомци, това е дългът ни днес. . . Естествено, едно въстание ще доведе до загуби, но веднъж завинаги трябва да поемем този риск, за да осигурим бъдещето.“ Това и става. Хиляди българи изгарят самопожертвувателно в пламъците на Априлското въстание през 1876 г. Този път жертвите се оказват достатъчно, за да се постигне целта. Ето това е възрожденският дух — дързост, мъжество и всеотдайност на делото в името на българското Отечество.

Епохата на Възраждането е нещо като детската възраст на българския народ. Затова много българи таят дълбоко в душите си романтични представи за нея. Доблестните дела на нашите предци — създателите на Нова България, будят възхищение и подхранват самочувствието ни като народ. В този смисъл Възраждането е своеобразен символ на българската самоличност. Ето защо не е чудно, че интересът към тази епоха е изключително голям, а отношението е винаги емоционално, изпълнено с различни дози сантиментализъм. Поради тази причина изучаването на Възраждането е много затруднено. Митовете и легендите са плътно обвързани с реалността. Често пъти разграничението им е дори невъзможно. Първо, защото документалната информация от онова време е твърде ограничена, и второ, защото някои художествени интерпретации на тази тема са популяризирали и утвърдили представи, които се отклоняват от историческата действителност. Професионалната академична историография се стреми към адекватното проучване на възрожденската епоха, като се опира стриктно на автентичните източници за установяване на обективната истина. Направеното в това отношение досега е внушително по обем и съдържание. Издирени, анализирани и обнародвани са огромно количество документи от наши и чуждестранни архивохранилища. Натрупана е богата литература — обобщаващи съчинения, монографии, студии, статии, очерци, регионални изследвания и пр. Много неща от възрожденския процес са цялостно изяснени в детайли и подробности.

Разбира се, далеч не всичко е изяснено. Епохата на Възраждането е необятна, практически неизчерпаема тема. При това съществуват много спорни и дискусионни проблеми, по които са изразени различни становища с разнообразни интерпретации.

Предложената „Кратка история на Българското възраждането“ е поредният опит за нова трактовка на възрожденския процес. В нея целта е цялостно да се осмисли Възраждането, като се синхронизират по-добре отделните му проявления. Защото, струва ми се, в това отношение досегашните обобщаващи съчинения третират различните аспекти на Възраждането някак изолирано, без да се изяснява взаимовръзката помежду им като органична съставна част на единния исторически процес. Такъв е случаят, например, с интерпретацията на Възраждането в т. 5 и 6 на Многотомната история на България, където разделите за културата са поставени като някакви приложения в края на двата тома.

Друг недостатък на досегашните обобщаващи съчинения е, че разглеждат възрожденската епоха в твърде ограничени, предимно български рамки, без да експонират събитията и явленията в контекста на общоевропейската история. Това е причината, поради която много важни въпроси, свързани главно с националноосвободителното движение, все още нямат достатъчно убедителни обяснения.

И още нещо. През последните няколко десетилетия се натрупаха множество изследвания по разни аспекти от темата. Фактологическата база се разшири значително, като уплътни познанията ни до детайли за много интересни неща. Ала обилната информация понякога така ни задръства, че вторачени в детайлите, не забелязваме по-съществени неща. Както се казва — заради дърветата не виждаме гората. Затова ми се струва, че епохата на Възраждането се нуждае и от по-кратка история. Такава история, която, очистена от излишни подробности, да очертае в най-схематична форма нейните основни жалони. Кратките четива са по-лесно разбираеми, а и за предпочитане, особено сега във времето на Интернет.

София, 4.08.2000 г.

ИСТОРИОГРАФСКИ ПРОБЛЕМИ ПРИ ПОДХОДА КЪМ ВЪЗРОЖДЕНСКАТА ТЕМАТИКА

Епохата на Възраждането е привлекателен обект за множество изследователи — професионални историци, политици, общественици, публицисти и всевъзможни любители ентусиасти. Натрупаната обемиста литература включва документални публикации и мемоари, обобщаващи съчинения, изследвания на различни възрожденски явления, регионални и селищни проучвания, биографии на възрожденски дейци и т. н. Извършеното в тази област досега е огромно по обем и богато по съдържание. Информационният масив от издирени и обработени исторически извори, както и тяхната интерпретация и многобройните приносни публикации обогатяват и уплътняват познанията ни за епохата на Възраждането.

Същевременно прави впечатление, че досегашните приноси имат, общо взето, емпирична насоченост и се отнасят предимно до фактологическата характеристика на възрожденския процес. Що се отнася обаче до цялостното осмисляне на този процес и обяснението на редица негови проявления, се забелязват много неизяснени неща и неубедителни твърдения. Това се отнася например за такива възлови проблеми като: причините и предпоставките за Възраждането, характера и движещите сили на националната революция, международните аспекти и измерения на освободителното движение и др. под. По тези въпроси в историографията се изразяват не само различни, но дори противоположни виждания. Това се обяснява с различията в мотивацията при подхода към възрожденската проблематика. Във всички случаи мотивацията е свързана и зависи от идейнополитическите пристрастия, от равнището на професионалната историческа квалификация и от емоционалната нагласа на всеки изследовател.

Емоционално-романтичният подход е най-често срещаното явление в историографията, посветена на Възраждането. Динамиката на развитието и постиженията през тази епоха будят възхищение и се възприемат като нещо сакрално в историческата ни съдба. Това придава на тази епоха някакво особено очарование със силно емоционално въздействие. Естествено българският изследовател трудно може да остане равнодушен към обекта на своето проучване, особено когато става дума за близка по време епоха, чиито страсти и патриотични вълнения продължават дълги години и след Освобождението да влияят върху обществената атмосфера у нас. Именно това поражда романтизма, който пронизва цялата историография на Възраждането до наши дни. С течение на годините романтичната тенденция постепенно затихва, ала това става главно в трудовете на историците професионалисти. Макар да е обяснимо като явление и оправдано като поведение, романтизмът затруднява до голяма степен изследванията на Възраждането. Затруднява ги, защото нарушаването на мярата в баланса между обективността и пристрастната емоционалност неминуемо води до самозаблуждения, а оттук до деформация на представите и отклонения от адекватната обективна действителност. Най-често романтизмът се проявява в профанирането на нещата по схемата „наше—чуждо", „добро—лошо" и „черно—бяло", което лесно се постига с повече епитети, прилагателни и суперлативи. Освен това, под напора на емоцията, аналитико-синтетичният обяснителен метод се заменя обикновено с т. нар. констативно-оценъчен, при който, вместо да се обясняват историческите факти и явления, се раздават оценки и строги присъди за събития и личности. Стига се до куриози, когато достойни български патриоти, посветили живота си на отечеството, стават обект на дребнави упреци за допуснати „грешки".

Терминология на понятията. Главното, което характеризира възрожденския процес и определя най-важните му постижения, е създаването на българската нация и нейните претенции за самостоятелност. В такъв смисъл терминът „Българско възраждане" основателно се отъждествява с термина „националноосвободително движение", който пък напълно се покрива с понятието „българска национална революция". Между тези понятия няма съществена принципна разлика, освен в нюансите, чрез които обикновено се доуточнява обхватът в конкретния смисъл на явлението, за което става дума. Същевременно обаче терминът „Българска национална революция" се употребява често пъти само когато става дума за въоръжени политически действия. Това фактически означава, че културно-просветното движение и движението за църковно-национална независимост се изключва от понятието „Българска национална революция". Подобно нещо е явно недоразумение, защото е в пълно противоречие със същността и смисъла на възрожденския процес.

Битуващите в историографията представи, че терминът „Българска национална революция“ означава непременно и само силови въоръжени действия, са необосновани. Терминът „Българска национална революция“ е по-широко понятие, което включва въоръжената борба, но освен нея съдържа и други компоненти. То обхваща и социално-икономическото развитие, и демографския растеж, и просветното дело, и културно-духовните постижения, и борбата за независима църква. Всички тези явления добиват през епохата на Възраждането ясно изразен и целенасочен националноосвободителен, т. е. революционен и политически характер. А това съответно означава, че въоръжената борба е само една от проявите на националната революция — нейното т. нар. радикална проява. Но освен това има и друго, умерено направление, каквато е например легалната борба за църковно-национална независимост, която има не по-малко значение за освободителната кауза.

Като кулминация на българската национална революция Априлското въстание през 1876 г. е органически свързано с цялостния възрожденски процес. То увенчава финалната развръзка на този процес като екстремна радикална изява на освободителните стремежи. Това съответно означава, че неговата подготовка започва фактически още в зората на възрожденската епоха, за да премине през дългите и сложни перипетии на ферментация и съзряване. Осъществяването му става възможно върху основата на натрупаните материални и духовни постижения на българите, които вкупом го обуславят и предпоставят. Стопанското възмогване, демографският бум, училището, книжовността, културният напредък, борбата за църковна независимост — това са мощните импулси на националната революция, довели до Априлското въстание. По същия начин въстанието е органически свързано с предшестващите го многочислени заговори и регионални бунтове, чрез които националната революция трупа боен и политически опит, усъвършенства организационните си форми и тактически похвати, избистря своите идейни позиции, изпробва рефлексите на противника за противодействие, създава необходимата обществено-психологическа настройка за самопожертвувателни действия.

Въпросът за т. нар. причини на бунтовния подем през Възраждането. В духа на горните разсъждения става ясно колко е безсмислен тривиалният въпрос за причините на бунтовните начинания, в това число и за Априлското въстание, който често пъти се разисква в историографията. Въпросът е безсмислен, защото не може да се търсят причините за нещо, което е логически обусловено от историческия процес и се разбира от само себе си. Поставянето на такъв въпрос фактически означава да се откъснат бунтовните начинания от контекста на националноосвободителното движение като някакви изолирани, едва ли не епизодични събития, предизвикани от особени специални обстоятелства.

Още по-абсурден е обаче отговорът, който се дава обикновено на този въпрос. Той се свежда до баналната констатация за т. нар. „тежко положение на народа“. Това профанирано обяснение на причините за Априлското въстание в духа на вулгарния материализъм е широко разпространено в историческата литература и битува до ден-днешен. Според него, притеснен от многобройни данъци, ангария, корупция, насилия и прочие бедствия, българският народ стига до едно непоносимо положение, търпението му се изчерпва и отчаян се хваща за оръжието да дири спасение. Това обяснение е твърде неубедително, защото веднага поражда основателното недоумение: ако наистина това е причината за Априлското въстание, защо тогава то не избухва по-рано? Известно е, че българите преживяват периоди на много по-тежки и драматични изпитания, без дори следа от бунтовни прояви.

Тезата за „тежкото положение на народа“ като обяснение на революционния подем е необоснована. Дори само най-беглият поглед сочи, че Априлското въстание е дело на хора от имотни среди с прилично образование и висока обща култура. Неговите инициатори и осъществители притежават политическа грамотност и ярко изявено идейно-патриотично съзнание. Това са хора с интелектуална зрялост и изявени претенции на лидери в обществения живот. Достатъчно е само да погледнем в географията на въстанието, т. е. опорните му центрове, за да разберем, че то е дело на най-будните икономически и духовно издигнати селища и райони по онова време. Повече от ясно е, че не „тежкото положение“, а тъкмо обратното — порасналата материална и духовна мощ на българите е главният фактор, който мотивира въстаническите им пориви през 1876 г.

Характерът и движещите сили на националната революция. В тясна връзка с тезата за „тежкото положение на народа“ като причина за Априлското въстание е и тезата, която обосновава и неговия плебейски характер. Това е следващият принципиален проблем в досегашната трактовка на въстанието, който е свързан с разгорялата се неотдавна дискусия в историографията за т. нар. хегемон на българската национална революция. Дискусията възниква с натрапчивите опити да се наложи една чисто идеологизирана и преднамерена теза в духа на „пролетарската кауза“. Застъпниците на въпросната теза отричат априори или силно омаловажават всякаква позитивна роля на „лошата“ буржоазна прослойка в националноосвободителното движение. В най-добрия случай те признават само заслугите ѝ в просветното дело и борбата за църковна независимост, ала това не се таксува като революционна и политическа дейност. Напротив, заслугите на буржоазията в това отношение се тълкуват тенденциозно с обратен знак в смисъл на отклонение от верния път. Нейните заслуги се дефинират като еволюционизъм, реформизъм, просветителство, конформизъм, съглашателство и в края на краищата като предателство. Това е така, защото, съгласно идеологическата догма, само въоръжената борба се смята за истинска революционна дейност, сиреч само насилието може да бъде носител на прогреса, то е „акушер на историята“, както е казал пророкът.

Апологетите на „пролетарската революция“ неизбежно съзират в главния герой на националната революция своя любимец „презрения парий“. В случая това е българската градска и селска беднота през Възраждането. Буржоазията според тях участва в националната революция само по изключение чрез отделни свои представители и, разбира се, предимно от по-нисшите обществени слоеве. Като цяло обаче, тя е или пасивен съзерцател на събитията или застава на предателски позиции.

Тази така настойчиво лансирана теза навремето за движещите сили на националната революция, въпреки всички усилия, не успя да се наложи. Със своята явна преднамереност тя се оказва в пълно противоречие със същността на възрожденския процес. Трудно е дори да си представим, че хората от плебейските низини, притиснати от ежедневната грижа за своето биологическо оцеляване като човешки същества, могат да бъдат осъзната движеща сила и хегемон в една буржоазно-демократична по своя характер и насоченост национална революция. А и наличната документация по този въпрос е съвсем недвусмислена — националната революция, включително и нейната най-драстична изява през 1876 г ., е дело на т. нар. средна класа, на израстващата градска и селска буржоазия, единствената активна обществена политическа сила по онова време. Тъкмо тази обществена прослойка е най-заинтересована от премахването на чуждото потисничество и възстановяването на българската държавност. А още по-важното е, че именно тя разполага с нужните материални и интелектуални ресурси, за да бъде движеща сила на националната революция.

Военни и политически аспекти на националноосвободителното въстание. Априлското въстание, подобно на всяко друго националноосвободително въстание, е преди всичко въоръжено действие, т. е. своеобразна война. Но същевременно то е и политическо действие, защото чрез него се преследват определени политически цели и намерения. Това означава, че при цялостната интерпретация на въстанието се налага спазването на уравновесен баланс между неговите военни и политически проявления. Само тогава може да се постигне неговото адекватно възприемане и обективната му преценка. В противен случай, ако този баланс бъде нарушен и се акцентират само военните му аспекти, както обикновено се прави от много автори, образът на въстанието неизбежно се деформира. В историческата литература определено доминират военните му аспекти, а политическите се подценяват или се изтъкват само като обективна последица, а не като предварително преследвана цел. Така се стига до обезличаване на въстанието, до неговото неволно омаловажаване. Този нежелателен ефект се получава, защото тъкмо военната страна е слабата страна на въстанието. Абсурдно е дори да си представим, че с допотопни пушки-кремъклийки, със саморъчно направени патрони-фишеци, с бутафорни черешови топчета и юнашки ентусиазъм може да се разгроми Османската империя. На война като на война! И щом въстанието е и война, то неминуемо се подчинява на всички нейни правила и изисквания. А от тази гледна точка въстанието е предварително обречено и няма абсолютно никакъв шанс за успех на бойното поле със силата на оръжието. За да се уверим в това, достатъчно е да си припомним, че дори на руската армия по-късно ѝ бяха нужни цели осем месеца, за да сломи съпротивата на противника с цената на огромни човешки и материални жертви, преживявайки драматични критични мигове на косъм от провала.

Като се има предвид всичко това, става ясно колко е безсмислен въпросът за причините, довели до военното поражение на въстанието, който често се обсъжда в историческите съчинения. Този въпрос е безсмислен, защото единственият възможен отговор ни насочва към предварително известни и предопределени като даденост обективни обстоятелства — лошо и недостатъчно въоръжение, отбранителна тактика и т. н. А най-нелепото е, че в подобни случаи обичайните хвалебствия, отправяни преди това по адрес на апостолите във връзка с подготовката и организацията на въстанието, изведнъж се превръщат в остри осъдителни упреци към тях, когато се заговори за причините на погрома. Пряко или косвено им се вменява „вината“, че били допуснали тактически и организационни грешки в подготовката и хода на бойните действия, че не осигурили достатъчно оръжие и т. н. Мигар, ако не бяха допуснати тези „грешки“ и организационни пропуски, всичко е щяло да бъде наред!

Предозирането на военните аспекти на въстанието неизбежно формира една изопачена и твърде примитивна представа за Априлското въстание. Затова неслучайно то изглежда на някои хора невзрачно и жалко като някаква безсмислена авантюра, довела до трагедията на хиляди невинни българи. За да се превъзмогне поне отчасти това тягостно впечатление от военните неблагополучия на въстанието, в историческата литература се прави обикновено опит за компенсация чрез специален допълнителен акцент върху проявения героизъм от въстаниците, съчетан непременно с още един акцент върху страданията от репресиите и чудовищните злодеяния на палачите.

Съзнателно подсиленият емоционално-патриотичен мотив естествено тушира и коригира до известна степен печалната физиономия на въстанието като неудачна военна акция. Под въздействието на патетичната сантименталност то наистина се възприема като нещо по-внушително, ала главно в морален план, в смисъл на едно сакрално за народа ни събитие. Въпреки захаросаните подправки обаче, горчивият привкус на синдрома „българска работа“, сиреч „калпава работа“, продължава да нагорчава.

Много по-автентична и достолепна би била представата за Априлското въстание, ако се изтъкнат както подобава и неговите политически аспекти. Тогава военните му неуспехи нямат толкова важно значение. Те се възприемат като нещо естествено и разбираемо с оглед на конкретните исторически обстоятелства по онова време. Много по-важно значение добива фактът, че въоръжените въстанически действия имат добре премислена и обоснована рационална политическа цел. Както е известно, предварително начертаната въстаническа стратегия не предвижда непременно победа над противника със силата на оръжието. Военните операции се планират върху основата на изискването за колкото е възможно по-продължителни въоръжени въстанически действия с участието на колкото е възможно повече хора във възможния най-широк териториален обхват. Това фактически означава, че военното поражение е предварително калкулирано и влиза в сметките на стратегическия замисъл, който цели точно по този начин да постигне определен политически ефект. И наистина го постига — военното поражение мигновено се превръща в политическа победа. Реалните политически резултати са главният меродавен критерий за цялостната му преценка.

Международните аспекти на националноосвободителното движение. Сравнително малко са националноосвободителните въстания в новата история на човечеството, които биха могли да се похвалят с резултата, постигнат от Априлското въстание през 1876 г. Известни са например злополучните въстания на поляците през 1831 и 1863 г., на унгарците през 1848 г. и мн. др., които, въпреки силната им въоръжена изява, не постигат политическите си цели. Такъв е случаят и с нашето Илинденско-Преображенско въстание през лятото на 1903 г. То по нищо не отстъпва на Априлското във военно отношение и дори може би го превъзхожда, но се оказва безперспективно в политическо отношение и завършва като трагедия.

Ясно е следователно, че политическият успех на подобен вид въстания не зависи само от тяхната военна интензивност, а главно от начина, по който се вписват в „голямата политика“ на международната арена. В този смисъл нашето Априлско въстание е твърде „щастливо“. Неговата кауза е печеливша, въпреки относително скромните му въоръжени възможности за изява. То попада в зоната на мощен циклонален политически вихър над Централна Европа в края на 60-те и началото на 70-те години на XIX в., който оказва силно въздействие върху политическия барометър на Балканския полуостров. Под влияние на този именно циклонален вихър настъпва рязка дестабилизация в европейското статукво.

Динамизацията в международните отношения е свързана с напористите действия на Прусия за създаване на обединена германска държава в центъра на Европа. Появата на обединена Германия и нейното утвърждаване като велика сила на международната арена разрушава дотогавашните съюзни структури и предизвиква радикални промени в политическата конфигурация на силите. Това неизбежно се отразява и върху Източния въпрос. Традиционните съперници на Балканите за наследството на „болния човек“ край Босфора са сериозно смутени от растящата мощ на новопоявилата се велика сила и нейните дръзки претенции за лидерски позиции на стария континент. Тревогата им още повече се засилва, когато разбират, че германската дипломация целенасочено се стреми към разпалване на ориенталския бунтовен пожар с оглед на своите цели и намерения. Така Източният въпрос се превръща във важно средоточие на борбата между великите сили за европейско надмощие.

Възникналата нова политическа ситуация на международната арена разкрива пред българската освободителна кауза благоприятни възможности. В тайнствените лабиринти на сложните комбинации между великите сили чрез Априлското въстание българската освободителна кауза попада под въздействието на мощна двигателна тяга. Това значително засилва и умножава политическия ефект на въстанието. То уцелва точно онзи момент, когато германската дипломация усилено търси всевъзможни начини, за да тласне час по-скоро Русия във война срещу Османската империя. Целта на Германия е да се избави по този начин от досадната опека на великите сили и главно на Русия, като си осигури свобода на действие във френско-германския конфликт. Априлското въстание ѝ предлага великолепни възможности в това отношение, поради което тутакси се възприема в Берлин като важен аргумент с оглед на германските стратегически цели. Обстоятелството, че Германия е заинтересована от българското въстание и рационално се възползва от него, автоматически повишава многократно политическата му стойност в международните отношения, превръща го във фактор, който извежда българската освободителна кауза на „зелена улица". В това се състои „тайната" на загадката, защо Априлското въстание, въпреки военното му поражение, за разлика от много други националноосвободителни акции, постига своята цел. Няма никакво съмнение, че успехът на делото зависи в края на краищата до голяма степен от конкретната международна ситуация, от онези влиятелни сили на международната арена, които определят насоките в хода на „голямата политика".

БЪЛГАРСКИЯТ НАРОД ПОД ОСМАНСКО ИГО (XV–XVII в.)

НАЛАГАНЕ НА ОСМАНСКАТА ОБЩЕСТВЕНО-ПОЛИТИЧЕСКА СИСТЕМА В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

Османското нашествие има катастрофални последици за нашия народ. Завоевателят е безпощаден. Мюсюлманският му фанатизъм се проявява в яростно насилие срещу „неверниците", т. нар. гяури. Местното население е подложено на безцеремонно ограбване, на физическо унищожение и религиозно-народностна дискриминация. Много българи търсят спасение в непристъпните планински райони или бягат в чужбина. Разрушени са цветущите някога селища, безследно изчезват завинаги ценни културни паметници. Лишен от своя държава и културно-духовни институции, българският народ се превръща в безправна рая.

Последици от османското нашествие. Зашеметяващият удар на османските турци причинява много злини на българския народ. Най-страшната от всички злини е настъпилата застрашителна ерозия на българския етнос. Приблизителният брой на българите до падането им под турска власт е около 1,2 млн. В резултат на турското нашествие през XV в. страната преживява истински демографски срив. Тя губи почти 40 % от населението поради физическо унищожение на много хора, отвличания в робство, епидемии, масови изселвания, ислямизацията на цели области и други бедствия. Към края на XV в. (1490–1491), според пресмятанията на проф. Гандев, приблизителният брой на българите е едва 860 хил. души. Хиляди българи се изселват да търсят убежище в Сърбия, Унгария, Влашко, Молдова и Русия, а други са заселени принудително в Мала Азия и околностите на Цариград.

Освен българската държава, завоевателите унищожават и българската църква. Търновската патриаршия е ликвидирана и минава под управлението на Цариградската. Част от нейните диоцези остават под контрола на запазилата се Охридска архиепископия. След завладяването на Цариград през 1453 г. църковното управление на всички православни християни в Империята е поверено на Цариградската гръцка патриаршия. Така българите попадат под опеката на една чужда духовна власт, противна на техните народностни, културни и езикови традиции. А още по-страшното е, че самата Цариградска патриаршия, запазила се с благоволението на завоевателя, става безропотен и раболепен изпълнител на неговата воля. Вселенският патриарх откупва правото си да ръководи цялата православна църква от султана, като му се плаща за това огромен данък, т. нар. пешкеш, чиято сума непрекъснато расте от година на година. Патриархът разпределя дължимата сума на подвластните му митрополити, като буквално продава длъжностите им чрез наддаване на търг. Митрополитите от своя страна постъпват по същия начин спрямо подчинените им служители. В резултат на тази порочна система цялото тежко материално бреме се стоварва върху обикновените християни. Данъчните църковни агенти, т. нар. тахсилдари, се превръщат в истинска напаст за населението, подлагайки го на безцеремонно ограбване.

От всички бедствия, сполетели българите през тези години, може би най-страшното е религиозно-народностната дискриминация от страна на завоевателите. Българите са заставени да плащат поголеми данъци от мюсюлманската рая, да се държат кротко и смирено, да не носят оръжие, да не се обличат с хубави дрехи. Дори най-обикновеният мюсюлманин можел безнаказано да посяга на живота, имота и честта на друговерците, наричани презрително гяури или кяфири. Дискриминацията засяга болезнено човешкото достойнство на българите, лишава ги от религиозна свобода, от правото им да извършват открито религиозните си обреди и да строят църковни храмове.

Още в хода на османското нашествие много църкви са разрушени и превърнати в джамии. Това става и през следващите години, особено през XVI в. по времето на султаните Селим I и Сюлейман Завоевател, които забраняват строежа на високи и красиви християнски култови сгради. Християнските църкви от това време са обикновено невзрачни постройки под земята.

В съответствие с шериатското право всеки мюсюлманин ползва редица предимства по отношение на данъчното облагане, стопанската дейност и при заемането на административни служби. С разделението на хората на правоверни, т. е. мюсюлмани, и на неверници, сиреч гяури, ислямската религия насажда и подхранва господарски манталитет и самочувствие у завоевателите. Толерираните по този начин привилегии създават масова опора на властта, като обединяват и сплотяват всички османлии мохамедани срещу подвластното население, възпитават ги в дух на дискриминация към християнското население, превърнато в обект на презрение и омраза. Този верски фанатизъм става важен постоянно действащ фактор в обществените отношения, който често пъти има доминиращо значение.

Религиозно-народностната дискриминация се проявява най-драстично в ислямизирането на значителни части от българското население. Така ерозията на българския етнос още повече се задълбочава. Количественият спад и физическото разпиляване на българския елемент се съпътства и от неговото духовно обезличаване. От снагата на българския народ се откъсват живи части чрез принудително „доброволно“ и брутално насилствено помохамеданчване. Много българи, за да оцелеят, приемат мюсюлманската вяра и по такъв начин се спасяват от репресиите и произвола на завоевателите.

Масова ислямизация на българи се извършва още в хода на османското нашествие, особено по времето на султан Селим I. Подобно нещо става в района на Беломорието, около град Драма и части от Македония чак до Босна. По същото време асимилационната вълна обхваща родопските българи. В 1657 г. чепинските българи в Родопите масово приемат исляма. През XVI и XVII в. са ислямизирани също и много българи в североизточната част на страната. Част от приелите исляма българи са напълно асимилирани и чрез новата религия се приобщават към завоевателите. Друга част обаче, главно българите от Родопската област, т. нар. помаци, запазват родния си език, но загубват българското си народностно самосъзнание.

Прави впечатление, че масовото помохамеданчване е до голяма степен регулиран процес с оглед на определени стратегически цели. Затова то се ограничава само в някои зони на Балканския полуостров. Очевидно управниците на Османската империя не си поставят като цел цялостното помохамеданчване на покорената рая, за да не се лишат от главния си източник на материални блага, особено в по-късните години, когато секват постъпленията от ограбваната плячка в победоносните войни.

Най-жестоки са индивидуалните прояви на ислямизация. Често явление са насилствените помохамеданчвания на красиви български жени и девойки, отвличани за харемите на османските големци. Известни са и опити за насилствено ислямизиране на мъже, които се отличават с ум, сръчност и дързост. Такъв е случаят например със софийския златар Георги от Кратово, който демонстративно отказал да приеме исляма, поради което е осъден на смърт и изгорен жив на клада от фанатизирани тълпи. Подобна участ имат и двамата българи Никола и Георги Нови, също от София.

Ерозията на българската народност става и чрез колонизация на значителни маси турско население в нашите земи. Най- много турски колонисти се заселват по течението на р. Марица, в равнините на Тракия по Беломорието, в Македония и Североизточна България. Естествено привилегированите пришълци присвояват най-плодородните земи, а голяма част от тях се настаняват в градовете, откъдето безцеремонно изтласкват българите.

Въпреки всички злощастия, причинени от османотурските завоеватели, българите продължават да обитават своето етническо землище.

Установяване на османската феодална военно-ленна система. По времето, когато завладяват Балканския полуостров, османските турци се намират на ниска полуварварска номадска степен на развитие. Затова в началото на тяхното господство още няма някаква оформена система в обществените отношения. Тяхната организация по това време представлява една опростена силно централизирана милитаризирана структура, пригодена към нуждите на постоянните грабителски войни. С течение на времето, под влияние на съприкосновението им с развитата феодална цивилизация на покорените балкански страни, започва постепенно да се формира една своеобразна източноазиатска модификация на обществени отношения от феодален тип.

Основното средство за производство — земята, принадлежи на централната власт в лицето на султана. Държавната хазна като върховен собственик се разпорежда с приходите от т. нар. мирийска земя в цялата империя. Султанът раздава поземлени участъци, наречени ленове, на свои доверени служители от войската — спахиите, които да ползват приходите от тях. Така се създава спахийската военно-ленна феодална система.

В българските земи се очертават главно две категории ленни владения. Първата категория се състои от временни ленове, свързани с определени задължения на притежателите им към централната власт. Това са т. нар. тимари, зиамети и хасове, които се дават на висши военачалници и чиновници. Държателите на такива ленове — спахиите, са длъжни да се явяват при мобилизация под бойните знамена с определен брой войници, екипирани и издържани от тях. Така се комплектува главната бойна сила на Османската империя — спахийското опълчение. В случай, че държателите на ленове проявят нелоялно отношение към султана, леновете им се отнемат и се наказват по най-строг начин. Те не са собственици на своите ленове, нито разполагат с някакъв имунитет върху тях. На практика обаче държателите на ленове винаги се стремят да превърнат земята в своя собственост и се отнасят към селяните, които непосредствено я обработват, като към лично зависими и пряко подчинени.

Другата категория ленове не са свързани със служебни задължения и се предоставят за пожизнено владение. Такива са т. нар. газимюлкове, давани като награда на висши военни и чиновници за специални заслуги, и т. нар. вакъфи, които се предоставят на мюсюлманските духовни учреждения. И в този случай обаче собствеността на земята е условна и не се гарантира.

Така изградената система на аграрните отношения в империята фактически лишава селяните от собственост върху земята. Те притежават и обработват определени участъци земя, за които получават специален документ — тапия. Селската земя може да се наследява, но всички права на собственост върху нея има централната власт. Оттук произтичат задълженията на селяните да плащат над 80 вида данъци на държавата и ленните владетели, а също да работят ангария по чужди земи и да изпълняват всевъзможни повинности.

Османската военно-ленна феодална система е обременена от твърде сложни вътрешни противоречия между централната власт, ленните владетели и селяните. Противоречивият статут на поземлената собственост предизвиква напрежение при разпределението и ползването на приходите от нея, създава условия за хаос и произвол в режима на данъчното облагане. От една страна, както ленните владетели, така и селяните имат формални основания да се смятат за собственици, а, от друга страна, се оказва, че не са собственици. Тези сложни и противоречиви взаимоотношения стоят в основата на постоянни ожесточени конфликти. Точно в това се проявява принципната разлика между силно централизираната османска феодална система и класическия феодализъм в Западна Европа. Постоянните несъответствия между правните норми и ежедневната практика, съчетани с произвола вследствие на религиозно-народностната дискриминация и неограничената власт на суверена — това са най-отличителните неща на османския азиатско-ориенталски феодализъм.

Политическо устройство и държавно управление. Създаването и укрепването на феодалната военно-ленна система се осъществява от държавните органи за управление начело със султана. Султанът има абсолютна и неограничена власт. Той е едновременно и духовно-религиозен глава на всички мюсюлмани. Неговият управленски екип се състои от съветници — везири, един от които се назначава за велик везир. Заедно с още няколко висши служители от сферата на финансите и съдебното дело, везирите образуват съвещателния орган на султана — дивана.

Огромната територия на империята, разпростряна върху земи на три континента — Азия, Африка и Европа, се разделя административно на няколко области — бейлербейства. Българските земи се включват в т. нар. Румелийско бейлербейство. То се оглавява от бейлербей, който е натоварен едновременно с военни и административни функции. Бейлербейството се състои от по-малки административни единици — санджаци, кази и нахии. Финансовият апарат на империята, оглавяван от трима дефтердари, разполага с множество фискални агенти, които събират данъците за държавната хазна. Правораздавателната система и съдебните институции се основават на шериата — османското свещено право. Съдебната власт се осъществява от т. нар. кадии.

Особено важна роля в империята играе военната институция. Главната армейска сила е спахийското опълчение, състоящо се от конни отряди. Освен тях султанът разполага със своя лична гвардия от дворцова спахийска конница и еничарска пехота. Еничарският корпус се комплектува от насилствено събрани християнски момчета от покореното население. Те се възпитават при специални условия като мохамедани в дух на фанатична омраза към всички друговерци.

Ислямът е официална идеология в империята. Чрез него се внушава на всички мюсюлмански поданици преданост на падишаха и ненавист към „неправоверните“.

Издръжката на огромната администрация ляга върху плещите на обикновените поданици, на т. нар. рая, сиреч стадо. Към тази социална категория спадат и турските селяни, които също понасят тежестите на феодалната експлоатация. Поради съществуващата религиозно-народностна дискриминация обаче, българските християни са в несравнимо по-тежко положение. Те понасят основното бреме по издръжката на империята. Между многобройните данъци, които те са задължени да плащат, е унизителният данък джизие, събиран от мъжкото население между 15 и 75 години като откуп от военна служба, която е забранена за немюсюлмани. Крайно болезнен е кръвният данък дефширме, който задължава българите да се разделят завинаги с мъжките си рожби, събирани за еничарския корпус.

В резултат на наложената от завоевателите обществено-политическа система в нашите земи през XV—XVIII в. българският народ преживява една от най-безплодните си епохи в своето дълголетно историческо развитие. България е лишена от държавна организация, от духовно-църковна власт, от аристокрация и интелигенция, от елементарни стопански и граждански права. За дълго време се прекъсва естественото развитие на българите, които остават настрани от пътищата на европейската цивилизация и изостават с няколко века от темповете и постиженията в развитието на модерния буржоазен свят.

СТОПАНСКИЯТ ЖИВОТ НА БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ XV–XVII ВЕК

След преживения шок от нанесения катастрофален удар от османските завоеватели, българите постепенно започват да се съвземат, търсейки начини за оцеляване. Интуицията за самосъхранение им подсказва, че единственият възможен начин да се противопоставят на несъизмеримо по-силния противник е трудовата дейност и производството на материални блага.

Селско стопанство. Селскостопанската дейност е пряко свързана и зависи от характера на аграрната система. След завладяването на нашите земи от османските турци, българските селяни попадат в съвършено друга обстановка, която ги принуждава да променят изцяло своя стереотип на живот и дейност, за да се приспособят към новите условия. Някогашната проста схема в аграрните отношения — феодал земевладелец и зависими селяни, се променя съществено и значително се утежнява. Промяната се дължи на особеностите на наложената османска военно-ленна система. Най-същественото, което я характеризира, е съсредоточаването на почти целия поземлен фонд в ръцете на държавата.

Единственият легитимен владетел и суверен в империята е султанът, който олицетворява държавната власт и се разпорежда неограничено от нейно име. Султанът раздава определени участъци — *ленове* от поземления фонд на военните и чиновниците, за да се издържат. Но те ползват само приходите от тази земя, без право на собственост върху нея.

Големината на леновете зависи от ролята и мястото на притежателя им в османската обществена йерархия. Най-разпространеният вид ленове са т. нар. *тимари*, които се раздават на обикновените военнослужещи и чиновниците. По-големите по размер участъци се наричат зиамети. Те се дават на лицата от командния състав и висшите чиновници. Най-големите по доход поземлени участъци, т. нар. *хасове*, се предоставят на служителите от управленския елит.

Освен посочените категории поземлени владения, с течение на времето се появяват и друг тип ленове, които са частна собственост. Това са т. нар. *мюлкове*. Мюлкът е поземлен участък, който се дава от султана за особени заслуги като награда на най-доверените служители. Тяхната собственост върху земята обаче също не е гарантирана. В случай, че собствениците загубят поради някаква причина султанското благоволение, земята може да им бъде отнета. Това често се случва, особено когато става смяна на султанския престол. Султан Мехмед II например превръща множество мюлкове в тимари.

Единствените поземлени владения в империята с гарантирана собственост за „вечни времена“ са ***вакъфите***, които по силата на шериатското право се предоставя на мохамеданските духовни институции.

При така очертаните аграрни отношения в империята се вижда, че нейният облик се определя главно от преобладаващото мнозинство на тимарските владения, които са държавна собственост. От това следва, че българският селянин е зависим и задължен да плаща данъци едновременно и на тимариотите спахии и на държавната хазна. Това извънредно много утежнява положението му, защото се оказва под двойна експлоатация. Именно в такъв смисъл османското владичество се отразява крайно неблагоприятно върху стопанския живот в нашите земи. Наложената аграрна система не само че с нищо не стимулира производствената дейност, но дори напротив — създава условия за паразитизъм. Както държавната власт, така и държателите на ленове се интересуват само как да получават поголеми доходи чрез всевъзможните данъци, без да полагат никакви грижи за развитието на производството. Всичко това блокира трудовата мотивация на селяните и снижава тяхната инициативност и предприемчивост.

Българският селянин обработва свой участък земя средно в размер на около 30—50 декара, която му се полага съгласно османското законодателство срещу заплащането на определена такса, срещу която получава документ, т. нар. тапия за право на владение. Неговата земя може да се наследява и продава, но задължително трябва да се обработва. Ако селянинът не си плаща данъците или не обработва земята, тя му се отнема. В такъв смисъл собствеността му е условна, ала неговата зависимост от централната власт и спахиите тимариоти е абсолютна. Тази зависимост се изразява в задължението за плащането на безброй данъци, такси и всевъзможни глоби. Освен това селяните са задължени да работят ангария определен брой дни през годината на ленния владетел и да изпълняват различни повинности на държавата. Държавната повинност ги задължава да участват в строежите на крепости, пътища, отбранителни съоръжения, мостове и пр.

Данъчният натиск върху селяните се увеличава непрекъснато от година на година. Основният земеделски данък е десятъкът върху произведената селскостопанска продукция, т. нар. *юшур*. На практика поради вилнеещия произвол и верско-народностната дискриминация селяните са принуждавани да дават десятък в значително по-големи размери. Особено тежък за селяните е поголовният данък *джизие*, който се плаща само от християнските поданици. Затруднението им по този данък се дължи на наложеното изискване той да се изплаща в пари, а не в натура. Това изискване постепенно обхваща и други данъци. Заплащането с пари причинява огромни затруднения на селяните, но същевременно спомага за появата и развитието на пазарни стоково-парични отношения в Османската империя. С течение на времето този свободен вътрешен пазар постепенно се оживява и разраства. За формирането на такъв пазар спомага също нарасналото търсене на стоки и консумацията на хранителни продукти от неимоверно набъбналата непроизводителна паразитна военно-чиновническа прослойка в градовете и особено в имперската столица Истанбул. Създаването и развитието на пазарните отношения принуждава, но и подтиква селяните да произвеждат повече селскостопански продукти, освен за задоволяване на личните си нужди, но и за продажба.

Основният поминък на българските раетски селяни са земеделието и скотовъдството. Въпреки крайно примитивната земеделска техника, благодарение на благоприятните природно-климатични условия, през разглеждания период се произвеждат значителни количества растителни и животински хранителни продукти.

От традиционните земеделски култури производството на зърнени храни стои на първо място. Отглеждат се пшеница, ечемик, ръж, просо. Важно значение имат и влакнодайните растения — лен, памук и коноп, а също зеленчуците и плодовете — грах, моркови, зеле, лук, чесън, ряпа, краставици, ябълки, круши, череши и др. Под влияние на заселилите се из нашите земи турски колонисти се появяват и някои нови земеделски култури: ориз, сусам, мак, рози, кайсии, праскови и др. Започва отглеждането и на черничеви насаждения за развъждане и производство на копринената буба.

Във връзка с производството на различни земеделски култури се увеличават обработваемите земи и широко се прилага триполната система.

Сравнително по-ефективно е животновъдството, което не зависи толкова много от техническите средства и не се влияе от капризите на природата. Отглеждат се всички познати видове птици, овце и кози, свине, крави, волове, коне, биволи и магарета. Особено важно значение придобива овцевъдството поради голямата консумация на агнешки и овчи продукти от мохамеданите. Това обстоятелство предоставя възможности на мнозина по-предприемчиви български стопани да спечелят чрез овцевъдството значително състояние. Това са т. нар. *джелепкашани*, които се занимават с отглеждането и доставката на едър и дребен рогат добитък за държавни нужди. За развитието на овцевъдството допринасят също турските колонисти — номади, главно т. нар. *юруци*, които имат традиции и опит в този отрасъл. Животновъдството става твърде доходен поминък, който освен другото осигурява суровини за развитието на различни промишлени производства.

Градско стопанство. Градската промишленост намира проявление в занаятчийското производство. След като стихва разрушителната стихия на османското нашествие, опустошените градски селища постепенно се възстановяват, а възникват и нови. В тях се съживяват старите традиционни занаяти, към които завоевателите проявяват определен интерес с оглед на своите нужди. В това отношение те се възползват рационално от натрупания богат опит на българските майстори занаятчии. Завоевателите им възлагат множество поръчки както за свои лични нужди, така и за нуждите на армията. Във връзка с това през XV—XVIII в. процъфтяват най-много занаятите, свързани с изработването на селскостопански сечива. Такива са например железарството, ковачеството, бакърджийството, сарачеството, мутафчийството, кожарството, кожухарството, папукчийството, абаджийството и др.

Занаятчиите от всички браншове се организират в свои професионални сдружения — т. нар. еснафи, които наподобяват цеховите организации в Западна Европа. Тези организации представляват и защитават интересите на своите членове пред официалната власт, грижат се за регламентацията и качеството на произвежданата продукция, бдят срещу нелоялната конкуренция, а често пъти се ангажират и с обществени функции в съответния град.

Занаятчийското производство по това време почти изцяло се основава на ръчния труд. В трудовия процес обикновено се използват твърде примитивни инструменти и приспособления. Майсторът и неговите помощници — калфите и чираците, работят предимно по поръчка и по-рядко за пазара. Макар че до известна степен занаятчиите са толерирани от властта, те също страдат от своеволията и издевателствата. Освен многобройните данъци и такси, които плащат като християни и производители, те са заставени да изпълняват допълнителни спешни поръчки за армията и прищевките на местните големци.

Търговия. Във връзка с нарасналото производство на селскостопански и промишлени стоки българските градове стават средища на оживен търговски обмен. Из техните шумни чаршии се появяват множество различни тъмни безистени, в които един до друг са подредени дюкяните на занаятчиите по отрасли. Обикновено дюкянът е едновременно работилница и магазин за продажба на стоки. Чаршиите са отрупани с всевъзможни местни и вносни произведения.

В по-ранните години занаятчиите сами продават продукцията си. По-късно, с оживлението на стоково-паричните отношения се появяват профилирани търговци, които се специализират като доставчици по селата и за износ.

Важна роля за търговския обмен започват да играят организираните годишни панаири, на които се осъществява както вътрешен, така и външнотърговски обмен. По-известни от това време са годишните панаири в Узунджово, Неврокоп (Гоце Делчев), Пирот, Айтос и др.

Външната търговия се извършва предимно от чуждестранни търговци. Най-активни са търговските връзки на нашите земи с италианските морски градове-държави Венеция, Генуа и Флоренция, а също с Дубровник, Полша, Унгария, Русия и др. Номенклатурата на стоковия износ включва предимно кожи, вълна, восък, мед и др., а се внасят различни манифактурни изделия и луксозни предмети, които намират добър пласмент в средите на турската градска аристокрация.

Социална структура. Османските завоеватели унищожават почти напълно българската феодална аристокрация. Само една незначителна част от болярите, за да се спаси от гибел, успява чрез лоялно поведение и сътрудничество да се приобщи към нашествениците. Тяхната сервилна отзивчивост е възнаградена с ленни владения. Така те устояват дълго време. Следите на спахиите християни се губят някъде към края на XVI в.

Останалата огромна част от българите еднакво споделят всички ужаси на нашествието и печалната участ да попаднат разорени и унижени в една чужда държава. По своя икономически, юридически и социален статус те са напълно изравнени и се превръщат в една безправна рая с всички произтичащи от това последици. С течение на времето някои раетски селяни — животновъди и по-предприемчиви занаятчии, успяват да се замогнат материално чрез търговска дейност. Такива са например споменатите джелепкашани, доставчици на овце и добитък за турската власт. По този начин през XVII в. се появяват наченките на бъдещата буржоазна прослойка в българското общество.

Наред с обикновената рая в българското общество през разглеждания период се открояват и други категории раетски селяни, натоварени със специални функции от централната власт. Тази категория български селяни има по-различен статут. Поради особеното им предназначение те се ползват от известни данъчни облекчения. Такива са например т. нар. *войнуци*, които работят в султанските обори, *доганджиите*, които се грижат за ловните соколи на падишаха, *дервенджиите* — натоварени с охраната на планинските проходи и пътища, *мандаджиите*, които работят в рудниците на Самоков, Чипровци, Етрополе и др.

Към социалната структура на тогавашното българско общество се причислява и категорията на робите. Това са напълно безправни хора, най-често заловени като пленници по време на войните. Те се разпродават по пазарите на империята като добитък. Използват ги главно като домашна прислуга в домовете на османските големци, за строеж на обществени сгради, във флота като гребци и за различни други цели. Робският институт се запазва чак до XVIII в.

СЪПРОТИВАТА НА БЪЛГАРИТЕ СРЕЩУ ОСМАНОТУРСКИТЕ ЗАВОЕВАТЕЛИ ПРЕЗ XV–XVII ВЕК

Още от самото начало и през цялото време на османотурското господство в нашите земи българите нито за миг не се примиряват с режима на завоевателите и водят непрестанна борба за своята свобода и правото си на човешко достойнство. Ала борбата с несъизмеримо по-силния противник е неравностойна. Българският народ се съпротивлява отчаяно с всички възможни средства — и икономически, и идеологически, и политически с оръжие в ръка.

Съпротивата срещу ислямизацията. От всички злини, които връхлитат българите по време на османското владичество, най-болезнена е принудителната ислямизация, която наранява дълбоко тяхната чест и достойнство. Затова неслучайно точно в това отношение завоевателите се натъкват на изненадващо силно противодейст-вие. Съпротивата на принудително помохамеданчените българи се изявява по своеобразен начин. Оказва се, че те само привидно и формално приемат исляма, а на практика продължават да се чувстват и проявяват като българи и християни. Противно на очакванията, новооглашените псевдомохамедани продължават да тачат предишните си народностни традиции и християнските светилища, съхраняват непокътната българската си празнично-обредна система. Тези прояви по своята същност са своеобразна форма на скрита пасивна съпротива. Завоевателите много скоро забелязват това и реагират с ожесточени наказателни санкции. Позовавайки се на корана, жреците на ислямската Темида нареждат всички опити за т. нар. „скрито християнство“ да се наказват най-строго с бой и смърт. В резултат на тези сурови мерки скритото християнство е разгромено, но въпреки това в обичайната обредна система на новите мюсюлмани дълго време се запазват и забелязват множество християнски елементи.

Форма на съпротива срещу ислямизацията е също възприетата практика на християнската православна църква да канонизира всички онези българи, които дръзко отказват да приемат исляма, готови да понесат всички последици и страдания. Те се обявяват за светци — новомъченици, между които по-известни са Георги и Никола Нови Софийски, Ангел Битолски, Мъченик Димо, Иван Българина, Злата Мъгленска, Лазар Български, Иван Нови Търновски, Димитър Сливенски и др. Тези и десетки други новомъченици се превръщат в символ на българския дух и верско-народностна устойчивост. Примерът им става опора на българското самосъзнание.

Въстание на Константин и Фружин. В началото на XV в. победоносните завоевателни войни на османските турци временно стихват. През 1402 г. войските на султан Баязид I търпят поражения от монголците. Султанът е пленен и убит. Това предизвиква вътрешни междуособни борби в империята за неговото наследство, които продължават почти цяло десетилетие. Като се възползват от затрудненията на османските турци, владетелите на Сърбия, Унгария и Влашко сключват военен съюз против тях с намерението да спрат по-нататъшното им настъпление в Европа. Към този съюз се присъединяват и останалите живи законни наследници на последните български владетели — Константин, син на видинския цар Иван Срацимир и Фружин, син на цар Иван Шишман, които по това време се намират извън България. В очакване на подкрепа от създадения съюз на трите балкански страни, Константин и Фружин организират и обявяват през 1408 г. първото въоръжено въстание на българите срещу османските завоеватели. Въстанието обхваща главно Северозападна България и Темската област, където още е бил жив споменът за цар Иван Срацимир. Това въодушевява българите масово да се отзоват под бойните знамена. В хода на ожесточените сражения българите получават подкрепа от сръбския княз Стефан и влашкия войвода Мирчо. В началото въстаниците имат надмощие и овладяват много селища, ала по-късно са принудени да отстъпят пред превъзхождащите сили на неприятеля. Въстанието е разгромено и много българи от този край се изселват, за да търсят спасение в чужбина.

Опити за организиране на антиосмански отпор в Европа през XV в. Като преодолява вътрешните си междуособици, Османската империя отново продължава завоевателните войни към западната половина на Балканския полуостров и Централна Европа. Най-застрашени са Сърбия и Унгария. Обезпокоени от надвисналата заплаха двете страни предприемат спешни мерки за противодействие. Трансилванският войвода Янош Хуниади организира голяма сборна армия, в която заедно с унгарците участват много чехи и поляци. През 1443–1444 г. полско-унгарският крал Владислав III Ягело заедно с Янош Хуниади предприемат два последователни похода срещу османските турци.

Най-напред обединената армия се насочва към гр. Ниш и през ноември 1443 г. нанася тежко поражение на противника. Местното население посреща войските на Владислав III и Хуниади като освободители. Много българи веднага се присъединяват като доброволци към съюзническата армия с цели конни отряди. По-нататък сборната армия преминава през Драгоманската клисура и се насочва към София, откъдето възнамерява да продължи настъплението в Тракия. Поради настъпилата сурова зима обаче, съюзническата армия е принудена да прекрати похода и да се оттегли. Все пак завоюваният боен успех срещу османците е санкциониран в Одрин с подписването на мирен договор, който по-късно е препотвърден в гр. Сегед на 12 юни 1443 г.

Същата година през есента обединените кръстоносни войски на Владислав III и Хуниади предприемат втори поход. Този път те се отправят към Видин, откъдето възнамеряват да се придвижат по десния бряг на р. Дунав до Черно море. Планирана военна операция предвижда овладяването на цялото Източно Причерноморие, включително и проливите. За тази цел са привлечени като съюзници и византийски бойни кораби.

И този път много българи активно участват в похода, подпомагайки войските на кръстоносците. Първо те участват в обсадата на Видинската крепост, а след това с тяхна помощ са атакувани и превзети редица други крепости по Черноморското крайбрежие, между които Макрополис (близо до Евксиноград), Калиакра, Галата, Каварна и др. Победоносният поход на обединената съюзническа армия е спрян обаче в района на Варна от една огромна 100-хилядна армия на османските турци. Тук през 1444 г. се завързват изключително ожесточени сражения, в които участват и много българи. Въпреки упоритата съпротива, противникът успява да надделее. Съюзническата армия е разбита, Владислав III е убит, а Янош Хуниади успява да се оттегли с една част от останалите войски.

Битката край Варна през 1444 г. има съдбовни последици за Европейския Югоизток. От този момент османските турци добиват пълно надмощие в този регион. В сраженията край Варна загиват хиляди унгарци, румънци, чехи, поляци и българи, които се превръщат в символ на християнската солидарност в борбата срещу османските нашественици в Европа.

През 1453 г. османските турци превземат Цариград и овладяват напълно целия Балкански полуостров. Османската империя се разпростира върху три континента — Азия, Африка и Европа. През XV—XVI в. тя налага своето господство над целия Анадол, по северното и източното Черноморско крайбрежие, в страните на Близкия Изток, Северна Африка, Арабския полуостров, Средиземноморския басейн и Унгария. Всички природни, материални и човешки ресурси върху тази огромна територия се оказват под контрола на султана. Това превръща Османската империя в голяма политическа и военна сила, срещу която трудно може да се разчита на успех в директен двубой.

Хайдутството като форма на въоръжена съпротива. При наличието на такъв колосален военнополитически потенциал, съсредоточен в ръцете на османските турци, е съвсем обяснимо, защо нито един народ, нито едно общество по онова време не е било в състояние да организира ефективна съпротива, за да отхвърли със сила тяхната власт. Поради това в първите векове на османското владичество доминират пасивните форми на съпротива. Това се отнася и за българите. Един от начините за противодействие е стопанската съпротива. Историческите свидетелства сочат безброй примери на отклонения от данъчното облагане, бягството от ангарийни повинности и т. н.

Наред с пасивните форми на съпротива още в първите години на османското владичество мнозина българи защитават своята чест и правата си със силата на оръжието. При липса на възможности за организирани действия, те тръгват по пътя на еднолична разправа с потисниците. Много турски първенци заплащат с живота си поруганата българска чест, вяра и достойнство. Мотивацията за отмъщение е винаги индивидуална, но отмъщенията се превръщат в колективно действие, защото обединяват повече българи с общи съдби и проблеми. Така още през XV в. се появяват т. нар. хайдушки чети или дружини, които бродят по планините и наказват онези, които вършат насилия и злодеяния върху българите. Постепенно хайдушките дружини обхващат почти всички райони на страната и стават повсеместно явление. Те се превръщат в нещо подобно на една неформална институция, която функционира по установени правила. Всяка дружина има свой ръководител — войвода, избиран измежду най-достойните хайдути при специална ритуална церемония. Хайдушките дружини действат респектиращо на османските власти по места, поддържат духа на българите, пазят техните имоти и чест от груби посегателства. Всички исторически извори, както и данните на българския фолклор показват, че от 1454 г. (четата на воеводата Радич от София) през целите първи три века на османското владичество хайдушките чети са постоянно явление и никога не са прекратявали действията си. Народните песни са запазили имената на много хайдушки войводи, като Чавдар, Мануш, Страхил и др. Между тях личат имената и на много жени войводи: Румяна, Елена, Тодорка, Бояна и др. В хайдушкия епос народът дава най-точна преценка за ролята и значението на хайдутите като народни закрилници.

Първо Търновско въстание (1598 г.). Първите признаци на залязващата османотурска военна мощ се провяват в битката при Лепанто в 1571 г., в която турската флота търпи сериозно поражение от испанско-венецианската морска ескадра. През следващите години военните неуспехи на империята продължават. Османското настъпление към Централна Европа е спряно окончателно при Виена. През 1593 г. Австрия започва война против османските турци, като привлича на своя страна Влашко, Трансилвания и Молдова. Влашкият войвода Михаил Храбри предприема серия успешни походи южно от Дунав и навлиза дълбоко в северозападните български земи, достигайки според някои сведения чак до София. Това стимулира съпротивата на местното българско население, което, очаквайки външната подкрепа, масово се включва в подготовката на въоръжено въстание. Замисляната бунтовна акция се оглавява от търновския архиепископ Дионисий Рали, никополския първенец Тодор Балина и дубровнишките търговци Павел Джорджевич и братя Соркочевичи. Съзаклятниците създават широка конспиративна организация, която освен Търново обхваща градовете Русе, Шумен, Ловеч, Никопол и дори Пловдив. Въстанието избухва през 1598 г. във връзка с поредния поход на Михаил Храбри. Българите масово се присъединяват към неговата войска и активно участват в боевете при Никопол. След превземането на града обединените въоръжени сили се насочват към Плевен и Враца, които също са овладени. В това време започва въстанието в Търново, където Шишман III смятан за наследник на последния български владетел, е обявен за български цар. Въпреки първоначалните успехи, скоро въстаниците са принудени да отстъпят под натиска на огромната османска армия. Михаил Храбри се оттегля отвъд Дунав, а заедно с него хиляди българи напускат родните си места и се преселват във Влашко.

Макар и разгромено, въстанието има важно политическо значение. То показва на антиосманските сили в Европа, че на юг от Дунав имат в лицето на българите съюзник, на когото могат да разчитат при бъдещи настъпателни действия. Освен това въстанието импулсира съпротивителните сили на българския народ, вдъхва му дързост за нови освободителни начинания. В началото на XVII в. се появяват нови български патриоти, които продължават освободителната борба. Особено активно се проявява в това отношение охридският архиепископ Анастасий, който агитира за създаването на християнски единен фронт срещу Османската империя. Във връзка с осъществяването на тази идея той проявява дипломатическа активност в Рим, Прага и Москва, където се старае да убеди влиятелните фактори в необходимостта от общи действия на всички християни от католическата, протестантската и православната църква срещу общия неприятел.

В същия смисъл по-късно насочват усилията си други български патриоти. Между тях особено колоритна личност е Петър Парчевич, който води интензивни дипломатически преговори от 1640 до 1674 г. с представители на Рим, Венеция, Австрия и Полша за създаването на християнски католически военен съюз против османските завоеватели. Негов най-близък съмишленик е видният български книжовник Петър Богдан Бакшев. Двамата стават популяризатори на католицизма сред българите и дори създават католически общности в страната с надеждата по този начин да ангажират и привлекат страните от католическия свят в Европа за активни действия в полза на българската освободителна кауза.

Второ Търновско въстание (1686 г.). През втората половина на XVII в. в Европа се формира една антиосманска политическа агломерация — т. нар. Свещена лига, с участието на Хабсбургската империя, Полша, Венеция и Русия. Това дава силен тласък на българските освободителни действия. Отново Търново става център на замисленото въстание. Въстаническата подготовка се оглавява от Ростислав Стратимирович, смятан за наследник на видинския владетел Иван Срацимир. Въстанието избухва през пролетта на 1686 г. с благословията на руския патриарх Йоаким, чийто племенник Савелий Дубровски се присъединява към бунтовниците. След ожесточени боеве въстанието е смазано от превъзхождащия противник. Почти всички участници в него са избити, а ръководителите му намират убежище в Русия.

Чипровско въстание (1688 г.). Едва стихнало бунтовното брожение в Търново, българската земя става арена на нова въстаническа изява — този път в Чипровец. Подтик за бунтовния изблик става започналото настъпление на австрийската армия, която превзема Белград. В основата на въстанието са католическите групировки, създадени преди това в името на християнското единодействие срещу исляма. Начело застават двамата патриоти Георги Пеячевич и Богдан Маринов. Те организират бойни отряди и изграждането на укрепени лагери. Хиляди българи от Чипровец, Копиловци, Железна и Клисура застават под бойните знамена. Въпреки техния ентусиазъм и упоритата им съпротива, въстаниците са разбити от многочисления противник.

Това поредно поражение обаче не сломява борческия дух на българите. През следващата година бунтовните брожения обхващат и Североизточна България — главно районите на Разградско и Провадийско.

През 1689 г. въстават и българите в Македония начело с легендарния местен хайдушки войвода Карпош. Въстанието на Карпош започва много успешно. Под контрола на въстаниците попадат редица градове, между които и Скопие, а Карпош, получил самочувствие, се обявява за „крал“. Впоследствие и това въстание завършва злополучно с много жертви, удавено в кръв от превъзхождащия противник.

БЪЛГАРИТЕ В КОНТАКТНАТА ЗОНА МЕЖДУ ХРИСТИЯНСТВОТО И ИСЛЯМА

Орисани от съдбата да попаднат в принудително съжителство с една изостанала, чужда по дух народност, език, вяра и начин на живот цивилизация, българите все пак продължават, макар и много по-бавно, да се развиват и творят, създавайки оригинални материални и духовни ценности. Съжителството с множество различни култури в огромната конгломератна империя дава възможности за общуване, опознаване и възприемане на чужди духовни и материални образци.

Особено силно в това отношение е например влиянието на арабската култура върху завоевателите, чрез които тя прониква сред подвластното население, включително и у българите.

Домашното жилище на българина. Преобладаващата част от българското селско население от равнините живее през XV—XVI в. в примитивни къщи. Те са малки, ниски сламени колиби, без обор и хамбар. Най-често те имат само едно помещение, което задоволява всички нужди на семейството. В планинските райони селските къщи имат дървена конструкция и са по-разчленени. Градските къщи са също примитивни, включително и тези на турското население. Според описанията на пътешественици очевидци в София например къщите са от дърво и кал на един етаж без почти никаква украса. Обикновено те са построени с лице навътре към дворовете, а оградите им са с големи порти и една малка ниска и тясна вратичка по средата.

През XVII в. се появяват къщи с покриви от керемиди, с чешми в дворовете и дъсчени тавани, украсени с геометрични орнаменти. Тогава започват да се строят и множество богаташки къщи. Те са изградени на два етажа изцяло от камък и варо-пясъчен разтвор. Снабдени са с противопожарни изолации под тухлените подове и над дървените тавани, както и с двукамерни скривалища, пригодени за самоотбрана. Такива къщи са запазени в с. Арбанаси край Търново. Те са с каменно приземие, предназначено за стопански нужди, а горният етаж е за живеене. Входовете за двата етажа са самостоятелни, но понякога имат вътрешна връзка чрез едно задно стълбище. Някои от тези къщи са благоустроени с отопление, бани и тоалетни. Главното им стълбище води към голям чардак, от който се влиза в стаята за гости и другите помещения.

Обликът на българските градове и села. След завладяването на нашите земи от османските турци градовете коренно променят своята физиономия. Първата промяна е премахването на вътрешните крепостни стени и териториалното им разрастване. Настанилото се в тях мохамеданско население чувствително променя външния вид на градовете. В централните градски части всички български църкви са превърнати в джамии, като се изграждат и нови. Наред с джамиите се строят чешми, медресета, бани, безистени, мостове, кервансараи и имарети. Често пъти обществените сгради и съоръжения са свързани в цялостен архитектурен комплекс. Такъв е например комплексът при каменния мост в Свиленград от XVI в. Обществените сгради имат сравнително големи размери. Разположени поединично или в ансамбъл, те имат оригинални градоустройствени решения. Много от градовете имат водоснабдителни и отходни канали, както и изградени калдаръми по главната улица. Повечето улици обаче са тесни, мръсни и кални, без канализация.

Към края на XVI в. се появяват часовниковите кули, чието предназначение е да регулират работното време на занаятчиите и търговците по чаршията, а същевременно се използват като противопожарна наблюдателница.

В градовете населението е смесено — българи християни и османски турци мюсюлмани. Те живеят разделени по верски признак в различни градски махали.

За разлика от градовете, селата са малки и неугледни. Благоустройството им се изразява в наличието на обществен кладенец или чешма. В някои села има малки, все още запазени стари църковни сгради. Важна роля в българското село по онова време играе селската община. Тя осъществява връзката и представлява селяните пред официалните власти, а същевременно се грижи за запазването на патриархалния морал и народностните традиции.

Българското семейство е гавна опора на българското народностно съзнание през годините на османското господство. То е моногамно, за разлика от това на завоевателите. Османлиите завоеватели живеят в полигамно семейство — мъжът може да има повече жени. Това различие има съществено значение, защото рязко разграничава двете етнически общности и не допуска смесването им.

Така се съхранява и българската автентичност. Чрез жилавата моногамна семейна традиция българите остават здраво свързани с европейската християнска цивилизация.

Животът на българина по онова време протича изцяло в домашната семейна среда. Семейството се състои обикновено от пет души — мъж, жена и три деца. Мъжът — съпруг и баща, е главна фигура, главата на семейството. Той е с правото на юридически собственик на семейното имущество и пълновластен господар в къщи. Съпругата майка се грижи за ежедневния бит и отглеждането на децата. Тя участва наравно с мъжа си в селскостопанските дейности, а същевременно се занимава с двора, градината, домашните животни и осигуряването на облеклото.

Семейството възпитава децата си в духа на българските народностни традиции върху основата на християнските православни принципи. В семейната среда децата усвояват родния си майчин език и израстват като българи християни, стриктно спазват нормите на православната вяра и всички изисквания на патриархалния морал.

Материалната битова култура е по-устойчива и консервативна, поради което запазва до голяма степен своите отличителни особености от предишните времена. Най-много се съхраняват онези неща, които са свързани със задоволяването на практическите и естетическите потребности в ежедневния традиционен бит на българина като земеделец и скотовъдец. Същевременно в съжителството си с други народи българите научават и възприемат от тях някои познания и умения, обогатявайки своята битова култура и начин на живот. Известни са например много случаи на професионални взаимоотношения с османотурски животновъди и занаятчии, от които са заимствани някои технологии, прилагани в овцевъдството, медникарството, мутафчийството, кожарството и т. н. Ползотворно заимстване на чужд опит се забелязва също в женския труд при изработването на различни везма, плетива и др.

Произведенията на художествените занаяти по онова време съчетават едновременно естетическите потребности на българите с техните утилитарно-битови нужди. Това спомага за повишаване на битово-естетическото им равнище в ежедневния живот. Обикновено тези занаятчийски предмети са свързани с обработката на глина, камък, дърво, метал и текстил.

През XVII в. медникарските изделия постепенно започват да изместват глинените и дървените съдове от кухненския инвентар. Използват ги също в занаятчийските работилници и за култови нужди.

Опитът на старите български медникари се обогатява с нови заемки при технологическата обработка на метала. Производството се осъществява чрез ръчно изковаване на медните листове в желаната форма. Широката употреба на медни съдове по това време дава тласък за художественото им оформление. Запазените медни съдове от XVI и XVII в. са истински произведения на изкуството.

В обработката на златото също се забелязват влияния от ювелирното изкуство на Изтока, както и много елементи от европейските стилове на Ренесанса и барока.

През XVII в. се развиват текстилните занаяти и тъкачеството. Най-голямо значение придобиват абаджийството, гайтанджийството, килимарството и свързаните с тях бояджийство и тепавичарство. В тези сфери на домашното производство българските майстори имат изключителни постижения. Някои прилагани от тях технологии за оцветяване на тъканите с естествени багрила и днес предизвикват истинско удоволствие.

Облеклото на българите е още по-консервативно и в основни линии се запазва през годините на османското владичество, както преди. Старата еднопрестилчена женска носия продължава да се употребява в Източните и Западните Родопи. Мъжката носия, състояща се от дълга риза, също се запазва.

Практическите нужди, свързани с ежедневната трудова дейност, все пак налагат известни промени в облеклото. През тези години например се изменят някои от най-устойчивите дрехи — сукманената носия и мъжката чернодрешна носия. Утвърждаването на мъжката чернодрешна носия е пряко свързано с развитието на текстилното производство, с абаджийството, терзийството и др.

С пъстрите си шевици женските костюми, макар изработени ръчно от груби тъкани, са практични и красиви. Те предизвикват възхищението на много чуждестранни пътешественици по онова време.

Храната на българите също не се променя съществено. Основните хранителни продукти се осигуряват от земеделието, животновъдството, чрез лов, риболов и събирането на различни растения. Менюто се състои от такива традиционни храни като: хляб, зеле, лук, моркови, ряпа, чесън, месни и млечни продукти, риба и плодове — грозде, ябълки, круши, череши, и др. През годините на османското владичество трапезата на българите се разнообразява с някои източни и средиземноморски храни: ориз, сусам, праскови и различни тестени и сладкарски изделия. Традицията се проявява също в технологията при приготвянето на ястията и във формите на хранението — време и начин на поднасяне на блюдата, съобразяване с йерархията в семейните взаимоотношения и т. н. Особено стриктно се съблюдават традиционните ритуални форми на храната при определени обреди и обичаи, свързани със семейните и религиозните празници.

Гадания и предсказания. Потънали в невежество през първите години на османското владичество, българите дават широк простор на своята фантазия, за да си обясняват чудноватите неща в заобикалящата ги действителност. Много интересни в това отношение са техните гадания и предсказания, описани в различни гадателни книги, трепетници, коледници, гръмници и пр. Тези апокрифни съчинения с битово-практическо съдържание са израз на представите им за околния свят, а същевременно са ирационален опит за проникване в бъдещето. Често пъти обаче гаданията и предсказанията почиват на реална и рационална основа, като отразяват действителни наблюдения на природни явления.

С гадаенето на природните явления са свързани т. нар. „лунници“ и „мълняници“. Трепетниците пък се отнасят до гадаенето за някои физиологични явления, като треперене на ухо, ръка или крак. Съновниците се основават на някои естествени взаимовръзки между психическите и физиологическите дейности на човешкия организъм. В гадателните книги се срещат гадания за плодородие, приплод и други неща, свързани с трудовата дейност на селянина и надеждата му за очаквания берекет. По това време е разпространено и гаданието по коледни дати и зодиакални знаци. Известни са и гадателни книги с астрологично съдържание.

Гаданията са няколко вида — за приплод и плодородие, свързани с трудовата дейност; за смърт, епидемии и болести; за личния и семейния живот, отнасящи се за женитба, раждане на деца, за здраве и щастие.

Народните поверия също се основават на царящите по онова време невежество и суеверия. Сведенията за поверията са срещат в различни сборници с християнско съдържание и в дамаскинската литература. В тях се описват например различни обредни ритуали за т. нар. „вълчи празници“, т. е. за опазването на домашните животни от дивите зверове, като се посочва точно какви заклинателни думи са нужни срещу тях, за да се спасят хората и добитъкът. В същия смисъл са и поверията за отпъждане на болести и епидемии от къщата или селото чрез змийски очи или прах от изгорена жива змия, за предпазване от злини чрез гущери или кост от ръката на мъртвец и т. н.

В християнските сборници и молитвеници се отделя специално внимание на магьосничеството, което се порицава като езическо, бесовско деяние, несъвместимо с християнския мироглед. От характера на широко разпространените поверия става ясно, че през разглеждания период езическите прояви са твърде силно застъпени в ежедневието на българите. Затова неслучайно богословските поучителни книги са пълни с упреци срещу онези миряни, които се поддават на изкушенията на сатаната и вярват във всевъзможни магически неща, като се отклоняват по този начин от правата вяра в Бога.

Народни обичаи. В годините на опасно посегателство върху етническата и религиозната принадлежност на българите особено важна роля играят народностните обичаи и обреди. Те са израз на народния светоглед, който рязко откроява различията в културата и бита между българите, от една страна, и османските завоеватели, от друга. Обичаите и обредната система са онези защитни механизми в живота на народа, които го разграничават идеологически и психологически от тях и по този начин осигуряват неговата народностна обособеност.

През XV—XVII в. съществуват множество обичаи и обредни ритуали, голямата част от които са продължение на традициите от предишни времена, а някои се запазват и през следващите столетия до ден-днешен. Известни са множество разнообразни обичаи, свързани с едни или други страни от живота на българина. Най-разпространени са обредните обичаи по повод на възрастовата диференциация на подрастващото поколение за външно подчертаване на различията между девойките и жените; по повод на годежи, венчавки, сватбени тържества, кръщавки и погребения. Интерес представляват обредните трапези и народните хорà на традиционните селски събори и празнуването на светци покровители. В тях най-ярко се демонстрира селската солидарност и народностната обособеност на българите.

Много от обичаите имат дълбоки корени и водят началото си още от древността. Такива са например пролетните момински танци — лазаруването, почитането на горски извори и дървета. Любопитни са и ритуалните обреди за изгонване на зли духове и вампири от мъртъвците, както и специфичните трудови обичаи, свързани с формирането на т. нар. жетварски тайфи по време на жътва.

Българското гостоприемство също е обект на специална ритуална церемония, която силно впечатлява много чуждестранни пътешественици. Ритуалните обреди по такива поводи имат важен морално-политически смисъл за българите. По този начин те се изявяват като обособен народностен субект с достойнство и самочувствие.

Както вярванията и обредите, така и всички останали елементи на духовния живот през тази епоха изпълняват важни функции като етнически и социални интегратори. Именно в семейната среда и в селския колектив чрез магията на духовната народностна традиция се извършва приобщаването и сплотяването на подрастващите поколения към българското самосъзнание.

БЪЛГАРСКО ВЪЗРАЖДАНЕ

ФОРМИРАНЕ НА БЪЛГАРСКОТО НАЦИОНАЛНО САМОСЪЗНАНИЕ

Най-важното, което характеризира възрожденската епоха, е преходът на българското общество от средновековието към Новото време. В хода на този процес се създава и укрепва българската нация, която от ден на ден все по-настойчиво предявява претенции за самостоятелност и политическа независимост.

Същност на възрожденския процес. Епохата на Българското възраждане е многостранен исторически процес на съзряване, подготовка и осъществяване на българската националноосвободителна, буржоазнодемократична революция. Това е преход от средновековието към новото време във всички сфери на материалния и духовния живот. В резултат на всестранния стопански, културно-просветен и политически подем в българските земи под турска власт постепенно нараства и се задълбочава социалният конфликт между зараждащите се буржоазни обществени отношения, от една страна, и османската феодална държава, от друга. Този социален конфликт намира конкретно проявление в борбата на българския народ за национално освобождение и своя независима държава.

Развитие на буржоазно-пазарни отношения. Първите забележими признаци на възрожденския процес датират още от XVII в. и са свързани със започналото разложение на силно централизираната военно-ленна спахийска система в империята. Столетия наред главният имперски източник за приходи е ограбваната плячка от нескончаемите опустошителни войни из просторите на Азия, Африка и Европа. През XVII и особено през XVIII в. обаче Османската империя понася тежки поражения и е принудена да се брани. Приходите ѝ от завоевателните войни секват завинаги. Това поражда и с течение на времето задълбочава неудържим процес на вътрешно разложение и упадък. Настъпва времето, когато за да компенсира недостига на приходи, придобивани от грабителски войни, империята е принудена да се самоиздържа чрез съзидателна трудова стопанска дейност. Но правоверните господари мохамедани отдавна са загубили необходимата нагласа за подобно нещо. Привилегированото им положение ги обрича на неизбежна психологическа и дори биологическа леност. В съответствие с господарския си манталитет, чрез силата на властта и своето привилегировано положение те принуждават покорената рая да издържа империята на падишаха.

Същевременно султанската върхушка съзнава, че ако иска да има повече приходи, трябва да накара раята да произвежда колкото е възможно повече блага. А това не става само с насилие, нужна е и известна заинтересованост. Затова наред с обичайната извъникономическа принуда, макар бавно и постепенно, пред покорените поданици в империята се откриват все повече възможности за стопанска инициатива. Във връзка с това настъпва чувствително оживление на стоково-паричните отношения върху основата на дребното стоково производство. Тъкмо това поражда коварния смъртоносен бацил, който заразява султанската държава от нелечима болест. Защото първата грижа на безправната рая, когато се замогне, е да подири правата си. По силата на своето дискриминационно положение, за да оцелеят, българите са принудени от обстоятелствата да проявяват многократно по-голяма трудова активност и повече усърдие във всяко отношение. В ежедневната борба за съществуване те добиват солидна закалка, стават по-жизнеспособни.

Българите търсят и по интуиция намират спасение в демографския растеж, в трудовата стопанска предприемчивост, в рационалните знания и духовното усъвършенстване. Именно техният материален и духовен просперитет неусетно подронва от ден на ден устоите на турското господство. Затова не е случайно, че тъкмо подвластните народи, в това число и българите, играят важна роля в процеса на зараждане и развитие на нови буржоазни обществени отношения в Османската империя. Точно това стои в основата на възрожденското обновление, обхванало българското общество през XVIII и XIX в.

България — житница на империята. Основното мнозинство от населението в България през възрожденската епоха съставляват селяните, които се занимават главно със земеделие и животновъдство. В условията на разрастващите се пазарни отношения през този период, българските селяни започват постепенно да се оземляват. Периодическите изменения в османското аграрно законодателство разширяват и утвърждават с течение на времето частнособственически тенденции и възможности за земеползване. Макар че формално-юридически земята продължава да се смята за собственост на държавата в лицето на султана, на практика селяните придобиват права да се разпореждат с нея, като организират индивидуални частни стопанства, в които започва да се прилага и наемен труд. В такъв смисъл селяните неусетно се превръщат от временни наематели и ползватели на земята в нейни условни собственици. Те добиват дори правото да я продават и прехвърлят в наследство.

Първите стокови земеделски стопанства възникват още през XVIII в. Това са т. нар. чифлици — своеобразни селскостопански структури от фермерски тип. След поредната аграрна реформа през 1834 г., когато се премахва спахийско-ленната система на земевладение, една значителна част от българските селяни стават фактически собственици на земя. Става дума за т. нар. раетски или свободни селяни.

Превръщането на все повече селяни в притежатели на земя естествено стимулира тяхната заинтересованост да произвеждат повече стокова продукция за пазара. Въпреки всевъзможните пречки — тежките данъци и крайно примитивната техника по онова време, българското възрожденско селско стопанство се оказва твърде продуктивно. То предлага значителни количества селскостопански произведения. България добива репутация като най-богатата провинция. Не без основания я наричали житница на империята. Оттук се доставят много хранителни стоки за консумативните нужди на столицата Цариград, а голямо количество селскостопански продукти се изнасят в чужбина, главно за Централна и Западна Европа по р. Дунав.

Силата на занаятчийския майсторлък. Стопанският подем през възрожденската епоха намира най-значително проявление в градското стопанство и промишлеността. Наистина тази сфера на икономиката заема относително малък дял, но тъкмо в нея като че ли най-релефно се очертават новите форми и тенденции на общественото развитие.

Промишленото производство се осъществява главно от множество по вид и профил на дейност занаятчийски работилници. Известни са над 100 вида занаятчийски отрасли. Майсторите занаятчии от отделните браншове са обединени, както преди, в цехови сдружения — т. нар. еснафи, чиято цел е да защитават професионалните им интереси. В условията на растящите стоково-парични отношения и пазарната конкуренция през Възраждането, много занаятчии и дори цели занаятчийски отрасли западат. Много други обаче, които са свързани с местната суровинна база и традиция, успешно се приспособяват към динамиката на пазарната конюнктура и още повече се възмогват. В просперираните занаятчийски предприятия успешно се внедряват все по-усъвършенствани инструменти, технически приспособления, модерни уреди и технологии. Водната сила на балканските потоци се „впряга“ и рационално се използва като източник на енергия. За първи път през тези години се появява парната турбина, зачестява употребата на съвременни вносни машини. Мнозина възрожденски майстори проявяват дръзка предприемчивост, съчетана с изобретателност, сръчност и въображение. Благодарение на това някои от тях разширяват производствената си дейност. Появяват се манифактурни предприятия, в които все по-често се използват наемни работници. Възникват и първите фабрики. Върху основата на наемния труд и техническите нововъведения се увеличава производителността на труда, а общият обем на промишлената продукция нараства многократно. Буржоазно-манифактурните отношения проникват и обхващат все по-широки сфери от стопанската дейност. Тяхното оформяне, утвърждаване и разпространение е най-отличителното нещо, което характеризира тенденциите в развитието на българските градове през Възраждането.

Оживление на търговската дейност. Специализацията и профилирането на производството пораждат необходимостта от по-тясно общуване и търговски обмен между различни райони на страната. Това стимулира развитието на вътрешната търговия и създава условия за обособяване на единен общобългарски национален пазар в пределите на Османската империя. Както и преди панаирите продължават да играят важна роля, но през годините на Възраждането постепенно губят своето значение като единствени национални средища на търговския обмен. С усъвършенстването на търговските връзки се засилват преките постоянни контакти между различните селища и райони. Така започва да се утвърждава уседналата търговия. В почти всяко по-голямо селище се появяват постоянно действащи търговски дюкяни — магазини. Търговията става доходна самостоятелна професия, пряко свързана с производствено-стопанската дейност.

Важно значение за развитието на възрожденската икономика имат постепенно растящите делови връзки с напредналите европейски капиталистически страни. В резултат на зачестилите контакти с тях, в българските земи се инвестират значителни капитални средства, внасят се модерни машини и технологии. По такъв начин чуждестранният капитал обективно допринася за усъвършенстването на местните производителни сили и приобщава страната към постиженията на европейската буржоазна цивилизация.

Най-много нараства международният стокообмен със страните от Централна и Западна Европа. Той се осъществява предимно от български търговски посредници, които натрупват значително състояние и създават собствени търговски представителства — кантори, в много европейски градове. Във връзка с търговската дейност се създават първите български акционерни дружества и първите финансово-кредитни институции.

Ръст на демографския потенциал. Материалното замогване на българите през годините на Възраждането създава условия за рязко нарастване на демографския им потенциал. Ускореното биологическо или физическо възпроизводство на българския етнически елемент в империята е също много важен фактор на възрожденския процес. Въпреки непрестанното изтичане на големи маси от българското население, българското присъствие в империята нараства неудържимо. Нито изселническите потоци на десетки хиляди души след честите войни и въстания, нито системните помохамеданчвания на цели райони, нито физическите изтребления, нито кърджалийските опустошения, нито масовите епидемии и примитивните жизнени условия са в състояние да попречат на българския демографски бум. Българското възрожденско етническо землище се превръща сякаш в същински инкубатор, който бълва непрекъснато нови и нови хора. Според пресмятанията на етнолозите демографи възрожденското българско семейство отглежда средно по 5—6 деца. Както селяните, така и занаятчиите изпитват остра потребност от работна ръка, особено при условията на примитивната техника по онова време, когато ръчният труд е незаменим и почти единствен фактор в трудовия процес. Отглеждането на повече деца става насъщна жизнена необходимост на българина. Неговият инстинкт за самосъхранение го принуждава да вижда в своята челяд, освен всичко друго и незаменима работна сила, сиреч ресурс — източник на доходи. Оттук произтича неговият постоянен стремеж към повече деца помощници, сътрудници и наследници.

Трудно е да се установи броят на българите през Възраждането. Несъвършенствата на тогавашните статистики се коригират частично от данните на проучванията, извършени от редица европейски специалисти, между които има и известни учени (географи, историци, етнолози, публицисти, общественици и пр.). В техните трудове се съдържат важни сведения за демографската картина на Балканите от 1850 до 1878 г., в това число и за българите. От данните, които те съобщават, може със сигурност да се заключи, че българите са най-многочисленият етнически елемент в балканските владения на Османската империя. Според изчисленията на различните автори броят им варира между 4 и 6 млн. души, които съставляват преобладаващото мнозинство от населението в областите Мизия, Добруджа, Тракия и Македония.

Българска национална културно-духовна идентификация. Икономическият подем и демографският растеж през Възраждането протичат едновременно с духовното, културно-просветно развитие на българите. Стопанската дейност е немислима без светски знания. Ежедневната практическа нужда подтиква българина към повече знания. А растящите материални възможности му позволяват да разширява непрекъснато своя достъп до духовните ценности. Животворната сила на познанието просветлява ума на възрожденския българин, галванизира родовата му историческа памет, пробужда и възстановява неговите етнически рефлекси от миналото. Ето защо количественият демографски растеж едва ли би имал някакво значение, ако не протичаше едновременно и в тясна връзка с качествената индивидуална етническа идентификация на всеки имперски поданик при самоосъзнаването му като личност. А тъкмо чрез просветата и културата се създава онази магическа духовна спойка между определен кръг от хора, която ги обособява именно като българи сред пъстрото християнско и славянско множество в Османската империя. В този смисъл може да се каже, че духовната култура е първостепенен фактор на възрожденския процес.

Културно-духовните постижения на българите намират проявление най-напред в сферата на образованието. През годините на Възраждането в страната ни се появяват около 1500 светски училища, много български младежи получават модерно образование в чужбина; създава се периодичен печат; разгръща се разнообразна книжовна дейност; процъфтяват поезията, белетристиката, драматургията, театралното дело, живописта, художествените занаяти, резбарството, строителното изкуство и архитектурата; зараждат се научното и музикалното творчество; масово възникват читалища като средища на художествена самодейност. В резултат на проявената разностранна творческа активност се създават множество духовни творби, чиято културна стойност не помръква и до наши дни. В тези години израства и се множи българската интелигенция — духовният елит на възраждащата се нация. Постиженията са смайващи, защото са постигнати въпреки верско-народностната дискриминация и без съдействието на държавни институции.

Наред с просветата и културата, изключително значение за националната идентификация на българите през Възраждането има и християнската православна религия. Тя е онзи надежден щит, който ги опазва от народностно обезличаване в условията на агресивното мохамеданско обкръжение. Макар и под опеката на гръцката Цариградска патриаршия, българското духовенство се оказва последната несломима крепост на българското самосъзнание. Затова е съвсем обяснимо, че българското духовенство играе първостепенна роля през Възраждането за националното обособяване на българите. Като водеща сила в борбата за независима българска църква то има главна заслуга за учредяването на Българската екзархия през 1870 г. Това е крупно политическо завоевание, защото за първи път от няколко столетия българският народ се признава официално за отделна самостоятелна етническа общност в Османската империя.

Ролята на контрапункта при формирането на българската нация. Обособяването на българите в трайна и устойчива национална общност през Възраждането става върху основата на множество обективни предпоставки. По-важна роля в това отношение играят расовата принадлежност, етническият произход, езикът и писмеността, културно-историческата традиция, начинът на живот — битът и обичаите, православното вероизповедание, териториалното съжителство, духовно-психологическата нагласа, стопанската инфраструктура, демографската динамика, природните и климатичните условия, геополитическото местоположение и т. н. Макар да имат фундаментално значение при нациообразуването, те не могат обаче сами по себе си автоматично да задействат този процес, нито пък да влияят върху неговата интензивност. Това става само когато въпросните предпоставки бъдат активизирани в името на някаква конкретна цел, с оглед на определени интереси. Сиреч, политическите обстоятелства играят в случая ключова роля.

Интересът на хората към сплотяване винаги е резултат от някакъв външен дразнител. Това е естествената реакция на безусловен рефлекс за самозащита при възникнала външна заплаха. В подобни случаи хората инстинктивно се обединяват за противодействие. Външният дразнител се превръща в контрапункт, който сплотява срещу себе си сродните етноси на базата на изброените по-горе обективни предпоставки в устойчиви национални формации, с оглед на общия им жизнен интерес. Точно така възниква съвременната българска нация.

Нека си припомним как след царуването на Иван Асен II от 1241 г. насетне средновековната българска народност започва бързо да се разпада. Когато османските турци завладяват Балканския полуостров в края на XIV в., Втората българска държава фактически вече не съществува. Останките от българската народност са пръснати в три отделни враждуващи помежду си княжества — Видинското, Търновското и Добруджанското. А на юг от Балкана няма и помен от българска държавна структура. Тамошните българи отдавна са станали поданици на други държави.

Българската средновековна народност преживява процес на ерозия и разпиляване. Този процес още повече се задълбочава през първите векове на османското господство. Българският елемент е заплашен от пълно обезличаване в условията на агресивното ислямско обкръжение и народностната дискриминация. Ала въпреки всичко българите оцеляват. Спасява ги тоталното различие от завоевателите във всяко отношение — език, вяра, културно равнище, начин на живот, традиции и пр. Пълната несъвместимост с неприятеля и установения от него деспотичен режим пораждат враждебност и растяща непримиримост. Контрапунктът е налице и започва да действа. Той задвижва постепенно всички националноконсолидиращи фактори и създава условия за ново вътрешно междуетническо сцепление. В рамките на етнически конгломератната Османска империя българите намират своя ниша, в която набират сили и се каляват в непрестанно противодействие срещу завоевателите, за да се превърнат през годините на Възраждането в най-голямата нация на Балканския полуостров.

Наред със султанското мракобесие, след 1829 г. като допълнителен контрапункт започва да действа и Цариградската гръцка патриаршия с нейните асимилаторски домогвания спрямо българите. В ожесточената съпротива срещу аспирациите на фанариотското духовенство българската нация още повече укрепва и доизбистря своята идентичност.

ЗАРАЖДАНЕ НА НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНА ИДЕОЛОГИЯ

Едновременно с формирането на българската нация през Възраждането все по-ясно се изявяват и засилват нейните стремежи към свобода, независимост и собствена национална държава. Тази растяща потребност на българското общество постепенно се избистря и се превръща в една цялостна националноосвободителна идеология. Идеята за национално освобождение става доминираща идеология, която завладява умовете и мотивира поведението на всички българи.

Паисий Хилендарски (1722—1773) — пръв идеолог на националноосвободителното движение. Началото на българското националноосвободително движение е свързано с името на първия народен будител Паисий Хилендарски. Прозорливият монах пръв усеща тенденциите в развитието на българското общество още през средата на XVIII в. и откликва на народните стремежи за човешко достойнство и национална еманципация. Преживявайки болезнено злочестата участ на българите, застрашени от ерозията на времето под чуждо иго да загубят народностното си съзнание, Отец Паисий се заема да възкреси историческата им памет, като запали факела на надеждата и озари спасителния път към избавлението.

Светското му име е неизвестно. Повечето от неговите биографи приемат, че той е роден в гр. Банско, Северна Македония, през 1722 г. През 1745 г. Паисий заминава при своя брат Лаврентий в Хилендарския манастир (Света Гора), където приема монашеството. Като таксидиот събира помощи и дарения за манастира. Във връзка с това той обикаля градове и села из страната и навсякъде среща отчаяни българи, потънали в апатия и покруса, без перспективи за бъдещето. Силно впечатлен от видяното и преживяното, Паисий решава да опише историята на своя народ. По този начин той възнамерява, от една страна, да обоснове историческото право на българите за свобода и собствена държава, а, от друга — да възпламени и стимулира патриотични борчески пориви у сънародниците си за постигане на съкровената цел. Въодушевен от тази идея, Паисий пристъпва с дързновение и ентусиазъм към своето епохално дело.

В името на замисленото начинание Паисий преодолява големи трудности, свързани както с издирването на исторически сведения и материали, така и с влошеното му здравословно състояние. Почти две години той упорито събира откъслечни сведения из атонските манастири, а през 1761 г. посещава Сремски Карловци, където се запознава с историческите съчинения на Цезар Бароний и Мавро Орбини в руски превод. След завръщането си от „немската земя“, както той се изразява, Паисий се установява в Зографския манастир и въпреки измъчващата го болка в стомаха, успява през 1762 г. да завърши своето необикновено съчинение „История славянобългарска“.

По своето съдържание и чудотворно въздействие неговият труд коренно се различава от всичко писано в българската литература дотогава. Съчинението му е своеобразен манифест към българите за национално осъзнаване, за борба против чуждия национален гнет.

В предговора към „История славянобългарска“ Паисий съветва читателите си да обичат своя род и език, своето отечество и българското си име, да не се срамуват, че са българи. Всеки българин, изтъква Паисий, трябва да знае и тачи своя роден език, да знае да чете и пише на български. Той остро порицава онези свои сънародници, които се срамуват от българския си произход. Непростим грях е според него поведението на онези българи, които, за да изглеждат образовани и културни, пренебрегват своя произход, представяйки се за гърци.

Паисий описва историята на средновековната българска държава до паданeто ѝ под османска власт. Очевидно съвсем съзнателно той възвеличава и дори преувеличава нейното политическо могъщество, както и големите ѝ културни постижения. Не е случайно, че главният акцент се поставя върху блестящите военни победи на българските владетели срещу такива именити противници като Византия, рицарите кръстоносци и татарите. Специално се изтъкват изключителната храброст на българите, културният подвиг на светите братя Кирил и Методий, създатели на старобългарската и славянската писменост, решаващият принос на средновековна България за разцвета на славянската култура и т. н. Особено ярко се очертава първостепенната роля на българската държава в европейския политически живот през средновековието. Чрез драстичния контраст между бляскавото минало и печалната робска действителност на българите, Паисий много находчиво внушава на своите читатели сънародници повече самочувствие, галванизира духовната им енергия, за да ги подтикне към дързост и настойчивост в борбата срещу всички врагове на българското отечество.

С „История славянобългарска“ Паисий Хилендарски фактически очертава пътищата и перспективите на българското националноосвободително движение. Неговото необикновено историческо съчинение има изключителен идейнополитически ефект. То дава първия мощен мобилизиращ сигнал, който пробужда задрямалия дух на българите, за да ги призове под бойните знамена на назряващата национална революция. В този смисъл Отец Паисий съвсем основателно е признат за пръв народен будител, а книгата му придобива стойност на стратегически програмен документ, който трасира основните насоки на националноосвободителното движение.

Очевидно добре съзнавайки практическото предназначение на своята творба, хилендарският монах сам се заема със задачата да я разпространява навред из българската земя. Надеждите му за очаквания ефект скоро се сбъдват. Още с появата си тази книга упражнява изключително силно въздействие върху голяма част от българското общество. Тя се предава от ръка на ръка между грамотните българи като драгоценна реликва. В трудните условия по онова време, когато още няма книгопечатане в България, Паисиевата история се разпространява с удивителна бързина. Тя се преписва на ръка от много ентусиазирани български патриоти, които откликват с възторг на съдържащите се в нея идеи. Известни са над 50 ръкописни преписа на „История славянобългарска“.

Софроний Врачански (1739—1813) — продължител на Паисиевото дело. Пръв приемник, ревностен последовател и талантлив продължител на делото на Паисий е поп Стойко Владиславов — втората ярка личност през годините на Ранното българско възраждане.

Стойко Владиславов е роден в Котел — оживен занаятчийски и търговски център по онова време, който през XVIII в. се превръща във важно културно и бунтовно средище. В необикновено сложния и труден жизнен път на бъдещия врачански епископ Софроний биографите му посочват три основни периода: котленски (1762—1792), врачанско-видински 1794—1802) и букурещки (1803—1813).

Израснал в патриотична борческа среда, в семейството на заможен търговец на добитък, още 11-годишен малкият Стойко остава пълен сирак. Загубил своите родители и поради материални затруднения, той е принуден да прекъсне обучението си, като продължава да се образова самостоятелно, проявявайки изключителна любознателност и творчески способности. Изпитал отрано безброй мъки и страдания в условията на онеправданото си отечество, Стойко калява духа и характера си, за да израсне и се утвърди като авторитетна личност сред съгражданите си. През 1762 г. с помощта на местните първенци той става свещеник, а едновременно започва да работи и като учител. На това родолюбиво поприще поп Стойко посвещава цели 30 години от своя живот. Срещата му през 1765 г. с Паисий Хилендарски в Котел се оказва съдбоносна за неговата понататъшна ориентация. Завладян от пленителните идеи на „История славянобългарска“, 26-годишният патриот прави още същата година първия препис на Паисиевата творба, който предоставя на местната църква „Св. св. Петър и Павел“ за обществено достояние. През 1781 г. той прави втори препис, за да го пази неотлъчно при себе си като настолна книга през целия си живот.

Пристрастната дейност на поп Стойко като изявен български патриот го злепоставя пред гръцките духовни власти, които му отнемат длъжността свещеник. Принуден да напусне родния си град, той пребивава около две години в Карнобат и Анхиалска епархия като свещеник, а през 1794 г. е ръкоположен за епископ на Врачанската епархия, където приема монашеското име Софроний Врачански. Неочакваното благоволение към Софроний, което внезапно проявява търновският гръцки митрополит, се дължи освен на безспорния авторитет на българина и на настъпилата междувременно анархия, която задълбочава вътрешните междуособни политически борби в Османската империя. Видинският управител Осман Пазвантоглу се провъзгласява за независим владетел и започва да воюва срещу султана. Град Враца и околностите му стават арена на ожесточени стълкновения между отцепника и централната власт. Това е всъщност главната причина, поради която важната длъжност епископ на Врачанска епархия се предоставя така великодушно по изключение на българина Софроний.

С риск на живота си Софроний обикаля непрестанно своето паство през смутните времена, проповядвайки навсякъде на български език. Заплашван през цялото време от кърджалии разбойници, от шайките на видинския отцепник, от бушуващата чумна епидемия, той упорито продължава да разпалва патриотичния огън в българските души. В началото на 1800 г. Софроний е задържан от ордите на Осман Пазвантоглу и около три години стои като затворник във Видин.

При най-тежки жизнени условия Софроний Врачански разгръща изключително плодотворна книжовна дейност. През 1802 г. той превежда от гръцки различни църковни текстове с поучително съдържание и съставя два обемисти сборника, известни в нашата литературна история под названието „Видински сборници“.

По-късно Софроний успява да се освободи и напуска Видин, намирайки убежище в Букурещ, където продължава още по-енергично своята народополезна дейност.

В Букурещ той се посвещава главно на книжни занимания. През 1806 г. в гр. Римник (Влашко) е отпечатан един негов сборник от неделни и празнични поучения под заглавието „Кириакодромион“, сиреч „Неделник“. С това издание той става основоположник на новобългарската печатна книга през Възраждането.

Най-голямото му постижение като книжовник през това време е неговият автобиографичен труд „Житие и страдание на грешния Софроний“. На разбираем и достъпен език авторът описва с вълнуващо откровение покъртителни сцени от вилнеещия произвол в поробена България. Книгата му е своеобразен автентичен документ, който разобличава варварския деспотизъм в Османската империя. В това отношение тя е един от най-добрите образци в световната литература.

Едновременно с книжовните си занимания, Софроний израства по това време и като политически лидер от национален мащаб. Това става през годините на руско-турската война от 1806—1812 г. Макар и в напреднала възраст той активно се включва в дейността на създаденото в Букурещ Българско общество под ръководството на Иван Замбин и Атанас Некович. Като авторитетно лице с висок духовен сан Софроний е най-видният представител на българския народ. В такъв смисъл той фактически става политически лидер от национален мащаб.

В специално послание до цар Александър I от името на „всички свои сънародници“ Софроний го моли да вземе под закрилата си българите и във връзка с това иска да се разреши изграждането на отделна българска бойна формация в състава на руската армия. В Петербург откликват благосклонно на неговата молба. Руското главно командване установява преки контакти със Софроний и го третира всъщност като официален пълномощник на целия български народ. По този начин българите се възприемат за първи път като партньори, т. е. обективно се признават за самостоятелен политически субект. Така със съдействието на Софроний Врачански през 1810 г. се формира един боен отряд, наречен „Земска българска войска“, който активно участва във войната и особено се отличава при щурма на гр. Силистра.

Към края на своя бурен живот, изпълнен с много мъки и сурови изпитания, Софроний стига до убеждението, че най-важното условие за успеха на националноосвободителното дело е културно-просветното издигане на българския народ. Според него българите се нуждаят преди всичко от училища и просвета по подобие на цивилизованите държави в Европа. Същевременно той изрично посочва, че образованието, богослужението и книжнината трябва да бъдат на говоримия народен български език, за да са достъпни на всички. Само по този начин, както изтъква Софроний, ще може да се култивира трайно у народа съзнанието за неговата българска национална принадлежност.

Според румънски учени Софроний завършва жизнения си път през 1813 г. в букурещкия манастир „Шербан Вода“, където е погребан.

Революционната по своята същност дейност на Софроний Врачански намира достойни приемници и последователи. Най-видни продължители на делото му са Йоаким Кърчовски и Кирил Пейчинов, които разгръщат широка книжовна и просветителска дейност сред българите в Македония. В началото на XIX в. двамата патриоти написват и издават няколко книги с религиозно поучително съдържание. Творчеството им намира възторжен прием от населението в Югозападна България.

СОЦИАЛНОИКОНОМИЧЕСКИ ПОДЕМ – МАТЕРИАЛНО ЗАМОГВАНЕ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД

През годините на Възраждането настъпва чувствително оживление и разрастване на стоково-паричните отношения. На тази основа в стопанския живот на българите се забелязват съществени промени. Промените се изразяват главно в значителния ръст на производителните сили, във формирането и широкото разпространение на новите буржоазно-пазарни обществени отношения. Това дава тласък на материалното производство и рязко увеличава съвкупния обем на стоковата продукция. Така се създават обективни материални предпоставки за размах на българското националноосвободително движение. Материалното замогване на българите укрепва тяхното самочувствие и стимулира стремежа им за независимост.

Градско стопанство. Икономическият подем през Възраждането намира най-ярка проява в промишлеността и градското стопанство. По своята специфика тази сфера от материалното производство, въпреки че заема относително малък дял в общия обем на тогавашното българско стопанство, има много важно определящо значение за цялостното обществено-икономическо развитие на страната. Това е така, защото производителните сили в градската икономика са поначало много по-динамични, а техният растеж оказва непосредствено революционизиращо въздействие за формирането и разпространението на буржоазно-капиталистическия начин на производство.

Както и в предходните десетилетия, промишлеността в българските земи се осъществява предимно в рамките на занаятчийското производство. Подемът на занаятите пък се изразява в тяхното обемно разрастване, в по-нататъшното им профилиране и специализация, в увеличаването на броя на ангажираните лица, в количествения ръст на продукцията, в усъвършенстването на технологиите и производствените процеси и т. н.

В развитието на занаятите през този период се открояват някои нови тенденции. Засиленият внос на по-евтини машинни изделия от западноевропейските напреднали индустриални страни предизвиква сътресения в местната промишленост. Конкуренцията довежда до разорение на много занаятчии и до упадък на цели занаятчийски отрасли. Същевременно обаче редица традиционни производства и нововъзникнали занаяти, свързани с местната суровинна база и природно-климатичните условия, успешно се приспособяват към новата обстановка и още повече укрепват. Това води до структурни промени в промишленото производство, които се изразяват в преливане на капитали и работна ръка от едни браншове в други. В резултат на станалите промени се постига значителен ръст на производството върху основата на все по-широко прилагания наемен труд. Възникването и разпространението на буржоазно-манифактурни отношения в градското стопанство е най-важното, което отличава и характеризира развитието на занаятите през Възраждането.

Разпространението на капиталистическия начин на производство се обуславя както от интензивната стоково-парична циркулация, така и от все по-нарастващото разделение на труда. Занаятите преживяват процес на диференциация. Обособяват се над 100 вида различни производства. Същевременно настъпва разделение на труда и в рамките на отделния занаят. Производството на гайтан например минава през няколко различни фази, които налагат използването на профилирани работници.

Едновременно с разделението на труда в промишлеността се извършва и цялостно териториално разделение на труда в рамките на националната икономика. Очертават се профилирани райони, специализирани в определен вид стопанска дейност в зависимост от местните специфични условия. Така например крайдунавските градове Видин, Лом, Свищов, Оряхово, Русе и черноморските пристанища се очертават като средища на външнотърговския обмен; подбалканските селища Карлово, Сопот, Калофер, Пирдоп, Клисура и др. се специализират в гайтанджийството; Сливен, Котел и др. се прочуват с абаджийството; Габрово — с железарството; Самоков — с железодобива; Трявна — с казаслъка, промишленото зографство и марангозлъка; Охрид — с кожухарството; Стара Загора — с казанджийството; Казанлък — с розоварството; Враца — с куюмджийството; Търново, Ловеч, Севлиево и др. — с кожарството; София — с преработката на животински продукти; Горна Оряховица, Елена, Лясковец и др. — с копринарството и т. н.

В процеса на занаятчийската диференциация и профилираното райониране на стопанската дейност възниква и все повече нараства необходимостта от поддържането на редовни контакти както между отделните отрасли, така и между различните селища и райони на страната. Нуждата от редовно общуване и стоков обмен рязко нараства. Така се формира и разраства единният вътрешен български национален пазар в рамките на Османската империя. Традиционните годишни панаири през тези години са много повече на брой, по-оживени и по-добре организирани. Те продължават да играят важна роля като средища на търговския обмен. По-известни са панаирите в Узунджово, Сливен, Карнобат, Пазарджик, Неврокоп (Гоце Делчев), Прилеп, Сяр, Пирот, София, Враца, Плевен, Шумен, Търговище и др. През Възраждането обаче панаирите започват да губят предишното си значение като единствени и първостепенни средища на търговията. С усъвършенстването на транспортните комуникации се утвърждава все повече уседналата търговия чрез откриването на множество търговски дюкяни по градове и села.

За ръста на местните производителни сили и разпространението на пазарно-капиталистически тип отношения много допринася също проникването на чуждестранен капитал в Османската империя. По този начин българските земи през годините на Възраждането се включват в европейската капиталистическа стопанска сфера. Чуждестранният капитал прониква тук по различни начини: чрез държавни заеми, чрез учредяването на кредитни институции в империята със съдействието и под контрола на европейски финансисти, чрез строежа на жп линии (в империята през този период са построени такива линии с обща дължина 2100 км, от които 1100 км на българска земя), чрез откриването на промишлени предприятия от чуждестранни предприемачи и т. н. Най-широко чуждият капитал прониква у нас чрез непрестанно нарастващия външнотърговски обмен, който се осъществява предимно от български търговци ангросисти.

Външнотърговската дейност дава възможност на много предприемчиви българи да забогатеят. По този начин става натрупване на капитал и средства за производство у отделни собственици, което е важна предпоставка за капиталистическия начин на производство. През Възраждането възникват множество едри търговскостопански фирми, от които по-известни са: на братята Евлоги и Христо Георгиеви, братя Тъпчилещови, братя Робеви, фамилията Арие, братя Гюрови, Гюмюшгердан, Славчо Паскалев, Васил Станчев и с-ие, Копривщенската т. нар. Масърска компания на Маджарови, Цвятко Радославов, фирмата на Шишманови и мн. др. Поради неблагоприятните икономически условия в деспотичната империя (липсата на протекция и националната дискриминация) само една малка част от съвкупния акумулиран капитал отива в сферата на материалното производство, за да се превърне в промишлен капитал. Все пак, въпреки всевъзможните пречки и затруднения от страна на османската феодална система и вилнеещия произвол, относителният дял на промишления капитал прогресивно нараства. Буржоазният начин на производство намира най-широко проявление в текстилната промишленост (абаджийството и гайтанджийството), в копринарството, кожарството, мелничарството, железодобива, металообработването, в производството на млечни и месни продукти, в спиртоварството, в строежа на плавателни съдове, оръжейното производство, промишленото животновъдство и др.

Като основна форма на капиталистическия начин на производство се очертава манифактурата в нейните две разновидности: централизирана и разпръсната. От оскъдните данни, с които разполагаме, се установява наличието на най-малко 500 предприятия от типа на централизираната манифактура средно с около 10 работници. Многократно по-голям е броят на разпръснатите манифактури, чиито следи се губят в домашното производство. През Възраждането се появяват и няколко фабрики. В 1834 г. Добри Желязков открива в Сливен първата текстилна фабрика.

Селско стопанство. Капиталистическите отношения, макар много по-бавно, проникват и в селското стопанство. Както и преди, селяните съставляват основно мнозинство от българското население. Главният им поминък продължават да са земеделието и скотовъдството. Повечето от градските селища имат до голяма степен селски облик. Много от техните жители се занимават изцяло или частично със селскостопанска дейност. Подобни аграрно-занаятчийски градове са например Татар Пазарджик, Плевен, Шумен, Лом, Враца и др. Като основен отрасъл в икономиката на страната селското стопанство осигурява съответно по-голяма част от стоковата продукция. По своя обем то преобладава в стопанската структура и определя до голяма степен облика на занаятите и търговията. Същевременно обаче, поради специфичния му консерватизъм, селското стопанство по-трудно се поддава за проникване на буржоазни отношения. Сравнително по-ясно се очертават новите пазарно-капиталистически отношения в т. нар. чифлици, чиято стокова продукция е предназначена за пазара. Наред със запазените в тях феодални форми на производство, все по-често се използва и наемен труд. Чифлишки стопанства се създават обикновено в плодородните земи на Тракия, Македония и Добруджа. Общо взето обаче, тяхното разпространение в българските земи е твърде ограничено.

След премахването на спахийската система през 1834 г. преобладаващата част от българското селско население съставляват т. нар. раетски или свободни селяни, които притежават различни размери земя. Формално те не са юридически собственици на земята, а само нейни владелци. Те я обработват със задължението от получените приходи да плащат всевъзможни данъци на централната власт. Земята обикновено се обработва индивидуално или с помощта на членове от семейството. По-заможните селяни използват и наемен труд, но в ограничени размери. Общо взето, може да се смята, че през епохата на Възраждането преобладаващото мнозинство от българските селяни разполагат със земя и са дребни стокопроизводители.

Въпреки техническата и технологическата изостаналост, българското селско стопанство през Възраждането е твърде продуктивно. Произвеждат се значителни количества зърнени храни (пшеница, ечемик, овес, просо, ориз), боб, грах, леща, лен, коноп, маслодайна роза, грозде, отглеждат се птици, едър и дребен рогат добитък, свине, коне, магарета и др.

Икономическият подем в българските земи е съпътстван от много големи трудности. Както градското, така и селското стопанство понасят еднакво мъчително експлоатацията от страна на паразитната султанска държава. Многобройните и непрекъснато растящи данъци, отсъствието на сигурност, финансовата нестабилност, липсата на елементарна протекция, корумпираната администрация, липсата на ред, контрол и отчетност, масовото разбойничество и особено народностната дискриминация — всичко това вкупом затруднява изключително много нормалното развитие на българското стопанство. Въпреки всички трудности обаче, благодарение на своята предприемчивост и пословичното си трудолюбие, българите постигат значителен материален напредък през Възраждането.

Етапи на възрожденския процес. Социално-икономическото развитие на българите през годините на Възраждането е постоянен възходящ процес. Този процес обаче протича неравномерно през няколко последователни етапа: Първият етап — от началото на XVIII до края на първата четвърт на XIX в. е „инкубационният период“ на Българското възраждане, или т. нар. Ранно възраждане. Буржоазно-пазарните отношения се намират през това време в своя начален стадий и едва се забелязват в обществения живот. От края на 20-те години на XIX в. до Кримската война (1853—1856) протича вторият етап. Производителните сили постепенно нарастват, а заедно с тях и новите буржоазно-манифактурни отношения добиват по-ясна физиономия. Третият етап започва непосредствено след Кримската война и продължава през 60-те и 70-те години на XIX в. Производителните сили постигат през това време сравнително най-голям напредък, а капиталистическият начин на производство добива ясни очертания и твърде широко разпространение. Външната и вътрешната търговия се разрастват динамично, променяйки своя облик и характер, рязко се увеличава броят на манифактурните предприятия, появяват се фабрики и акционерни дружества. Известни са около 40 акционерни дружества и 11 фабрични предприятия. Зачестява употребата на модерни вносни машини и технологии, започва да се употребява парната сила като нов източник на енергия. По българската земя се изграждат множество нови пътища, жп линии, пристанища, телеграфни станции и различни други съоръжения. Всичко това приобщава българските земи към европейската буржоазна цивилизация и дава възможност на българите да навлязат в Новото време.

Социална структура на възрожденското общество. Всестранният социално-икономически подем създава обективни условия и предпоставки за размах на българското националноосвободително движение. Благодарение именно на този подем в недрата на българското общество се появяват и израстват социални сили, способни да организират и оглавяват съзряващата национална революция. Това са хората, произхождащи от редовете на израстващата българска буржоазия — единствената класова формация през Възраждането. Подобно на третото съсловие в навечерието на Великата френска революция, българското общество се състои също главно от селяни, занаятчии и търговци, които придобиват качествено нова същност под въздействието на засилващите се буржоазни тенденции. Те губят предишния си характер от времето на средновековието и се вливат в редовете на оформящата се българска буржоазна обществена прослойка.

Възрожденското общество е сравнително хомогенно по своя състав. В него няма особено резки социални различия, присъщи на напредналите капиталистически страни. Но в хода на обществено-икономическото развитие създаващата се българска буржоазна прослойка също преживява процес на вътрешна диференциация. В зависимост от притежаваното имущество според мястото и ролята на нейните представители в стопанската дейност тя се разчленява на няколко групи, които условно наричаме едра, средна и дребна буржоазия.

Във възрожденската структура присъства още една прослойка — това са пауперизираните елементи: ратаи, калфи, наемни работници и други безимотни и малоимотни хора. Нейната численост е значителна, но обществената ѝ ангажираност по понятни причини е сравнително ограничена. Хора от тази социална прослойка също участват, понякога дори масово и активно, в едни или други прояви на националноосвободителното движение, но не като обособена самостоятелна обществена сила, а като придатък на буржоазията. Всички инициативи за сплотяване силите на българите в борбата за освобождение почти винаги изхождат от средите на буржоазията. От нейните среди се комплектоват и оглавяват всички изяви на българската национална революция през Възраждането.

РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКОТО ПРОСВЕТНО ДЕЛО

Просветното дело има изключително значение през Възраждането като ефикасно средство в освободителното движение. Образованието и силата на знанието стоят в основата на националната революция и са една от главните ѝ прояви. Чрез постиженията си в просветното дело българите трайно се приобщават през тези години към общоевропейската цивилизация.

Преход от килийно към светско училище. От всички балкански народи в Османската империя българите са в най-неблагоприятно положение, защото нямат пряк досег с напредналите европейски страни и се намират в непосредствена близост до имперската столица Истанбул. Това обстоятелство значително затруднява и забавя културното им развитие. Столетия наред българите живеят изолирани от света в една деспотична и враждебна на тях държава, в която никой не се грижи за образованието им. Невежеството е постоянен спътник на българите през дългите години на османското владичество. Само в някои църкви и манастири по-будни монаси се опитват при най-примитивни условия да поддържат духовните традиции чрез т. нар. килийни училища. Ограничен брой български младежи получават в тях най-елементарно образование, научавайки се да четат и пишат на старобългарски (църковнославянски) език. Въпреки родолюбивата им дейност килийните преподаватели не са в състояние да задоволят нарасналите културни потребности на обществото.

Със зараждането и възмогването на българската национална буржоазия през Възраждането възниква и все повече нараства необходимостта от светско образование. Българите се нуждаят от повече знания по география, математика, естествена история, физика, химия, чужди езици и т. н. В началото тези потребности се удовлетворяват от гръцките училища. Поради своето по-благоприятно геополитическо положение гърците по-рано преживяват своя ренесанс и създават множество светски училища не само в Гърция, но и в редица български градове. Тези училища в началото играят положителна роля за разпространението на светски знания сред българите, за повишаване на грамотността в България. С течение на времето обаче, те се превръщат в удобно оръдие на Цариградската гръцка патриаршия за денационализацията на българския народ в името на великогръцките хегемонистични претенции. Почувствала опасността от прекомерното разпространение на гръцката култура в България, българската общественост започва да обмисля начини за противодействие. Първи опит в това отношение са възникналите т. нар. елино-български или славяно-елински училища в някои български градове. Такива училища се появяват например в Свищов и Котел. В тях се зараждат кълновете на новото светско учебно съдържание.

Едва в началото на 30-те години на XIX в. се създават реални условия за изграждането на действително обновено по съдържание и програма светско новобългарско училище. Пръв изразител на идеята за създаване на такова училище е видният български учен и просветен деец д-р Петър Берон (1800—1871), родом от Котел. Той получава високо за времето си образование в Хайделберг и Мюнхен (Германия), след което се занимава с научна дейност, изследвайки различни проблеми от областта на физиката, философията, астрономията и естествените науки. Този високообразован българин живее дълги години в Париж, където обнародва множество научни съчинения и създава своя оригинална теория за устройството на света. Едновременно с научните си занимания, Берон не забравя своя дълг към отечеството и откликва на неговите нужди. Като учен от европейска величина, той съставя първия български учебник, чрез който открива пътя на модерната българска педагогическа мисъл през Възраждането. В 1824 г. Берон издава книгата „Буквар с различни поучения“, известна под името „Рибен буквар“. Тя е издадена в Брашов със средствата на сливенския търговец Антон Иванов. В нея Берон излага своя проект за преустройство на българската просвета на нови начала. Неговият „Рибен буквар“ съдържа няколко раздела: граматика, естествена история, аритметика, анатомия, забавни и поучителни четива из историята и живота на знаменити личности. Берон предлага нова модерна методика на обучение по подобие на известната по онова време Бел-Ланкастерова система (т. нар. взаимоучителна метода). Така Бероновият „Рибен буквар“ поставя началото на новобългарската просвета.

Голяма роля за културно-просветното развитие на българите изиграват трудовете на украинския учен Юрий Иванович Венелин (1802—

1839). През 1829 г. той публикува известното си съчинение „Древните и сегашните българи“, което оказва изключително силно въздействие върху българските просветни дейци и стимулира техния интерес към българското минало, фолклор и старини. Книгата на Венелин упражнява особено голямо въздействие върху българския търговец Васил Евстатиев Априлов (1789—1847). Роден в Габрово, още като малък той се преселва в Русия. По-късно Априлов става един от най-ентусиазираните радетели на българското образование. Подпомогнат от други габровски търговци в Одеса — Никола Палаузов и братя Мустакови, Априлов открива в родния си град през 1835 г. първото българско светско училище. Същевременно по негово настояване и с материалната подкрепа на други заможни родолюбци много български младежи са изпратени да учат в Русия.

В. Априлов е един от първите книжовници, които осъзнават необходимостта от създаването на единен български книжовен език. За основа на литературния език той предлага да се вземе източнобългарското наречие. Освен това настоява богослужението да се извършва на български език, като се отстранят гръцките свещеници от църквите. Априлов е автор на множество научни творби, между които най-известна е книгата му „Денница на новобългарското образование“.

Първият учител в Габровското училище, който осъществява звуковия метод на обучение, предложен от д-р Петър Берон, е видният възрожденски деец, духовник и книжовник Неофит Рилски (1793—1883), чието светско име е Никола Поппетров Бенин. Във връзка с предстоящата му работа като преподавател, Н. Рилски е изпратен през 1834 г. в Букурещ, за да се запознае с взаимоучителната организация на обучение. По-късно той творчески прилага тази методика в Габровското училище върху основата на говоримия български език и съставя за тази цел: „Българска граматика“, „Таблици взаимоучителни“, „Краснописание“ и др.

След откриването на Габровското училище, подобни училища се създават в Пловдив, Свищов, Копривщица, Котел и др. През 1841 г. Анастасия Димитрова открива в Плевен първото българско девическо училище. Около средата на XIX в. почти цялата страна е покрита с гъста мрежа от училища както в градовете, така и в някои от по-големите села. Заедно с откриването на нови училища се усъвършенства и процесът на преподаването. В резултат от това се появяват първите класни стаи или средни училища, които дават по-високо образование на възпитаниците си. През 1876 г. общо в страната се наброяват над 1500 начални училища, десетки класни училища и няколко гимназии. Появяват се и специализирани училища. В Свищов е открито търговско училище, а в Пловдив и Щип — педагогически училища за начални учители. Българската общественост започва да обсъжда идеята за откриване на университет.

Обучение на българските младежи в чуждестранни учебни заведения. Бурното развитие на просветното дело през Възраждането поражда остра потребност от надеждни учителски кадри, които не само да обучават, но и да възпитават младите генерации българи в дух на патриотизъм. Още след 1835 г., с материалната подкрепа на българските общини и по всевъзможни други начини, много български младежи заминават да учат в руски средни и висши училища. Много от тях получават руска стипендия. В това отношение руските власти проявяват голяма отзивчивост. Освен за обучението на български възпитаници, Русия оказва значително материално съдействие и за обзавеждането на българските училища с необходимия инвентар и пособия.

Много български младежи се учат също в различни училища и университети в Западна Европа, както и в съседните балкански страни. Значителен е броят на учещите в Букурещ, Виена, Прага, Брашов, Табор, Париж, Лондон, Мюнхен, Лайпциг, Берлин, Женева, Атина, Белград, Загреб и др. Силно влияние върху българското просветно дело упражнява Франция чрез дейността на своите католически мисии в Османската империя. Особено се открояват в това отношение двата реномирани лицея в Бабек и Галата сарай в Цариград. Подобна роля играят също английските и американските протестантски колежи, открити в имперската столица и в някои български градове. От тях най-известен е Роберт колеж в Цариград, където се учат много български младежи.

Опити за координация на учебното дело. В резултат на бурния просветен подем се създава интелектуалният елит — народната интелигенция, чието ядро са българските учители. Сред най-изявените педагози по онова време са видните възрожденски дейци Найден Геров, Неофит Рилски, Христаки Павлович, Ботьо Петков, Иван Момчилов, Йоаким Груев, Илия Блъсков, Йосиф Ковачев, Сава Филаретов, Йорданка Филаретова и десетки други.

Управлението и издръжката на училищата се осъществява от градските и селските общини, превърнали се в своеобразни органи на местното българско самоуправление. Наред с общините, активно съдействие оказват също еснафските организации и църковно-училищните настоятелства. Всички парични дарения и материални помощи се разпределят и строго се контролират от избираните по демократичен начин училищни настоятелства. По такъв начин още от самото начало на своето съществуване новото светско българско образование придобива истински демократичен характер. В българското училище през Възраждането децата и на бедните и на богатите се учат еднакво — заедно и безплатно, по една и съща учебна програма, с едни и същи учебници. В българското училище не се допускат никакви привилегии. Затова то се подкрепя от цялото общество, а учителят се цени като духовен наставник и възпитател на подрастващите в дух на патриотизъм.

През 60-те години на XIX в. училищата в българските земи започват да унифицират своята дейност. Първият орган, който придобива общонационални координиращи функции по отношение на просветното дело, е Настоятелството на българската църква „Св. Стефан“ в Цариград, което си извоювало статут на отделна българска община. Тази община се превръща фактически в нещо подобно на неофициално българско правителство, което започва да координира и синхронизира училищната дейност в цялата страна. По инициатива на Цариградската българска община от 1868 г. насетне се организират педагогически учителски събори. Такива събори се провеждат в Стара Загора, Плевен, Прилеп, Казанлък, Пловдив, Тулча и др. След учредяването на Българската екзархия през 1872 г., училищната дейност започва да се контролира от нея.

Училища на българската емиграция в чужбина. Важно значение за разцвета на новобългарската просвета през Възраждането имат и училищата на многобройната родолюбива българска емиграция в Румъния, Южна Бесарабия и Банат. От тях най-известно е Болградското училище. То е първото българско средно общообразователно училище, открито официално през 1858 г. Много от неговите възпитаници по-късно се завръщат и работят в родината си. Между тях са такива известни учени и общественици като Александър Теодоров Балан, Димитър Агура, Димитър Греков, Александър Малинов и др. Около 500 възпитаници на българските емигрантски училища стават учители, лекари, инженери, агрономи, офицери, юристи, видни учени и общественици, които отдават своите познания в служба на българското отечество.

Пречки по пътя на българското образование. Усилията на българския народ за изграждане на своя национална просвета са съпроводени от много трудности както от страна на турските власти, така и от страна на гръцкото духовенство. По инициатива на известния турски държавник Мидхат паша, управител на Дунавския вилает, през 60-те години на XIX в. турските власти подготвят проект за сливане на турските и българските училища. Тази реформа е замислена под благовидния предлог за развитие на просветното дело. Но на практика това означавало унищожаване на българските светски училища чрез приравняването им към турските религиозни мохамедански училища, които били на изключително ниско равнище. Освен това обучението в тях се извършвало на турски език. Този асимилаторски по същество антибългарски проект предизвиква масово недоволство. Той е провален благодарение на спонтанните енергични протести на цялата българска общественост. По този въпрос българите проявяват удивителна солидарност.

Не по-малко ожесточена е борбата на българските просветни дейци срещу гръцкото духовенство, което също се опитва по всевъзможни начини да осуетява откриването на български училища. Особено остри форми придобива сблъсъкът с гръцкото духовенство в Македония, където начело на движението за българска просвета застават Димитър и Константин Миладинови, Йордан Константинов — Джинот, и други самоотвержени патриоти. Цариградската патриаршия предприема жестоки репресии срещу тях. В резултат на извършените арести, побоища и морален тормоз братя Миладинови загиват трагично като мъченици на българското просветно дело.

Въпреки всички препятствия и трудности българското просветно дело през Възраждането има невероятни постижения. Бурният размах на образованието приобщава българите към културните върхове на европейската и световната цивилизация, спомага за формирането на новобългарския писмен и говорим език, дава тласък за развитието на книжовността, подхранва и стимулира националното самосъзнание и самочувствие. Чрез чудотворната сила на просветата и знанието българското нацоналноосвободително движение получава мощен импулс.

ПОСТИЖЕНИЯ НА НАЦИОНАЛНАТА КУЛТУРА

Културното творчество и образованието са неразривно свързани, протичат едновременно и са често пъти дело на едни и същи личности. Подобно на просветата, културнотворческата дейност има хуманитарен характер и задоволява растящите духовни, социални и естетически потребности на българите през епохата на Възраждането. А тези потребности при тогавашните условия на чуждото потисничество във всички случаи неизбежно се свързват със съкровените стремежи към свобода и независимост. В този смисъл културната творческа дейност през този период е силно идеологизирана и политизирана. Тя изцяло е подчинена и обслужва националноосвободителната кауза. Дори такива творчески изяви като музикалното изкуство, живописта и архитектурата, които не са пряко свързани с идеологията и политиката, също са в една или друга степен съпричастни на националната революция.

Книжовна дейност. Едновременно с развитието на новобългарското образование през Възраждането процъфтяват литературното творчество и книжовността. Мнозина от българските учители се изявяват и като даровити книжовници — учени, писатели, публицисти и т. н. Основателят на Габровското училище Васил Априлов е автор на няколко книги по въпросите на българското просветно дело и по проблемите на българския език. Неофит Рилски създава първата българска граматика, речник на българския език и христоматия по българска литература. Голяма книжовна дейност разгръща един от лидерите на движението за църковна независимост — Неофит Бозвели. Заедно с учителя Емануил Васкидович, Бозвели е автор на книгата „Славянобългарско детеводство" — педагогическо изследване, в което се изтъква ролята на възпитанието за формиране на личността и характера на подрастващите. Като автори на учебни помагала и други литературни творби се изявяват също учителите Христаки Павлович, Иван Богоров, Константин Фотинов, Найден Геров и мн. др.

Печатно дело и периодичен печат. През 30-те години на XIX в. започва преходът от ръкописната към печатната книга. Оформят се няколко средища на българското книгопечатане — Цариград, Одеса, Букурещ, Виена и Крагуевац. Развитието на литературата подтиква българските книжовници да търсят начини и възможности за откриване на печатници. Първи, макар и неуспешни, опити в това отношение правят Васил Априлов в Габрово и Драган Цанков в Свищов.

Първата българска печатница се открива през 1838 г. от архимандрит Теодосий Синаитски в Солун. Тя съществува кратко време. Няколко години по-късно, в 1846 г., Никола Карастоянов открива друга печатница в Самоков. Сравнително най-добре е обзаведена печатницата в Цариград, основана от Иван Богоров през 1848 г. По-късно тази печатница се оглавява от Александър Екзарх, който може да се смята за пръв организатор на модерното българско книгопечатане. Под негово ръководство се издават десетки преводни и оригинални български книги.

Христо Г. Данов основава през 1858 г. в Пловдив първото българско книгоиздателство.

През 40-те години на XIX в. възниква българският периодичен печат. В 1844 г. Константин Фотинов издава в Смирна (Измир) първото списание „Любословие", а през 1846 г. Иван Богоров издава в Лайпциг първия български вестник „Български орел". От началото на 1848 г. в Цариград започва да излиза вестник „Цариградски вестник" под редакцията на Иван Богоров, а по-късно — на Александър Екзарх.

Броят на периодичните издания бързо нараства. Само за две десетилетия се появяват около 40 различни вестници и списания, които играят много важна роля в усилията на българския народ за изграждане на своя национална просвета и култура, както и в борбата му за извоюване на църковно-национална независимост. От цариградските вестници особено важно значение в това отношение има в. „Македония" под редакцията на Петко Р. Славейков. Като национална политическа трибуна се изявява също вестникът на Г. С. Раковски „Дунавски лебед". Сред емигрантския печат в Румъния най-ярко се открояват вестниците „Свобода" и „Независимост" на Любен Каравелов, както и вестниците „Дума на българските емигранти" и „Знаме" на Христо Ботев.

Обществено-културни организации. Развитие на науката. Изключителният стремеж на българите към образование намира израз в създаването на обществени читални, наричани читалища, в които задоволяват своите потребности хиляди българи. Читалищата се превръщат в истински разсадници на културата и в средища на народната художествена самодейност. В тях се изнасят беседи на научни теми, организират се театрални представления и други културни прояви. Почти всички участници в националноосвободителното движение са едновременно активни читалищни дейци. През Възраждането са известни около 130 читалища.

Важно значение за културното развитие на страната имат също различните културно-просветни организации. В това отношение значителна роля играят многочислените женски дружества, чиято задача е да просвещават възрожденската българка, приобщавайки я към постиженията на модерната цивилизация. Женските дружества много спомагат за издигане културното равнище на жените и активното им участие в обществения живот.

В областта на науката най-голяма актуалност придобива историята, която стои в непосредствена връзка с основните политически проблеми на възрожденската епоха. Ето защо редица книжовници по онова време насочват вниманието си към изучаване миналото на българския народ. В това отношение Паисий Хилендарски намира множество последователи. С проблемите на българската история в една или друга степен се занимават Анастас Кипиловски, Христаки Павлович, Васил Априлов, Георги Раковски, Спиридон Палаузов и др. Най-видният професионален историк по това време е Марин Дринов, който поставя началото на модерната българска историография. Получил солидно специално историческо образование в Русия, проф. Марин Дринов обнародва редица изследвания по някои възлови проблеми на българската средновековна история.

Важно място в развитието на науката през Възраждането имат изследванията на д-р Петър Берон. Той е автор на редица трудове от областта на философията, медицината, естествената история и математиката. Някои от неговите изследвания са на високо за времето си равнище и намират международно признание. Като учен от европейски и световен мащаб се откроява и проф. Никола Пиколо от Търново. Той е един от най-добрите специалисти по въпросите на древногръцката литература. Пиколо чете лекции по тази специалност в Парижката Сорбона.

Съществено значение за развитието на българската научна мисъл през Възраждането има създаването на Българското книжовно дружество през 1869 г. в румънския град Браила. За негов председател е избран проф. Марин Дринов. Впоследствие това дружество прераства в съвременната Българска академия на науките.

Разцвет на българската литература. От всички културни постижения на българския народ през възрожденската епоха безспорно най-големи успехи има литературата. Начало на българската поезия поставя Найден Геров. По-известна е неговата поема „Стоян и Рада“. Г. Раковски също изпробва своята поетична дарба. Неговата поема „Горски пътник“ наистина не се отличава с голямо художествено майсторство, но затова пък откликва съвсем директно на проблемите пред българското общество. Чрез „Горски пътник“ Раковски насочва българската поезия в служба на националната революция. С ярко мобилизиращо революционно съдържание са проникнати стиховете на народния поет от Сливен Добри Чинтулов. Неговите песни „Вятър ечи, Балкан стене“, „Къде си, вярна ти любов народна“, „Стани, стани, юнак Балкански“ и др. добиват голяма популярност в цялата страна като същински химни на революцията. С патриотично-революционно съдържание са наситени също стиховете на Константин Миладинов, Райко Жинзифов, Григор Пърличев и мн. др.

Огромна роля за развитието на българската поезия играе народното творчество, което е истинска школа за мнозина поети. Неслучайно почти всички поети по онова време се занимават с издирване и събиране на народни песни. Съставят се различни антологии на народното творчество, между които особено голямо значение има сборникът „Български народни песни“, обнародван от братя Миладинови през 1861 г.

Един от най-големите възрожденски поети е Петко Рачов Славейков (1827—1895) от Трявна. Той пише своите творби под прякото въздействие на народната песен. В творчеството му доминират стихове с лирична и патриотична насоченост. Славейков има голяма заслуга за усъвършенстването на поетичната форма и изобщо за развитието и утвърждаването на българския книжовен език.

Българската поезия през Възраждането достига своя апогей чрез творчеството на Христо Ботев, което е най-тясно свързано с борбата на българския народ за свобода и независимост. Поетичният гений на Ботев изцяло служи на националната революция. Някои от неговите стихотворения заемат видно място в световната литературна класика. Особено популярно е неговото стихотворение балада „Хаджи Димитър“, в което поетът възвеличава безсмъртието на героя, паднал в бой за свободата на своята родина.

През този период започва творческата си дейност и народният поет Иван Вазов, който обнародва първите си стихосбирки — „Пряпорец и гусла“ и „Тъгите на България“.

Наред с поезията процъфтява и белетристиката. Виден представител на този литературен жанр е Васил Друмев със своята повест „Нещастна фамилия“. Широка известност получава също повестта на Илия Блъсков „Изгубена Станка“, в която се описват страданията на българите в условията на султанския деспотизъм.

Най-талантливият представител на белетристиката е Любен Каравелов — един от лидерите на българската национална революция. Той е основоположник на художествения реализъм в българската литература. Творбите на Каравелов рисуват по неповторим начин мракобесническата действителност в България и несломимата воля на българите да воюват за освобождението си. Най-известните му съчинения са: „Крива ли е съдбата?“, „Българи от старо време“, „Маминото детенце“ и др.

Заедно с развитието на литературата се появява и литературната критика. Нейният най-известен представител през Възраждането е Нешо Бончев (1830—1878). Неговите критични съчинения по въпросите на българската художествена литература имат съществен принос за утвърждаването на демократичното начало в българската поезия и белетристика.

Театрално дело. През 50-те — 70-те години на XIX в. се заражда и българската драматургия. В тази област изпробват дарованията си Васил Друмев, Добри Войников, Константин Величков, Илия Блъсков, Сава Допроплодни и др. Техните произведения са силно повлияни от сантиментализма и романтизма на ранната европейска драматургия. Същевременно творчеството им е проникнато от патриотични и революционни мотиви, които откликват на духовните и естетическите настроения и потребности на възрожденския българин. В това отношение с особена популярност се ползват драмите на Д. Войников „Райна Княгиня“ и „Криворазбраната цивилизация“, която не загубва своята актуалност и до днес.

Най-значителни художествени постижения в областта на драматургията има Васил Друмев. Неговата драма „Иванко, убиецът на Асеня I“, посветена на историческа тема, повече от един век неотменно присъства в репертоара на българската сцена.

Едновременно с развитието на драматургията се полагат основите на българския театър. Неговите първи изяви са тържествените годишни представления на учениците от класните училища, които играят малки сценки, диалози и хумористични пиеси. Първото градско театрално представление става в Шумен през 1856 г. На него е представена комедията на учителя Сава Доброплодни „Михал Мишкоед". Същата година Ломското читалище представя мелодрамата „Многострадална Геновева", която впоследствие добива широка популярност и се играе при голям успех в много градове на страната.

Значителен принос за развитието на възрожденския театър има Добри Войников, който основава първата театрална трупа. В продължение на около десет години тази трупа играе различни представления пред публика от българската емиграция в Румъния. През 70-те години най-известни средища на българската театрална дейност са градовете Шумен, Лом, Русе, Търново, Свищов, Пловдив, Велес, Цариград и др. Макар и общо взето на ниско, самодейно равнище, възрожденският театър е проникнат от революционния патос на епохата и служи на националноосвободителната кауза.

Музика, архитектура, живопис. Заедно с театъра се развива музикалното изкуство. През тези години се утвърждава модерната българска музика, която се отличава с мажорни оптимистични тонове. Това хармонира с укрепналото национално съзнание и порасналото самочувствие на българина. Така се появяват възрожденските бунтовни песни, в които кънти бойният зов на революцията.

Главният център на българската музикална култура е гр. Шумен, където учителят Добри Войников преподава нотно пеене и организира първите ученически ансамбли с духови инструменти.

През възрожденската епоха голям разцвет преживява архитектурата. Българското строително изкуство намира най-пълно въплъщение в изграждането на импозантната сграда на Рилския манастир, посторена през 1834—1837 г. от майсторите Павел, Миленко, Алексий Милец и Кръстьо Дебърлията. Рилският манастир, както и много други църковни постройки от това време, със своите мащаби и изящество са ярки свидетелства за порасналата икономическа мощ и естетическата култура на възрожденския българин. Майсторството на тогавашния строител оставя неповторими образци на архитектурата в Банско, Копривщица, Трявна, Пазарджик, Жеравна, Търново, Пловдив и редица други градове, които и днес ни удивляват със своята красота, простота, уют и функционалност. Особено се отличава като талантлив самобитен майстор строител Кольо Фичето от Дряново — автор на много мостове, къщи, чешми и пр. Негово дело са прочутите покрити мостове в Ловеч и Бяла, предизвикващи удивление със своето оригинално конструкторско решение.

Голям напредък постига и изобразителното изкуство, намерило израз главно в стенописите и дърворезбите. Известни са множество образци на резбарското изкуство от онова време в Банско, Трявна, Копривщица, Тетевен и други градове, които будят възхищение. Особено забележителни по своята изработка са иконостасът на църквата „Св. Богородица" в Пазарджик, иконостасът в Рилския манастир, таваните на Даскаловата къща в Трявна и др.

Стенописните изображения също поразяват с богатството на багрите и формите. Художествените произведения в живописта се отличават със своето реалистично съдържание. Българските художници черпят сюжети за своите изображения от действителността и по този начин разчупват църковно-религиозните схоластични канони на средновековието. Прочут майстор зограф от това време е Захари Зограф (1810—1853) — автор на множество църковни стенописи и светски портрети.

Най-изтъкнатите школувани възрожденски художници са Станислав Доспевски — завършил художествена академия в Русия, и Николай Павлович — получил рисувално образование във Виена и Мюнхен. Доспевски се изявява главно като пейзажист и портретист, а Павлович рисува картини с историческа тематика. Възкресявайки с високохудожествени емоционално въздействащи образи славното минало на средновековна България, Павлович, подобно на Паисий, се стреми да внушава на българите повече дързост в борбата им срещу тираните на отечеството. Най-популярни са картините му „Минаването на Аспарух през Дунава" и „Покръстването на Преславския двор".

ВСЕКИДНЕВНИЯТ ЖИВОТ НА ВЪЗРОЖДЕНСКИТЕ БЪЛГАРИ

Материалното възмогване и културно-просветният подем на българите през Възраждането променят съществено техния начин на живот. Промени настъпват главно в облика на селищата, жилищните домове, облеклото, обредната празнична система, семейните обичаи и т. н. Тенденциите на промяната се изразяват в съчетаването на практичността и функционалността с красотата и изяществото, а също и в растящите размери на обществените и личните постройки.

Обликът на възрожденските селища. Всестранният социално-икономически и духовно-интелектуален напредък налагат появата на нов тип производствени, търговски, обществени и култови сгради, както и домашни жилища. Всичко това променя значително облика на българските селища през този период. Промените обаче не се извършват еднакво и равномерно по цялата българска територия. Те са по-ускорени в съществуващите от по-рано градски средища, както и в нарастващите нови селища от градски тип, в които се натрупват богатства чрез интензивна занаятчийска и търговска дейност.

Новост през епохата на Възраждането са появата на училищни и църковни сгради — единствените български обществени постройки по онова време. Те стават с всяка изминала година по-големи и по-колоритни. Особено внушителни са т. нар. класни училища и църквите. Забележителни със своите обеми и оригинални архитектурни форми са църковните сгради „Св. Богородица“ в Килифаревския манастир, „Св. Троица“ в Свищов, „Св. Константин и Елена“ в Търново и др. Появилите се още през XVII в. часовникови кули стават по това време масово явление и израстват още повече на височина. Някои от тях стигат до 30 метра и се отличават с по-различна и колоритна архитектура.

Във връзка с ръста на стоковото производство и парично-стоковия обмен се появяват нови по-подходящи помещения за занаятчийска дейност и търговски нужди. Старата чаршия в центъра, заобиколена от жилищни квартали (махали) се оказва недостатъчна, поради

което започва да се разширява лъчеобразно извън предишните си граници. Така се появяват цели улици, минаващи през жилищни квартали, застроени със занаятчийски работилници и търговски дюкяни. Чаршията прониква постепенно и в съседните преки улици.

Ново явление в градовете са т. нар. мази. Това са търговски кантори и складове на стоки за търговия на едро с дюкяни за продажба на дребно. За кратко време този тип сгради променят в значителна степен физиономията на почти всички по-оживени градски селища.

Мазите се помещават обикновено в приземните етажи на масивни постройки от камък и тухли, обковани с железни врати и капаци на прозорците. Този тип сгради с течение на времето изместват почти напълно старите малки дървени схлупени дюкянчета. По това време се появяват и първите специални постройки, предназначени за нуждите на манифактурното производство. В търговския център започват да се изграждат и жилищни сгради, което е също ново явление.

Домашното жилище. Замогналият се българин през епохата на Възраждането има по-големи нужди и предявява нови изисквания към жилището си. Възрожденската градска къща е значително по-просторна, има повече удобства, по-богата украса, но освен всичко друго, тя става представителна, за да демонстрира материалното благосъстояние на собственика си. Това се отнася особено за Пловдивската къща.

По това време Пловдив има приоритетно място в социално-икономическия и културно-политическия живот на страната, поради което дава тон на градската архитектура в целия регион. В районите на Средногорието и Родопите, които са най-тясно свързани в икономическо и културно отношение с Пловдив, възрожденските къщи достигат своя най-голям блясък. Този тип къщи се разпространяват постепенно и в останалата част на страната.

Неразделна част от възрожденския дом на българина е дворът. Заедно с къщата това е неговият малък личен свят. Тук, зад голямата порта и високата дебела каменна ограда, семейството се чувства по-спокойно, защитено в някаква степен от любопитни погледи и злосторници. Дворовете са отрупани с чемшири и много цветя между калдъръмените пътечки и тихо шумолящите вадички покрай беседките за седенки, дворните чешми или кладенци. Често пъти къщите са богато изографисани по фасадите, фронтоните и корнизите или са украсени с дърворезбарски орнаменти по таваните.

Битова култура. Битовата култура на българите през Възраждането се отличава по своето своеобразие в различните райони на страната. В зависимост от интензивността на възрожденския процес се очертават няколко зони със специфични особености в това отношение. В аграрните райони, които стоят в периферията на възрожденския процес, промените в народната битова култура протичат бавно и в по-ограничени размери. Такива са например преобладаващата част от селищата в низините на Тракия и Дунавската равнина, където земеделието е основен поминък.

Въпреки забавените темпове обаче и в тези аграрни райони повишените материални и покупателни възможности на населението предизвикват значителни промени в сферата на ежедневния бит. Широко навлизат в употреба вносните фабрични тъкани, вълнените и памучните прежди, галантерийните стоки и произведенията на градските занаяти (някои горни дрехи, обувки, метални накити, домакински съдове и др.). Сравнително по-качествени и лъскави от домашните, тези вносни стоки стават белег на заможност. Притежаването им добива престижно значение.

Промените в ежедневния бит на аграрните селища от равнините не са резултат от местното развитие на старите традиционни форми, а идват в готов вид от големите градски центрове. Това се забелязва предимно в подредбата на дома и облеклото. Интериорът на жилището се обогатява с нови елементи — дървената ракла, писания сандък за дрехи и застилането на стаите с текстилни тъкани. Облеклото пък става пъстроцветно, украсено с много цветни ширити, гайтани, сърма и др.

Традиционният патриархален бит в този тип селища, общо взето, се запазва, макар някои вярвания да се отклоняват от обичайната практика. В празничната система се засилва значението на храмовите празници и свързаните с тях селски сборове. Промените обаче не засягат традиционните консервативни езически елементи, свързани със земеделския поминък. Те се оказват най-устойчиви в обредната практика. Семейните отношения също запазват предишния си характер. Широко е разпространено т. нар. голямо семейство, основано на общо владеене и обработване на земята.

Този аграрен тип битова култура е преобладаващ в българските земи през Възраждането. Той има твърде консервативен характер и трудно се поддава на иновации. Промените в него засягат предимно периферните ѝ зони, свързани с външното материално проявление главно чрез облика на жилището и облеклото.

Типична възрожденска битова култура. Тя е характерна за балканските и подбалканските селища, които стоят в епицентъра на възрожденския процес. Към този тип селища спадат Котел, Жеравна, Карлово, Калофер, Сопот, Панагюрище, Троян, Тетевен, Банско, Елена, Габрово, Добринище, Охрид, Струга, Прилеп и др., в които кипи оживена занаятчийска и търговска дейност. Това са селища с компактно българско население. Именно в тях процесът на прехода към новата възрожденска битова култура протича най-интензивно.

В този тип селища преобладава промишлената дейност. Земеделието е съпътстващ поминък с второстепенно значение. Това неизбежно предопределя динамиката в развитието на средствата за производство. Във връзка с нарастващото домашно производство бързо се усъвършенстват оръдията на труда — предачни уреди, чекръци, тъкачни станове и пр. Материалното замогване на по-широки слоеве от населението повишава тяхното самочувствие, а стремежът им към външна изява стимулира процъфтяването на приложните художествени занаяти. Особено се усъвършенстват дърворезбата, златарството, медникарството, килимарството и др. Луксозните предмети на приложното изкуство заемат все по-широко място в бита.

Най-типичното за този тип битова култура е домашната къща. Тя обикновено се строи на улицата, а приземието ѝ се използва за дюкян. Броят на домашните помещения се увеличава, а едно от тях е най-просторно с оглед да се използва за домашно производство. Същата функция през лятото има и изнесеният напред широк дървен чардак. Вътрешната уредба пак е подчинена на практичните изисквания, свързани с трудовия процес. Покрай стените обикновено се нареждат възглавници, които продължават в миндерлъци. Подът се застила с рогозки, козяци и черги, а стените се покриват с долапи и полици. Освен чисто практичното ѝ предназначение, вътрешната подредба добива и силно изразени показни функции. Редица нейни архитектурни детайли и битови предмети са произведения на художественото творчество. Чардакът, дървените тавани, рамките на прозорците, вратите и долапите се украсяват с резба. Обект на украса са също медните съдове, предметите от ковано желязо и тъканите.

Съществени промени настъпват и в облеклото. Тежкият и тесен женски сукман от аба се заменя по това време с по-удобна и красива дреха — т. нар. възрожденски бръчник от тъкан шаяк и широка пола. Променя се и традиционната риза. В много райони жените вече използват сукненото контошче. По това време започват да се употребяват обувки, копринени кърпи, престилки от кадифе и др. В облеклото настъпва диференциация — ежедневно и празнично, лятно и зимно, горно и долно. Възрожденската българка през тези години предявява по-големи претенции към своите дрехи и проявява изискан вкус.

Подобни промени настъпват и в мъжкото облекло. Тъмните потури и късите до кръста горни дрехи, обточени с гайтани, изтласкват почти напълно някогашната широко разпространена белодрешна носия, която се запазва само в Северозападна България и Софийско.

Битовата култура и традиционните градски селища. Към тази категория селища спадат градовете с дълголетни градски традиции, например такива като Пловдив, Русе, Търново и др. В тях живее разнородно по народностен състав население, което неизбежно влияе върху битовата култура на българите, като я обогатява и разнообразява с допълнителни детайли. Освен това в тези градове са съсредоточени най-имотните, както и елитът на светската българска интелигенция. Тази обществена среда най-много се поддава на европейското културно влияние, което намира проявление преди всичко в обзавеждането на жилището, облеклото и начина на живот, които до голяма степен се унифицират, откъсвайки се от местната битова традиция. Същевременно със своята битова култура богаташкият и интелектуалният елит влияят върху начина на живот на другите обществени прослойки, определяйки по този начин цялостния облик на живота в този тип селища. Еснафлиите от средната класа се приспособяват според възможностите си към елитарната битова култура в големия град. Традиционната битова култура в тези градове все пак се съхранява. Тя се поддържа от непрекъснатия приток на селско население от близката и по-далечната околност.

Всички изброени типове битова култура в българските земи през Възраждането са в постоянно динамично взаимодействие и взаимовлияние помежду си, поради интензивните контакти и миграционните процеси. По такъв начин в цялата територия на страната се създава обособена унифицирана общобългарска битова култура със собствена национална физиономия и своя отличителна характеристика.

БОРБА НА БЪЛГАРИТЕ ЗА ЦЪРКОВНО-НАЦИОНАЛНА НЕЗАВИСИМОСТ

Едновременно с изграждането на национална просвета и култура, опрян на постигнатата материална база и натрупания интелектуален потенциал, българският народ усеща в себе си през 30-те и 40-те години на XIX в. достатъчно сили, за да предприеме настъпателни действия срещу гръцкото духовенство за своя независима църква. Борбата срещу Цариградската патриаршия няма религиозно-догматичен характер, тя е чисто политическа. Нейната цел е създаването на отделна българска църква, което означава на практика политическо обособяване и признаване на българите като самостоятелна национална общност в Османската империя. В такъв смисъл движението за църковна независимост е най-крупната масова легална, но много ожесточена изява на българската национална революция през Възраждането, която обединява и сплотява всички българи.

Начало на българо-гръцки църковен конфликт. След завладяването на България от османските турци, българската църква прекратява своето съществуване и попада в административно отношение под управлението на Цариградската патриаршия, която е призната от завоевателите за единствен представител на всички православни християни в Османската империя. Османските власти не правят разлика между отделните християнски народи на Балканския полуостров. Всички християнски области се смятат за т. нар. руммилет, т.е. за гърци. Това означава, че българите губят своя „статут“ като отделна народностно-етническа общност. Те се третират от завоевателите просто като инородна немохамеданска маса.

Попаднала под опеката на Цариградската патриаршия, Българската църква преустановява съществуването си. Постепенно, използвайки привилегированото си положение, гръцкото духовенство добива пълно надмощие в българските предели. Почти навсякъде българските владици и другите църковни сановници се заменят с гърци, а същевременно богослужението се извършва само на гръцки език. Голяма част от гръцките духовни служители се отнасят високомерно към българите, проявяват дискриминация към тях и правят опити да ги асимилират. По такъв начин българският народ се оказва под двоен гнет — към турското потисничество се прибавя и това на Цариградската патриаршия.

В първите векове на османското владичество както гръцкият, така и българският народ еднакво страдат от тиранията на нашествениците, имат обща съдба, едни и същи врагове. Ето защо през това време между гърци и българи не съществува антагонизъм. Напротив, известни са много примери на сътрудничество между двата народа в борбата срещу общия неприятел. Гръцкото влияние през тези години наистина е доста силно, но то се разпространява и налага по естествен начин — чрез историческата инерция на някогашната древна елинска култура, а също и поради по-напредналия процес във възрожденското развитие на гърците. Ето защо тяхното влияние прониква сред българите безпрепятствено, без каквото и да било противодействие. Това съответно означава, че през този период Цариградската патриаршия не провежда организирана и целенасочена дейност за асимилация на българите, просто защото това не е било необходимо. Асимилация на българи, доколкото съществуват подобни случаи, се извършва по естествен начин от само себе си вследствие на икономическия, културния и политическия приоритет и надмощието на гръцкия елемент.

Асимилаторските домогвания на гръцкото духовенство започват по-късно, едва през първата половина на XIX в., когато българският народ постига известни, по-забележими резултати в своето възрожденско обществено-икономическо, културно-просветно и политическо развитие, т.е. когато усеща силата си и започва да предявява претенции за самостоятелност.

Забелязвайки първите пориви на българите към самостоятелност, Цариградската патриаршия предприема съответно първите системни и целенасочени действия за укрепване на своята власт в българските земи чрез денационализация на местното население. Тази политика на гръцкото духовенство особено ясно се откроява след 1830 г., когато се създава гръцка държава. От този момент нататък Цариградската патриаршия се превръща постепенно в проводник на шовинистичната т. нар. *мегали идея* на гръцките националисти за велика Гърция в границите на някогашната Византийска империя. Възползвайки се от покровителството на турските власти и привилегированото си положение, гръцкото духовенство рязко засилва натиска върху българите, като извършва всевъзможни насилия и злоупотреби. Това предизвиква бурно недоволство и спонтанно движение на българите за църковно-национална независимост. Още от самото начало борбата придобива ясно изразен политически характер.

Първи стълкновения с гръцкото духовенство. Първият спорадичен опит за изгонване на гръцкия владика и замяната му с българин става във Враца през 1824 г. начело с търговеца Димитраки Хаджитошев. Подобни спонтанни акции се осъществяват и в други градове от Западна България и в Македония. За истинско начало на църковно-националното движение се смята годината 1838, когато възниква конфликт между гръцкия митрополит Панарет в Търново и местните жители. Търновци предприемат силна атака за отстраняването му. Акцията се разширява и обхваща цялата епархия.

Междувременно през 1839 г. Високата порта (турското правителство) оповестява реформен указ, известен под името „Гюлханески хатишериф", в който официално се прокламират равни права за всички поданици на империята, в това число и за българите. Шумно прокламираните права обаче остават само едно обещание без никаква практическа стойност. Все пак обявеният реформен акт дава на българите законно основание да поставят редица въпроси, свързани със задоволяването на някои свои искания, едно от които е замяната на гръцкия владика Панарет с българина Неофит Бозвели. Това искане не е удовлетворено. Турското правителство застава на страната на Цариградската патриаршия, която чрез клеветнически инсинуации злепоставя българите и техните искания.

Провалът на търновската акция обаче се превръща в сигнал за разрастване на повсеместно масово движение против гръцкото духовенство. Движението добива общонационален обхват. Начело застава бележитият учител и книжовник Неофит Хилендарски-Бозвели — човек с изключителна енергия и способности, присъщи на народен водач от голяма величина. Подкрепян от своите съмишленици, Бозвели предприема поредица от дръзки атаки срещу Цариградската патриаршия. В тази битка той привлича на своя страна като съюзник влиятелни по онова време кръгове от полската емиграция в имперската столица.

Съзирайки в лицето на Бозвели опасен противник, гръцкото духовенство го дискредитира в очите на Високата порта чрез задкулисни интриги. В резултат на това Бозвели е арестуван и заточен в Хилендарския манастир (Света гора). През 1844 г. с риск на живота си той отново се озовава в Цариград и с още по-голяма енергия подновява борбата срещу Патриаршията. Бозвели намира тук верен съмишленик и съратник в лицето на видния български патриот Иларион Стоянов Михайловски, известен по-късно под името Макариополски. Двамата се утвърждават като най-изявени ръководители на движението за църковна независимост през този период.

Българските претенции и първите успехи. До средата на XIX в. българите не предявяват открито искания за самостоятелна българска църква. Техните претенции, формулирани в едно специално програмно послание на Н. Бозвели и Ил. Макариополски до султана през 1844 г., съдържат следните искания: 1. Гръцките владици в България да бъдат заменени с българи; 2. Богослужението да се извършва на български език; 3. Владиците да получават точно определено възнаграждение; 4. Българите да имат свои църковни представители в Цариград, които да защитават българските национални интереси пред Високата порта; 5. Българите да имат своя църква в имперската столица и да издават свой вестник.

Въпреки общо взето скромните претенции, изявени в българските искания, Цариградската патриаршия ги отхвърля и предприема широка клеветническа кампания, за да дискредитира Неофит Бозвели и Иларион Макариополски като опасни бунтовници пред турските власти. Отново следват сурови репресии срещу двамата водачи на движението, в резултат на които те са интернирани в Света гора, където Неофит умира през 1848 г.

Временните неуспехи обаче не сломяват твърдата решимост на българите да продължат борбата срещу гръцкото духовенство. Дори нещо повече — движението се засилва с всеки изминал ден, добива още по-организиран и масов характер. Благодарение на проявената настойчивост се стига до първия сериозен успех. През 1849 г. със специален ферман султанът разрешава на българите да имат своя църковна община в Цариград начело с български владика. С този акт фактически Високата порта за първи път официално признава българите за отделна народностна общност в империята. В резултат на това се формира многочислена българска църковна община, в която влизат видни представители на българската колония в имперската столица. Активна роля във връзка с изграждането на общината играе Александър Екзарх, който започва издаването на първия местен български вестник „Цариградски вестник“. Заможният български патриот Стефан Богориди, издигнал се като висш държавен служител, подарява своя къща за сграда на откритата общинска църква, която по името на дарителя е наречена „Св. Стефан“. Няколко години по-късно през 1858 г. Иларион Макариополски е ръкоположен за български владика. Оттук нататък Цариградската българска община се утвърждава като главен ръководител на движението за църковна независимост, което достига своя най-голям размах през годините след Кримската война.

Нови импулси в борбата за църковна независимост. През 1856 г. султанското правителство оповестява нови реформи в историята. Това е т. нар. Хаттихумаюн. В него отново се обещават граждански права и равенство на всички поданици. Но и този път обещанията остават без реални последици. Все пак дотолкова, доколкото в Хаттихумаюна се предвиждат и църковни преобразования, той дава основания на българите да поставят пред Високата порта въпроса за църковна и гражданска автономия. Чрез всевъзможни интриги Цариградската патриаршия и този път успява да осуети удовлетворяването на българските искания. Ала отказът на Високата порта става повод за масови повсеместни насилствени действия на българите срещу гръцкото духовенство. Гръцките владици и духовни сановници по места са буквално прогонени от разгневените жители. Първи дават пример в това отношение българите в Кукуш. Оттук акцията мигновено се разпространява и обхваща цялата страна. Повсеместните бунтовни действия се ръководят и координират от Цариградската българска община. Най-активна роля в нея по това време играят видните български общественици Петко Р. Славейков, Найден Геров, Тодор Бурмов, Александър Екзарх, Христо Тъпчилещев, д-р Стоян Чомаков, Гаврил Кръстевич и др.

По инициатива на Цариградската българска община, изразявайки волята на всички българи, на Великден, 3 април 1860 г., Иларион Макариополски тържествено провъзгласява отделянето на българската църква от Патриаршията. Този акт предизвиква огромно задоволство в цялата страна. Но радостта е преждевременна. Официалното уреждане на въпроса отново се усложнява поради упоритата съпротива на Цариградската патриаршия. В резултат на нейните задкулисни интриги лидерите на българската църковна община са подложени на репресии.

Намеса на великите сили в българо-гръцкия църковен конфликт. Движението за църковна независимост се усложнява междувременно и от вмешателството на великите сили. Франция и Англия в стремежа си да се противопоставят на руското влияние на Балканите предприемат действия, които затрудняват българското движение за църковна независимост. През 60-те години на XIX в. в България пристигат много католически и протестантски мисионери, които разгръщат силна агитация за откъсване на българите от православието и респективно от сферата на руското влияние. Особено голямо усърдие в това отношение проявява католическата пропаганда, която се стреми да приобщи българите към Римокатолическата църква. Католическата пропаганда обаче няма особено голям успех. Българите трудно се поддават на тези домогвания. Само една незначителна част от местната общественост проявява известна склонност да приеме католицизма, и то главно по тактически причини. Така се появява т. нар. униатско движение начело с видния български общественик Драган Цанков. Скоро обаче униатското движение започва да заглъхва, лишено от популярност сред населението.

Руската политика също създава трудности. Руското правителство се придържа към принципа за запазване единството на православието в Османската империя под егидата на Цариградската патриаршия. Поради това Русия застава на страната на Патриаршията в българо-гръцкия църковен конфликт. Тя се надява, че по този начин ще може по-лесно да запази в своята орбита всички православни народи на Балканите. Тази позиция на руското правителство се отразява неблагоприятно върху усилията на българите за независима църква. Постепенно обаче, главно поради разрастването на българското църковно-национално движение, руската дипломация е принудена да промени становището си по този въпрос, заемайки една по-компромисна позиция. Новият руски посланик в Цариград Н. П. Игнатиев проявява разбиране към исканията на българите и им оказва съдействие пред Високата порта за благоприятното разрешаване на техния въпрос.

Учредяване на Българската екзархия. Към края на 60-те години на XIX в. се оказва, че Цариградската патриаршия фактически няма реална власт в българските земи. Гръцкото духовенство почти навсякъде е отстранено, а църковните институции са в ръцете на български сановници. Съществуващото положение обаче трябвало да получи официална санкция от турските власти. Високата порта умишлено протака окончателното решаване на въпроса, за да поддържа колкото може по-дълго българо-гръцкия конфликт. Едва когато положението става неудържимо и се появяват опасни симптоми за радикализиране на българската национална революция чрез въоръжени действия, турското правителство решава да отстъпи. На 27 февруари 1870 г. султан Абдул Азис издава ферман за учредяването на самостоятелна българска екзархия, която обхваща почти всички български области в Мизия, Тракия, Добруджа и Македония. Две години по-късно Българската екзархия се конституира начело с първия български екзарх Антим I.

Създаването на независима българска църква е крупно завоевание на българското националноосвободително движение през Възраждането. От този момент българите са официално признати като самостоятелна национална общност в империята.

ВЪОРЪЖЕНИ ИЗЯВИ НА НАЦИОНАЛНАТА РЕВОЛЮЦИЯ ДО КРИМСКАТА ВОЙНА (1853–1856)

Наред с легалните политически действия българското националноосвободително движение през Възраждането се изявява и в открити въоръжени акции. Тази радикална форма на политическата борба до Кримската война обаче, е спорадична и спонтанна без цялостната организация в общобългарски мащаб. Военнополитическият потенциал на българите през този период е крайно ограничен и не може сериозно да се противопостави на Османската империя. Затова въоръжените акции са почти винаги свързани или с честите руско-турски войни, или с въстаническите действия на съседните народи. През тези години българите се сражават за свободата си под чужди знамена.

Руско-турските войни като стимул на въоръжени политически действия на балканските народи. Осъзнавайки, че военният им потенциал е крайно недостатъчен, за да се противопоставят ефикасно със собствени сили на огромната Османска империя, балканските народи отправят взор към други европейски страни, воюващи против султана, с надежда за евентуална подкрепа. Най-напред подобни надежди се възлагат на Австрия, а по- късно — на Русия.

През XVII и особено през XVIII в. Русия се очертава като най-активен противник на Османската империя. Родствената близост с руснаците по линия на общия славянски произход и източноправославната религия, както и успехите на руското оръжие в няколко последователни успешни войни срещу Турция пораждат и с течение на времето засилват вярата у българите, че Русия е единствената велика сила, която може реално да им помогне.

Руските монарси от своя страна старателно и целенасочено подхранват подобна увереност сред подвластните на султана християнски и славянски народи. Още през XVI в. цар Иван Грозни за пръв път открито огласява освободителната мисия на Русия, като заявява недвусмислено, че целта му е да освободи Цариград от игото на полумесеца. На тази основа възниква и се разпространява известната мълва за Дядо Иван. Същата насоченост на руската политика още по-ярко се откроява при Петър Първи и Екатерина Велика. Тези двама владетели увеличават многократно руската военнополитическа мощ и още повече засилват натиска върху Османската империя. Стремежът им е да изведат Русия до излаз на южните топли морски пътища. Според техните геополитически представи пътят за възхода на Руската империя като велика сила неизбежно трябва да мине през Босфора и Дарданелите — изходните двери към Леванта и световните простори. Оттук произтича системната агресивна ориентация на Русия към черноморските проливи и техния хинтерланд Балканския полуостров.

С оглед осигуряването на подобна настъпателна политика в това направление, руските царе се старают усърдно да привлекат на своя страна балканските християни и славяни. Те виждат в балканските освободителни движения свой съюзник, който може рационално да се използва за целите на руската политика. Във връзка с това се създава цялостна добре обмислена доктрина с пропагандна насоченост, намерила концентриран израз в ключовия девиз „Москва — Трети Рим". С течение на времето тази доктрина се прилага все по-широко в две основни модификации според конкретния случай. В едни случаи се акцентира на православната вяра, а в други — на общославянската идея. По отношение на българите по понятни причини пропагандата се осъществява и по двете линии. Така чрез православието и славянофилството Русия се стреми да изгражда ореола на своята репутация като защитник и покровител на балканските народи в името преди всичко на собствените си интереси. Колкото повече расте и крепне вярата на балканските народи в спасителната мисия на Русия, толкова повече се разширяват и утвърждават нейните позиции на Балканите. В този смисъл сантименталната мълва за Дядо Иван е продукт на целенасочена пропагандна манипулация, която се основава на съществуващото обективно съвпадение на политически интереси.

Всяка руско-турска война предизвиква политическо оживление на Балканите, поражда надежди и оптимизъм. Такова въздействие има например руско-турската война през 1768—1774 г., която поражда въодушевление у българите. Във връзка с подготовката на военната кампания руският полковник Каразин, българин по произход, е изпратен в България да провери какви възможности има за участието на българите на страната на руската армия. Каразин разпространява тук специално възвание от името на руското командване в този смисъл. Българите, както се очаквало, откликват ентусиазирано на призива. В хода на войната се образуват няколко български бойни отряда, които активно участват във войната под командването на генерал Суворов. Особено се отличават българските доброволци в битката при с. Козлуджа (дн. Суворово).

Кючюккайнарджийският мирен договор от 1774 г. не решава въпроса за освобождението на България, но в резултат на победата Русия получава правото да бъде официален покровител на християнските народи в Османската империя. Този резултат засилва руското влияние на Балканите, а това от своя страна укрепва репутацията на Русия като съюзник на местните народи.

Подобно въздействие има и следващата победоносна война на Русия срещу Османската империя през 1787—1791 г., завършила с Яшкия мирен договор. Българите и този път активно участват във войната, но този път това става спонтанно и неорганизирано.

По-различен характер има участието на българите в Руско-турската война през 1806—1812 г. Както вече стана дума, във връзка с тази война в Букурещ се създава общобългарски политически център начело със Софроний Врачански. От името на всички българи Софроний води за първи път официални преговори с руската страна за организирано участие на българите във войната със своя самостоятелна бойна формация в състава на руската армия. При това за първи път българите предявяват условия за участието си във войната. Като преценява обективно все още скромните възможности на българския народ за самостоятелен политически живот, Софроний възприема и лансира идеята за политическа автономия на българите под скиптъра на руския цар. Това е първият опит за създаване на политическа платформа в хода на националноосвободително движение. В резултат на преговорите с руското командване през 1810–1811 г. се създава споменатата „Българска земска войска“, която участва активно в бойните действия при обсадата на Силистренската крепост.

Участие на българи във въстанията на сърбите и гърците. Освен в руско-турските войни много българи участват активно и в националноосвободителните въстания на съседните балкански народи, които по известни обективни причини са по-напреднали в развитието си. През 1804 г. множество български доброволци се присъединяват към сръбските въстаници. В станалите сражения особено се отличават двамата хайдушки войводи Кондо и Велко. В услуга на сръбското въстание се поставя и българинът Петър Ичко от с. Катраница, Воденско. По същия начин реагират българите, когато избухва гръцкото национално въстание през 1821 г. Само че участието им този път е много по-масово. Сформирани са няколко многочислени доброволчески отряда, от които една част се присъединява към Александър Испиланти (офицер от руската армия), който води боеве срещу турците на румънска територия, а друга се насочва към вътрешността на Гърция. Българските доброволци участват активно в сраженията. Най-много се отличават отрядите на Хаджи Христо, Петър Моралията, Хаджи Михал и др.

Въпреки самопожертвувателните действия на гръцките въстаници и постигнатите временни успехи, въстанието им е смазано от далеч превъзхождащите сили на противника. Извършените репресии срещу гърците след въстанието предизвикват широко възмущение в цяла Европа. Това дава повод на Русия да се намеси в полза на християните гърци, започвайки през 1828 г. поредната война срещу Османската империя.

Под командването на генерал Дибич Забалкански руската армия нанася поражение на турците, преминава южно от Балканския хребет и овладява Одрин. Съгласно подписания Одрински мирен договор през 1829 г. Гърция получава статут на самостоятелна държава. Със същия договор се регламентира и създаването на автономно Сръбско княжество.

Много българи участват активно във войната като доброволци в руската армия и помагат по този начин за освобождението на Гърция. Особено се отличава отрядът начело с капитан Георги Мамарчев, български офицер в руската армия. Неговият отряд се сражава в битката за превземането на Силистра.

Активното участие на български доброволци във войната им дава основания да предявят искания към руското командване в хода на Одринските мирни преговори да се даде политическа автономия и на България. В този смисъл ходатайства капитан Мамарчев заедно с други видни български общественици. Българските искания обаче не се възприемат от руската страна. Поради относителната изостаналост на българите в сравнение с техните съседи по това време въпросът за българската политическа автономия изобщо не фигурира като проблем в руската балканска политическа стратегия. При това положение десетки хиляди българи, страхувайки се от очаквани репресии, напускат родните си места след изтеглянето на руската армия и се заселват във Влашко, Бесарабия и Украйна (Южна Русия).

Въпреки настъпилата покруса у българите още повече се утвърждава убеждението, че освобождението на страната им е възможно само чрез руска военна помощ. Освобождението на Сърбия и Гърция с помощта на Русия подхранва сред българските политически дейци увереността, че ако българският народ се вдигне на самоотвержена борба срещу тираните и покаже своята зрялост и мъжество чрез едно всеобщо въстание, Русия непременно ще го подкрепи. Тази идея намира активен съмишленик в лицето на Георги Мамарчев, назначен след Одринския мир за кмет на окупирания от руската армия град Силистра.

Велчова завера. Въодушевен от мисълта да предизвика руска въоръжена намеса чрез едно широкомащабно българско въстание, Мамарчев се заема енергично с неговата подготовка. За тази цел той установява връзки с видни свои съмишленици в Търново, където се полагат основите на широка конспиративна организация. В подготовката на замисленото въстание водеща роля играе търновският търговец Велчо Атанасов, наричан Джамджията. Поради тази причина замислената въоръжена акция е известна под името Велчова завера.

Заговорът в Търново се разраства и обхваща цяла Търновска област. Създава се специален организационен комитет начело с Велчо Атанасов, който изработва подробен план на въстанието. За главнокомандващ на въоръжените въстанически сили е определен капитан Мамарчев. През пролетта на 1835 г., точно в разгара на приготовленията, турската власт разкрива заговорниците и ги арестува. Велчо Атанасов е осъден на смърт, а Георги Мамарчев като руски поданик е изпратен на заточение в Мала Азия. Лишено от своите предводители, замисленото въстание пропада.

Въстания в Северозападна България. Едновременно с Велчовата завера през 1835 г. избухват поредица от селски бунтове в Западна България. В съответствие с обещаните реформи през 1834 г. Високата порта премахва спахийската ленна система на земевладение. Това означавало, че селяните стават непосредствени владелци на земята, като заплащат данъци само на държавата. Турските бейове-спахии от този край обаче, възползвани от разложението в администрацията на централната власт, обсебват по насилствен начин земята на българските селяни и отказват да се подчинят на реформените разпоредби. Централната власт не е в състояние ефикасно да им се противопостави. С помощта на корумпираните султански чиновници турските бейове ограбват българските селяни по най-разбойнически начин. Това предизвиква спонтанно масово недоволство и принуждава местните селяни да се заловят за оръжието.

В началото на 1835 г. въстават най-напред селяните от 16 села в Северозападна България. През следващата година въстанието обхваща Берковско, Белоградчишко и Пиротско. Общо в него участват около 5—6 хиляди души. Макар лошо въоръжени и не добре организирани, въстаниците се сражават продължително време с изключително ожесточение. Турската власт сломява съпротивата им с големи усилия.

През следващата 1837 г. брожението в Пиротско и Берковско избухва с нова сила. Този път въстанието е по-добре организирано под ръководството на Върбан Панов и Кръстьо Нешин. За да сломи бунта, турското правителство е принудено да прибегне до голяма редовна армия с кавалерия и артилерия.

В 1841 г. избухва ново въстание в Нишкия пашалък. То е оглавено от Милое Йованович, Никола Сръндак, Стоян Чавдар, Станчо Бояджиев и др. В съвместната битка срещу общия неприятел българските и сръбските селяни използват най-примитивни подръчни средства — коси, топори, криваци. Само една малка част от тях имали пушки. Въпреки упоритата съпротива на селяните, въстанието е смазано с голяма жестокост от редовна войска и башибозушки шайки. Специалният френски анкетьор А. Бланки, който посещава въстаналите области по-късно, описва покъртителни факти за извършените кървави изстъпления. Чрез Бланки цяла Европа научава за случилото се в България. Европейската общественост остро порицава палачите и изразява чувство на солидарност и морална подкрепа на българите.

Браилски бунтове. Настъпилата политическа криза в империята активизира и българската емиграция в Румъния. През 1841 г. в Браила се формира една чета начело със сръбския капитан Владислав Татич. Замислената бунтовна акция се превръща в проява на бойната солидарност на сърби, българи и гърци в борбата им срещу общия неприятел.

Организираната чета се готви за прехвърляне на българска територия. Ала точно в деня на отпътуването ѝ се натъква на пречки от румънските власти. Васалният на султана влашки княз Гика, опасявайки се от усложнения със своя сюзерен, заповядва на войската си да нападне четата. На Браилското пристанище се завързва ожесточено сражение. Четата е разгромена, а замислената акция пропада.

През 1842 г. една група от български и гръцки емигранти организират нова чета в Браила. Този път бунтовното начинание е оглавено от младия Георги Раковски. И този опит завършва без успех. Акцията е осуетена със сила от влашките власти пак с оглед на лоялност към султана. Раковски е заловен и осъден на смърт, но при транспортирането му за Цариград успява да избяга и емигрира във Франция.

През 1843 г. българските емигранти в Браила отново организират въоръжена чета. Този път заговорът се оглавява от Васил Вълков. Замислената бунтовна инициатива обаче има същата участ. Вълков и съмишлениците му са заловени, арестувани и осъдени на каторжна работа.

Юнското въстание от 1850 г. Революционното брожение на селяните в Северозападна България достига своята кулминация по време на т. нар. Видинско въстание през 1850 г. То обхваща няколко околии — Видинска, Кулска, Белоградчишка и Ломска. Най-активна роля в подготовката му играят селските кметове Цоло Тодоров, Иван Кулин, Петко Маринов и др. Ръководителите на четирите околии се събират на 1 юни с.г. в Раковишкия манастир, където изработват съгласуван план на въстанието. Планът предвижда овладяване на градовете Лом, Видин и Белоградчик — главните опорни точки на османската власт в Североизточна България. За военни ръководители на въстанието са определени капитан Кръстьо от с. Раковица и Първан Върбанов.

Въстанието избухва в началото на юни 1850 г. То е една от най-многолюдните акции на българската национална революция до този момент. В Ломско въстаниците достигат около 2000 души, във Видинско — над 3000, а в обсадата на Белоградчик участват над 10 хил. души. Въпреки неговата многолюдност, въстанието е бързо потушено от редовна армия и башибозушки шайки. Селяните се сражават почти с голи ръце срещу неприятеля. След разгрома му нова кървава вълна от репресии залива цяла Северозападна България.

Селското въстание от 1850 г., въпреки поражението му, нанася тежък удар върху устоите на султанската власт. Разтревожена от зачестилите бунтове, Високата порта е принудена да вземе мерки за изпълнение на обещаната реформа. Селяните получават исканата земя, но са принудени да я платят в определен срок, което отново облагодетелства бившите земевладелци — турските бейове.

Въоръжени действия по време на Кримската война. Руско-турската война от 1853—1856 г., или т. нар. Кримска война, събужда ново политическо оживление сред българите. Всеобщо е убеждението, че този път идва ред на българското освобождение. Обхванати от подобна увереност, много български патриоти насочват усилията си за подготовка на всенародно въстание, което трябвало да започне в момента, когато руската армия навлезе на българска територия. Особено активна дейност в тази насока разгръща Георги Раковски.

Веднага след обявяването на войната Раковски основава в Цариград т. нар. Тайно дружество, чиято задача е да подготви българите за въоръжени действия в помощ на руската армия. С подкрепата на свои турски приятели и съмишленици, демонстрирайки умишлено пълна лоялност към султана, Раковски прониква до щаба на турската армия, заемайки важна длъжност. Това му дава възможност да обикаля безпрепятствено много български селища, където създава тайни дружества. Същевременно Раковски установява връзка с руското командване в Румъния и по конспиративен начин му предава информация за дислокацията на турските войски, както и други сведения с военен поверителен характер. Разузнавателната му дейност в полза на руснаците обаче е разкрита от турската полиция. Той е арестуван и изпратен под конвой в Цариград за съдебно следствие. По пътя за имперската столица Раковски успява да избяга и организира малка бойна чета, с която обикаля из Стара планина в очакване на руските войски.

Междувременно друг български патриот, Павел Грамадов, подобно на Раковски, подготвя българите в Македония за въстание. В същия дух действа и Никола Филиповски в Търновския регион.

До началото на Кримската война Никола Филиповски е емигрант в Румъния. По поръчение на тамошните българи той отива в Търново, където агитира населението за въстание в подкрепа на руската армия. Под негово ръководство се създават тайни дружества в Търново, Горна Оряховица, Елена, Габрово и в други селища. Във въстаническата подготовка се включват много хора от Търновския регион. Очакваната руска военна офанзива предизвиква всеобщ ентусиазъм. Изненадващото поражение на Русия във войната обаче попарва надеждите на българите. Англия, Франция и Австрия се намесват активно във войната на турска страна, в резултат на което Русия губи войната.

Въпреки всеобщата покруса от злощастното развитие на събитията, българите все пак обявяват въстание, макар да съзнават, че то е обречено. Целта им е по този начин да изразят своя протест срещу решенията на току-що приключилата Парижка мирна конференция, която оставя българите под властта на султанското мракобесие.

През юли 1856 г. Никола Филиповски обявява въстанието в Търновско. Организираната от него чета води отчаяни самопожертвувателни сражения с редовната турска армия. В една от битките край Габрово четата е напълно унищожена.

Подобно въстание със същата цел избухва и във Видинско начело с местния патриот Димитър Петрович. Тази акция, известна под името Димитракиева буна, също е ликвидирана от превъзхождащите сили на противника.

БЪЛГАРСКАТА ОСВОБОДИТЕЛНА КАУЗА В ЛАБИРИНТИТЕ НА ИЗТОЧНИЯ ВЪПРОС

Поражението на Русия в Кримската война слага край на хегемонията ѝ в Източния въпрос. Нейните западни съперници от Кримската коалиция — Франция, Англия и Австрия, добиват пълно надмощие и чрез Парижкия мирен договор през 1856 г. ефикасно блокират нейната активна настъпателна политика на Балканите. С оглед на своите интереси победителите здраво циментират т. нар. статукво в Османската империя. В Източния въпрос настъпва пълна стагнация. Новата конфигурация на силите в Европа се отразява крайно неблагоприятно върху българското националноосвободително движение. Оттук нататък то се оказва в изключително утежнено положение, без никакви реални изгледи и перспективи за благоприятна развръзка в обозримото бъдеще. Това изправя лидерите на движението пред мъчителни проблеми.

Източният въпрос в международните отношения. В хода на многобройните отчаяни неуспешни опити за освобождение българите естествено усещат явното военно превъзходство на противника. Макар да преживява болезнен процес на вътрешно разложение и упадък, Османската империя разполага по това време с несравнимо по-голям военен потенциал. Ако нещо в тази империя е на сравнително сносно равнище, това са армията и полицията. Очевидно султанът добре разбира, че те са главната опора на деспотичната му власт, поради което полага специални грижи за тяхната поддръжка. Преобладаващата част от ресурсите на държавния бюджет отиват за армията и полицията. За същата цел се използват и многобройните кредити, получавани от външни държавни заеми.

Според една най-обща приблизителна преценка, направена от чуждестранни политически наблюдатели през 70-те години на XIX в., съотношението между въоръжените сили на балканските освободителни движения, взети заедно, от една страна, и тези на Османската империя, от друга, са някъде около 1 към 100 в полза на султана. Тази преценка едва ли е много далеч от действителното положение, като се има предвид, че империята разполага с огромни човешки и материални ресурси. Султанът може във всеки един момент да разчита на военен контингент, възлизащ на около 1 млн. души редовна армия и башибозушко опълчение. А войниците на тази армия се отличават със своя пословичен верско-мюсюлмански фанатизъм. Командният състав на армията се състои от опитни офицери, голяма част от които са чужди наемници главно от Англия, Франция и Прусия. Освен всичко това, имперската армия е осигурена с достатъчно количество най-модерно вносно стрелково оръжие, разполага с морски и речен боен флот, артилерия, кавалерия и т. н.

С една дума — балканските освободителни движения имат срещу себе си несравнимо по-силен противник. Поради това въпросът за съюзниците придобива за тях изключително важно значение. Належащата потребност от съюзници ги кара да виждат във всеки по-силен противник на Османската империя онази надеждна опора, която може да им гарантира крайния успех. Както вече стана дума, балканските народи, включително и българите, виждат такъв подходящ съюзник от XVII в. нататък единствено в лицето на Русия.

Нейната напориста експанзия срещу Османската империя обаче неизбежно поражда съперничество и противодействие главно от страна на Англия, Франция и Австрия (Австро-Унгария). Тези държави също имат свои интереси на Балканите и в района на Близкия Изток, поради което остро реагират срещу руското проникване в този регион. С оглед на такива съображения те се обявяват в защита на Османската империя и статуквото в Европейския Югоизток. В такъв смисъл съответно се проявява тяхната враждебност спрямо местните националноосвободителни движения. Между Русия, от една страна, и споменатите западни държави, от друга, се очертава едно непрестанно съперничество по този въпрос, което често пъти стига до остри конфликти и стълкновения. Така възниква крайно сложен възел от сложни противоречия, известен под името Източен въпрос, който неотменно присъства през целия XIX в. като невралгичен проблем в международните отношения. Ожесточената борба на международната арена за наследството на т. нар. „болен човек“ край Босфора винаги рефлектира пряко върху балканските освободителни движения. От това, кои политически фактори и тенденции доминират в Източния въпрос, зависи фактически дали революцията на Балканите ще бъде в подем или в застой. Това по-конкретно означава, че всяко освободително движение срещу Османската империя, за да се добере до някаква развръзка, неизбежно трябва да премине през безкрайните лабиринти на заплетения Източен въпрос.

Руската настъпателна политика спрямо Османската империя е обективно благоприятен външен фактор за балканските освободителни движения. Но в условията на комплицираната обстановка във връзка с Източния въпрос, този фактор не може да задейства автоматично от само себе си. Той трябва да бъде индуктиран в някаква степен от самите вътрешни освободителни движения. Или с други думи, руската подкрепа може да даде някакъв благоприятен резултат само при положение, че бъде предизвикана от достатъчно силно вътрешно движение, подобно например, на сръбското през 1804 или на гръцкото през 1821 г. В този смисъл, ако вътрешният фактор е определящ, външният е решаващ. Това е една от съществените отличителни особености на балканските освободителни движения през разглеждания период.

През първата половина на XIX в. Русия почти напълно доминира в Източния въпрос. След разгрома на Наполеонова Франция тя добива явно надмощие в политическия живот на Европа. По нейна инициатива през 1815 г. се създава т. нар. „Свещен съюз“ на европейските коронованi владетели. Предназначението му е зорко да охранява неприкосновеността на легитимния ред в стария континент срещу всякакви революционни посегателства от социален и национален характер. Руският самодържец става стожер на реакцията и консерватизма в Европа. Това съответно означава, че и по отношение на Източния въпрос Русия си осигурява монополни позиции. По заръка на царя Азиатският департамент при руското Външно министерство изработва цялостна стратегическа концепция за руската политика на Балканите, като се определят нейните основни приоритети и акценти. Любопитна е градацията на приоритетите: 1. Сърбия и Черна Гора, 2. Гърция, и 3. България.

Главните руски съперници на Балканите — Великобритания, Франция и Австрия, ангажирани със свои вътрешни и други проблеми, нямат възможност през тези години ефективно да ѝ се противопоставят. Това развързва ръцете на руския цар, който само чака удобен повод за нов удар срещу Турция. Очакваният повод скоро се явява — гръцкото въстание през 1821 г. Блюстителят на европейското статукво — руският император, който уж е против всяка революция, не се колебае в случая веднага да подкрепи гърците. Така се стига до поредната руско-турска война от 1828—1829 г. Точно в най-критичния момент, когато гръцкото въстание е напълно сломено, походът на генерал Дибич увенчава гръцкото освободително движение с успешен финал. Съгласно Одринския мир (1829) гърците създават свое независимо княжество.

Подобен статут според същия договор получава и Сърбия, макар тяхното освободително движение да минава през по-сложни перипетии. Първото сръбско въстание започва още в 1804 г. с руска благословия и обещания за подкрепа. Подкрепата се оказва чрез започналата нова война срещу Османската империя през 1806 г. Благодарение на нея сръбското въстание начело с Кара Георги постига успех. Ала успехът е временен. След нашествието на Наполеон в Русия през 1812 г. султанът тутакси си възвръща позициите в Сърбия, като смазва местното движение. Второто сръбско въстание начело с княз Милош Обренович започва едва след руската победа над Наполеон. Отново с активната помощ на Русия сръбската революция най-сетне постига своите цели. Сърбия става автономно княжество.

Почти по аналогичен начин завоюват своята автономия и двете румънски княжества Влашко и Молдова. Това става в резултат на руско-турската война през 1853—1856 г. Макар и неуспешна за Русия, войната дава възможност на тези две страни да се откъснат окончателно от орбитата на Османската империя.

Край на руската хегемония в Източния въпрос. През 1853 г. царското правителство предприема поредната военна кампания против Османската империя. Този път обаче в защита на султана се обявяват руските съперници в Ориента — Англия, Франция и Австрия. Поради своето финансово-икономическо и материално-техническо превъзходство Кримската коалиция на западните държави получава явно надмощие в хода на войната и Русия е принудена да капитулира. На Парижката мирна конференция през 1856 г. страните победителки диктуват на Русия много тежки и дори унизителни условия за мир. Подписаният мирен договор утвърждава нов режим на корабоплаването през черноморските проливи и санкционира измененията в статута на балканските страни. Оттук нататък целостта на Османската империя се гарантира от колективното поръчителство на всички европейски държави, подписали договора. А в него изрично е записано, че Русия няма право едностранно да покровителства балканските страни и да се меси в техните вътрешни работи без общото съгласие на силите гаранти. Освен това договорът постановява Русия да отстъпи Бесарабия на Молдовското княжество, забранява преминаването на руски военни кораби през черноморските проливи, отнема правото на Русия да поддържа военен флот в Черно море и да строи арсенали и укрепления по черноморската си граница.

Парижкият договор е тежък удар за Русия. С него се слага край на руската хегемония в Източния въпрос. Държавите победителки

установяват надмощие в международните отношения. Възползвани от превъзходството си, те създават ефикасна бариера за предотвратяване на евентуални по-нататъшни опити на Русия за едностранно вмешателство на Балканите. Това според тях може да се постигне чрез реформиране и модернизиране на Османската империя, като по този начин се запази и укрепи нейната цялост. Твърдата гаранция на статуквото, наложена от Кримската политическа конфигурация на силите, фактически довежда до „замразяване“ на Източния въпрос. Всяко революционно действие, насочено към промяна на статуквото в Турция, се възприема оттук нататък с подозрението, че то непременно е дело на руски внушения. Затова западните съюзници са настроени по принцип отрицателно и реагират враждебно срещу всички бунтовни прояви в империята. При подобни случаи те застават твърдо на страната на султана и винаги са готови да му помагат финансово-икономически, политически и военно. Това пък съответно означава, че местните освободителни движения не могат да разчитат през тези години на симпатии и съдействие от тяхна страна.

Промяна на руската политика по Източния въпрос. Русия преживява поражението си в Кримската война много болезнено като истинска катастрофа. Цар Николай I скоропостижно издъхва, покрусен от краха на амбициозните си планове. Неговият наследник Александър II получава тежко наследство — вътрешна разруха и международна изолация. Войната ярко разкрива пълното фиаско на феодално-крепостническа Русия. В цялата страна се надига стихията на народното недоволство, зачестяват революционните брожения. Всичко това принуждава Александър II и неговото правителство да набележат цялостна реформена програма за вътрешно преустройство на Руската империя. Тази програма предопределя съответно новия курс на руската външна политика. Царуването на Александър II е обременено от постоянния кошмар на Кримската катастрофа. Затова неговата външна политика се отличава с подчертана умереност и сдържаност. Предишната експанзивност е силно смекчена. Главната грижа на царското правителство през тези години е да превъзмогне ограниченията на Парижкия договор, да преодолее международната изолация на Русия и да възстанови нейния престиж като велика сила. Тази сравнително скромна цел се отразява и върху руската политика по Източния въпрос.

Източният въпрос губи предишното си приоритетно значение в Петербург и се подчинява на други по-значими глобални руски външнополитически интереси, ориентирани предимно към Средна Азия, Далечния Изток и Централна Европа във връзка главно с Германския проблем. Разбира се, както и преди, Балканският полуостров продължава да бъде обект на специален интерес като зона на руското влияние. Ала в това се влага по-друг смисъл. Главното сега е да се запазят завоюваните по-рано позиции с цената на толкова войни. А това, според руските държавници, може да стане само, ако балканските народи продължават и занапред да виждат в Русия свой защитник и покровител. Във връзка с това се набелязват разнообразни начини да им се оказва съдействие, но само в културно-духовно отношение. Сиреч става дума за съдействие на основата на съществуващото положение и в рамките на дипломатическите възможности. На практика това означава, че Русия ще избягва занапред остри политически конфликти на Балканите, които биха могли да я въвлекат в нежелателен военен сблъсък с Турция. Военната алтернатива изобщо отпада през тези години от плановете и намеренията на руското правителство.

Главният стратег и осъществител на новия руски външнополитически курс княз А. М. Горчаков формулира правителствената тактика по Източния въпрос със следните думи: „Интересите на Русия повелително налагат в нашата политика по този въпрос (Източния въпрос) да се стремим не към неговото ускорено решаване, а напротив — към спокойно изчакване на естествената развръзка на нещата.“ Във връзка с това той уточнява конкретно задачите на руската дипломация по следния начин: 1. Да се изчакват събитията, като се полагат усилия за предотвратяване на остри катаклизми; 2. При възникване на конфликти в Османската империя Русия да действа винаги съвместно със силите гаранти на Парижкия договор от 1856 г. или с т. нар. „Европейски концерт“, както се изразява Горчаков; 3. Руската политика по Източния въпрос да се осъществява в европейски план, т.е. в контекста на глобалните имперски приоритетни интереси; 4. В случай на брожения в Турция, Русия да се стреми към запазване на статуквото, като действа за мирното уреждане на конфликта само по дипломатически начин, и 5. В случай, че се наложи промяна в статуквото на Балканите по насилствен начин, т.е. чрез война, Русия трябва да действа на всяка цена само съвместно с останалите велики сили от „Европейския концерт“ или със съюзните държави от Съюза на тримата императори (Германия, Австро-Унгария и Русия).

Посочените принципни позиции на новата руска политика по Източния въпрос недвусмислено подсказват, че българите не могат да разчитат през тези години на активна военнополитическа подкрепа от руска страна.

Стагнация в българското освободително движение. Кримската война бележи повратен момент в хода на балканските освободителни движения. Времето на „лесните“ и „безпроблемни“ победоносни войни на Русия срещу Османската империя приключва. Новата политическа конфигурация на силите на международната арена във връзка с Източния въпрос е коренно различна в сравнение с тази през първата половина на XIX в., когато се решава съдбата на съседните народи — сърби, гърци и румънци. Българската национална революция, закъсняла в развитието си, пропуска фатално своя шанс и се озовава през 70-те години на века в крайно утежнена ситуация. Тя се изправя фактически сама срещу огромната Османска империя, зад която стоят нейните могъщи западни покровители. Неблагоприятната международна обстановка и съдбовната обвързаност на освободителното движение с голямата политика на великите сили се отразява затормозяващо върху българския народ, парализира до голяма степен неговата политическа активност, която се ограничава предимно в рамките на легалните действия. Обстоятелствата са буквално драматични. Освободителната кауза изисква от българите не просто да рискуват, а самопожертвувателни действия. Рискът е недостатъчен, нужна е готовност за пълна саможертва. Ала подобно нещо, разбира се, е немислимо в масов мащаб.

При това положение в българското националноосвободително движение настъпва раздвоение. Очертават се главно две течения на политическо поведение — умерено конформистко и радикално. Едни от привържениците на конформистката алтернатива, т. нар. еволюционисти смятат, че трябва да се действа с легални мирни средства и чрез реформи и компромиси да се извоюва колкото може по-голяма автономия в рамките на империята, а други предлагат да се изчакат по-благоприятни условия на международната арена с оглед създаването на възможности за външна подкрепа евентуално пак от Русия. И в двата случая обаче, денят на освобождението се губи в далечината на едно необозримо бъдеще.

Привържениците на радикалния вариант, т. нар. революционери, напротив, са за решителни безкомпромисни въоръжени действия. Те смятат чрез едно всенародно въстание в подходящ момент да деблокират и възпламенят отново Източния въпрос и в хода на неговата развръзка да се търси благоприятно политическо решение на освободителното дело. Според тях този вариант, макар да налага самопожертвувателни действия и неизбежни кръвопролития, ще ускори деня на освобождението. Това примамливо преимущество на радикалния вариант, както и енергичните действия на неговите привърженици, му осигурява подчертано надмощие, поради което именно той определя облика на националноосвободителното движение през следващите години.

ПРЕХОД КЪМ ОРГАНИЗИРАНО НАЦИОНАЛНОРЕВОЛЮЦИОННО ДВИЖЕНИЕ

За обозначаване на радикалното течение в българското националноосвободително движение през Възраждането обикновено в историческата литература се приема и употребява понятието националноореволюционно движение, а неговите дейци се наричат национални революционери. Това са в повечето случаи млади хора с високо образование, идейно формирани в духа на най-модерните по онова време в Европа хуманни и демократични възгледи. Основоположник на националноореволюционното движение е Георги С. Раковски, който го обосновава идеологически, очертава неговата тактика и стратегия. С течение на времето националноореволюционната идеология се доуточнява, обогатява и избистря под влияние на конкретните обстоятелства и политическите изисквания. Главните принципи на националноореволюционната идеология се основават на презумпцията, че трудно може да се разчита на успех със силата на оръжието в пряк двубой с Османската империя на бойното поле, но същевременно, че единствено със силата на оръжието в самопожертвувателна неравна битка с неприятеля е възможно да се създадат реални условия и предпоставки за евентуално политическо решение на българския въпрос. Само по този начин според тези дейци българската национална революция може да стане политически субект фактор в Източния въпрос, за да тласне неговата развръзка в желаната посока с оглед на българските интереси.

Георги С. Раковски (1821—1867) — патриарх на националната революция. Преходът от стихийните бунтове към организирано въоръжено националноореволюционно движение е свързан с живота и делото на Георги Раковски.

Раковски посвещава целия си живот на освободителното дело. Важно значение за формирането му като личност и революционер има школата на бунтовните заговори и четническото движение. През 1842 г. той е организатор на втория Браилски бунт, а през годините на Кримската война оглавява малка хайдушка чета в Балкана, очаквайки руските войски. Междувременно Раковски се включва активно и в движението за църковно-национална независимост. Преминал през горнилото на драматични изпитания, той израства като професионален революционер и политически лидер от национален мащаб.

След Кримската война Раковски съсредоточава усилията си в борбата за политическо освобождение, като изхожда от убеждението, че радикалното решение на българския въпрос може да се постигне само чрез въоръжена борба и безкомпромисни революционни действия. В това отношение му помага природната дарба на талантлив организатор, както и неговата висока култура. Той има възможност да посети много страни, живее известно време в Русия, Австрия, Сърбия, Гърция, Румъния и Франция. Раковски получава солидно образование, създава си многобройни връзки с различни общественици, прониква до управляващите кръгове в Атина, Белград и Букурещ.

Раковски се изявява също като виден книжовник и публицист. Издава вестниците „Българска дневница", „Дунавски лебед", „Бъдещност" и „Бранител". Както чрез своята публицистика, така и в известната си поема „Горски пътник" той осмисля дългогодишния си революционен опит, като изразява своите обобщени виждания за по-нататъшните насоки на борбата за освобождение. Основната му мисъл, изразена в „Горски пътник", е, че разпокъсаните действия на многобройните хайдушки чети, чиято цел е отмъщението, не могат да помогнат на освободителното дело. Според него е време да се обединят всички усилия в единен общонароден поток за цялостното освобождение на България. В този дух Раковски посочва, че само с добре организирани и целенасочени действия на революционните сили в цялата страна ще може да се нанесе по-сериозен удар на турската власт, а българският народ ще демонстрира пред света своята сила и мъжество, ще защити правото си на свободно и самостоятелно развитие. Само онзи, който е силен и дързък да потърси правата си с оръжие в ръка, заслужава според Раковски и получава уважение и подкрепа. „Ако юнашки се въздържим, пише той, Запад нам ще се омилостиви! Север же помощ нами даде, братска любов ще нами покаже!"

Прави впечатление, че през тези години, за разлика отпреди, Русия не фигурира в политическите планове на Раковски. Съзнавайки, че по това време на нея не може да се разчита, той се опитва да търси други, макар и не толкова надеждни съюзници, ориентирайки се към съседните балкански страни. На тази основа у него за пръв път се поражда идеята за балкански федеративен съюз.

Първа българска легия. Стигнал до твърдото убеждение за необходимостта от организирани революционни действия, Раковски пристъпва към енергична пропаганда на своите виждания сред българската общественост. Скоро около него се обединяват мнозина млади съмишленици.

През 1861 г. между Сърбия и Османската империя възниква остър конфликт. Като се възползва от създалата се политическа обстановка, Раковски решава да организира общо въстание в България. За осигуряване на успеха на замисленото начинание той започва преговори със сръбските управници за координирани действия против общия неприятел.

Раковски излага подробно своя план за тактиката на предстоящата въстаническа акция в т. нар. „План за освобождението на България", изработен в края на 1861 г. Според този план всеки български патриот от вътрешността на страната трябва да се подготви самостоятелно, като си набави необходимото оръжие и съответното бойно снаряжение. По-нататък планът предвижда изграждането на специални тайни комитети, които ще извършат мобилизация на населението за масово участие във въстанието. Комитетите според него ще изпълняват само агитационни задачи.

В плана Раковски предвижда също да се сформира добре обучен полк в Сърбия от около 1000 души с две оръдия. Полкът ще „маршира по Балкана право за Търново, като се даде сигнал навсякъде да се дигат с една прокламация или с друг някой си знак, да пресекат телеграфите и да затворят пътищата на пощите". Минавайки по билото на Стара планина от сръбската граница на запад до Черно море на изток, полкът ще увлича населението след себе си и ще се разраства. Когато стигне и превземе Търново, полкът, според Раковски, ще се превърне в голяма армия от 150 хил. души, от които най-малко 40 хил. ще бъдат въоръжени. В края на краищата той очаквал, че ще въстанат общо около 500 хил. българи, от които поне 100 хил. ще бъдат въоръжени.

Раковски залага в плана идеята си за създаване на т. нар. Върховно ръководство на въстанието, което ще осигурява командването на българските въоръжени сили и едновременно ще се грижи за организирането на временно управление в контролираните от въстаниците територии. Във връзка с това през 1862 г. Раковски създава в Белград „Привременно българско правителство", оглавявано от него. Правителството има за задача да ръководи всички дейности, свързани с предстоящото въстание.

В съответствие с набелязания план Раковски пристъпва през пролетта на 1862 г. към комплектуването на голяма бойна формация от български доброволци, известна под името Първа българска легия. В легията на българския Гарибалди, както го наричат неговите почитатели, се включват много млади български патриоти, възторжени последователи на Раковски. Между участниците в легията са редица известни хайдушки войводи, които през тези дни се превръщат в национални революционери. Такива са например Иван Кулин, Христо Македонски, Стефан Димов—Караджата, Ильо Марков и др. Тук получава революционното си кръщение и Васил Левски.

Едновременно с организацията на легията Раковски изпраща свои емисари агитатори в страната, които трябвало съгласно плана да осъществят връзки с действащите по места хайдушки чети с оглед обединението на всички налични български въоръжени сили в единен въстанически поток. Задачата им е също да агитират населението да се готви за предстоящото въстание. Голяма агитационно-пропагандна роля в това отношение играе популярната поема на Раковски „Горски пътник", както и неговият вестник „Дунавски лебед" — главна трибуна на революционната подготовка.

Междувременно обаче събитията се развиват неблагоприятно. Българската легия начело с Раковски участва активно в започналата Сръбско-турска война и получава първото си кръщение в сраженията при обсадата на Белградската крепост. Във военните схватки българските легисти проявяват храброст и умение. Въпреки това обаче, войната скоро приключва. Конфликтът се урежда по дипломатически път, а българската легия е разпусната. Така планираното въстание в България се осуетява.

„Привременен закон за народните горски чети за 1867 лето". Печалният край на легията и неблагополучията при взаимодействието със Сърбия много разочароват Раковски. Неговите енергични дипломатически преговори за взаимодействие с Гърция и Румъния също пропадат. Той се убеждава, че тези страни използват взаимодействието си с българите за решаването на едни или други свои проблеми без сериозни намерения за траен съюз и взаимно изгодно сътрудничество. Това го принуждава да направи някои корекции в своята първоначална т. нар. четническа тактика.

През 1866 г. Раковски се установява в Букурещ, където заедно със свои съмишленици и последователи създава нова революционна политическа организация, известна под името „Върховно народно българско тайно гражданско началство". Задачата на организацията е да формира и изпраща въоръжени чети в България под единно ръководство с координирани действия. По този начин Раковски иска да създаде единна българска въоръжена четническа армия, подчинена на рационален стратегически замисъл и строга дисциплина. Във връзка с това той изработва специален устав — „Привременен закон за народните горски чети за 1867 лето". В него Раковски доразвива политическата си идея за четническата тактика на революционното движение. Докато по-рано той отдава първостепенно значение на външните сили като съюзници в борбата срещу общия неприятел, сега акцентът на неговия стратегически замисъл пада върху собствените сили на българския народ. Основната идея, заложена в „Закона за народните горски чети", е: чрез изграждането на единна четническа армия, състояща се от множество отряди под общо командване, да се освободи българското движение от опеката на чужди сили и да не се влияе от случайни конюнктурни обстоятелства. По този начин Раковски плътно се доближава до идеята за превръщането на българската революция в еманципирана, самостоятелна политическа сила, която при определени благоприятни обстоятелства в развоя на Източния въпрос ще може да упражни нужното въздействие върху хода на събитията в желаното направление с оглед на българските интереси.

Раковски обаче не е в състояние да осъществи своите намерения. В хода на започналата подготовка за изграждане на организирана четническа армия главният войвода — бъдещият главнокомандващ на българските въоръжени сили, умира скоропостижно от коварна болест, като завещава политическите си прозрения на своите съмишленици.

Четите на Панайот Хитов и Филип Тотю през 1867 г. Между най-близките сподвижници на Раковски, които се заемат със задачата да изпълнят неговите предначертания, е прочутият хайдушки войвода Панайот Хитов. С материалната подкрепа на родолюбиви български емигранти в Румъния той подготвя две малки чети, с които се отправя през пролетта на 1867 г. за България. Едната чета от около 30 човека, начело с Хитов, се прехвърля през Дунав при Тутракан на българска земя и се насочва към Сливенския Балкан. Между участниците в четата са Васил Левски като знаменосец, бившият хайдушки войвода Жельо Христов, Иван Кършовски, секретар-писар на четата и др. Другата чета, състояща се от 35 души под командата на Филип Тотю, се отправя през Свищов в посока към Централна Стара планина. Двете чети, според предварителната уговорка, трябвало да се срещнат в околностите на Хаинбоаз, след което, преценявайки конкретната обстановка, да уточнят по-нататъшните си действия. Предприетата четническа инициатива има главно сондажен характер с оглед изграждането на бъдещата четническа войска. Поради това не се предвиждат въстанически действия. Хитовата чета се промъква почти незабелязано до Балкана и се насочва към мястото на уговорената среща. Тотювата чета обаче попада на засада при с. Върбовка и е разбита в станалото сражение. Заедно с неколцина четници, Ф. Тотю успява да се спаси и се присъединява към Хитовата чета. Походът им продължава по билото на Балкана в западна посока. След близо 3-месечен престой в България четата се оттегля в Сърбия.

Четническа акция на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Пак в духа на плановете, начертани от Раковски, други негови сподвижници — двамата хайдушки войводи Хаджи Димитър Асенов от Сливен и Стефан Димов—Караджата от Тулча решават да предприемат през 1868 г. нова четническа акция. В подготовката на тяхната инициатива се включват широк кръг дейци от различни групировки на българската революционна емиграция, гравитиращи около съществуващото т. нар. Българско общество по това време в Букурещ. Така се сформира една чета от 129 храбри българи, готови да умрат за свободата на отечеството си. Четата е осигурена с облекло, оръжие и боеприпаси от заможните патриоти, някои от които лично се включват в нея.

На 6 юли 1868 г. Хаджи Димитър и Стефан Караджата преминават с дружината си р. Дунав недалеч от Свищов при устието на р. Янтра. Оттук започва техният легендарен поход към Балкана под бойното знаме, върху което блестят думите „Свобода или смърт". Според набелязания план четниците трябвало да формират Привременно българско правителство в Балкана, което да обяви и оглави всеобщо въстание.

Още със стъпването ѝ на българска земя, четата се натъква на вражески потери и започва низ от ожесточени кръвопролитни битки. В драматични сражения край Караисенските лозя, Карапановата кория, местностите Дебел дял и Кълнъдере в околностите на с. Вишовград четниците записват славни страници в българската нова история, проявявайки изключителна храброст и пълно себеотрицание. Падат много жертви, но четата продължава своя поход до билото на Стара планина недалеч от връх Бузлуджа. На 18 юли в последната битка почти всички загиват, включително и легендарният войвода Хаджи Димитър.

Драмата на тези доблестни мъже, поели съзнателно мъченическия кръст на саможертвата, е симптоматична. Сякаш самите обстоятелства предопределят драстичната им постъпка. За първи път българското националноосвободително движение пролива организирано и целенасочено толкова много кръв наведнъж. Подобно безпрецедентно „безумие" идва да подскаже на българите, че свободата изисква наложително своя кървав данък. Хаджидимтровци дават личен пример в това отношение.

Четническата акция от 1868 г. има широк политически резонанс както в страната, така сред европейската общественост. Тя вдъхва кураж и самочувствие на българите, а в Европа научават, че те са вече готови да воюват до смърт за свободата си. Високата порта е силно разтревожена от тази неочаквано дръзка проява и става поотстъпчива и благосклонна към българските искания за независима църква.

Четническата акция има и това значение, че помага да се видят по-ясно недостатъците на практикуваната четническа тактика. Тя показва, че саможертвата на стотина смелчаци не е достатъчна. Става ясно, че за национално въстание са нужни много повече Хаджидимитровци. Това кара лидерите на революцията да преосмислят действията си, като потърсят други по-ефикасни начини за борба.

ПОЛИТИЧЕСКИ ОРГАНИЗАЦИИ И ИДЕЙНИ ТЕЧЕНИЯ ПРЕЗ 50-ТЕ–60-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК

Многобройната българска емиграция през Възраждането е тясно свързана с родината си и винаги проявява съпричастност към всички нейни проблеми. Тя е активен съучастник в националноосвободителното движение, а поради облекчените условия, при които живее, нейната роля има първостепенно значение за цялостното обществено развитие на българския народ. Компактните български колонии в чужбина са своеобразни опорни центрове на националната революция, особено що се отнася до изграждането на нейните организационни структури и техните идейнополитически изяви.

Българската емиграция в обществено-политическия живот. През цялото време на османското владичество хиляди българи непрекъснато се изселват от родните си места, за да дирят спасение и закрила по чужди земи. Според някои изчисления през епохата на Възраждането около 800 хил. наши сънародници живеят извън българските предели. Най-много са българите във Влашко и Молдова (500 хил.), в Южна Украйна и Русия (100 хил.), в Хабсбургската империя (30 хил., предимно в Банат). Около 50 хил. българи обитават имперската столица Цариград и още толкова — неговите околности. Български заселници живеят също в Сърбия, Гърция и други близки и по-далечни страни. В голямото си мнозинство българската диаспора е тясно свързана с родината си и живее с нейните тежнения и проблеми. Това се отнася особено за компактните български колонии във Влашко, Молдова, Южна Украйна и Русия, както и за българите в Цариград. Освен че са активни участници във възрожденския процес, далеч от притесненията на султанския гнет те играят водеща роля в просветното дело, културния живот и главно в идейнополитическата дейност. Българските емигранти имат по-добри възможности за легална политическа изява, поради което тъкмо сред тях най-често се създават различни политически организации, а емигрантските поселения са основният контингент при набирането на четници или доброволци за въоръжените акции на българското националноосвободително движение.

Български политически групировки в Цариград. През Възраждането Цариград е единственият град в империята, където живеят най-много българи. Имперската столица ги привлича, защото в нея намират по-поносими условия за живот и обществена изява. Макар и да са под прекия контрол на османските власти, тук националното потисничество не се усеща толкова болезнено. Цариград е средоточие на хора от най-различни народности, тук са чуждестранните дипломатически представителства, има многолюдни колонии от чужденци — стопански дейци, различни специалисти, журналисти, кореспонденти на западни вестници и пр. Всичко това придава на града една „по-европейска“ атмосфера, която предлага известни възможности за легална обществено-политическа дейност. Така че неслучайно в Цариград българската интелигенция е най-многобройна — учители, духовници, лекари, преводачи, чиновници, учещи и пр. Тук се издават почти всички легални вестници и списания и около една трета от българските възрожденски книги.

Интелектуалният елит на нацията, съсредоточен в Цариград, играе водеща роля в националноосвободителното движение. От него израстват видни политически лидери, между които особено се открояват Иларион Макариополски, Александър Екзарх, д-р Стоян Чомаков, Тодор Бурмов, Димитър Гешов, П. Р. Славейков, Антим I, Драган Цанков, Христо Арнаудов, Гаврил Кръстевич, Захари Струмски, Авксентий Велешки, Марко Балабанов, Гаврил Моравенов и още десетки доблестни български патриоти.

Политическите дейци от Цариградската колония дейно участват във всички легални изяви на националната революция и имат най-големи заслуги за извоюването на Българската екзархия. Всички те са обединени от една обща цел — освобождението на отечеството. Ала между тях има известни различия, свързани с начините за нейното постигане. Основната преобладаваща част от цариградските дейци стоят на умерени конформистки позиции. Според тях трябва да се действа легално по пътя на реформите чрез преговори и компромиси със султанската администрация за разширяване на българската автономия. Извоюваната по този начин Българска екзархия още повече затвърждава убеждението им, че облегнат на своята църковна институция, българският народ ще успее по мирен начин с течение на времето чрез своя стопански и културно-просветен просперитет да постигне пълно надмощие над турския елемент в пределите на етническата си територия и така неизбежно ще стигне до политическа независимост.

Друга част от цариградските дейци, макар да споделя в общи линии същите убеждения, са настроени в духа на либерално-демократичните идеи, поради което проявяват симпатии и склонност за съдействие на революционната алтернатива и радикалните действия. Такива са например П. Р. Славейков, Стефан Илич, Иван Говедаров и др.

Има и други политически дейци, които разчитат на протекцията и съдействието на една или друга велика сила. Драган Цанков например в началото на 60-те години формира и оглавява униатската политическа групировка, залагайки на Франция. А д-р Стоян Чомаков и неговите съмишленици се надяват на подкрепа от Англия.

Сред цариградските дейци има и такива, които проявяват пълна лоялност към султанската власт. Това са т. нар. туркофили, чиито лидер е Никола Генович, издателят на в. „Турция“, поддържан от Високата порта. Тази политическа групировка има ограничен брой привърженици и е без влияние сред българите.

Добродетелна дружина или Комитет на старите в Букурещ. Още в началото на Кримската война с благословията на руската дипломация едрите български търговци в Румъния създават т. нар. Средоточно българско попечителство или Епитропия. Тази организация е замислена като нещо подобно на официално българско представителство с намерението да съдейства на руската политика в хода на войната и особено след нея, като естествено всички се надявали, че войната ще бъде успешна за Русия. Русия обаче губи войната, поради което Епитропията не прави нищо. През следващите години в съответствие с новата въздържана политика на руското правителство по Източния въпрос тя продължава да съществува само формално. За да прикрият нейната политическа физиономия, ръководителите ѝ я обявяват през 1862 г. за благотворително дружество под наименованието „Добродетелна дружина“. Въпреки това организацията продължава да бездейства. Едва през 1866 г. във връзка с настъпилото оживление по Източния въпрос, свързано с въстанието на о. Крит, дейците на Добродетелната дружина предприемат известни действия в съответствие с тактическите изисквания на руската дипломация.

Активна роля в Добродетелната дружина или Комитета на старите, както го наричали, играят Христо Георгиев, Марин Бенли, Георги Шопов, Михаил Колони, д-р Петър Протич, Васил Рашеев, д-р Георги Атанасович, Иван Бакалоглу, Найден Геров и др. Дейците от тази политическа групировка са заможни високо образовани българи и патриоти. Тяхната дейност е изцяло подчинена на освободителното дело. Те обаче са твърдо убедени, че освобождението е възможно само с руска помощ. Затова Добродетелната дружина се поставя изцяло в услуга на руската политика, отзивчиво изпълнява всички руски искания и търпеливо изчаква момента, когато ще настъпи очакваната развръзка.

В 1866 г. обаче този момент е още твърде далеч и дейците на Добродетелната дружина добре съзнават това. Руската дипломация иска от тях съдействие за други неща, по-важни за нея с оглед на създалата се обстановка. Русия е разтревожена от току-що образуваната дуалистична австро-унгарска държава, която не скрива намеренията си да проникне на юг към Балканския полуостров. За да ѝ прегради пътя в това направление руската дипломация лансира идеята за създаване на обединена българо-сръбска държава. На 14 януари 1867 г. Добродетелна дружина приема „Програма за политически отношения на сърбо-българите (българо-сърбите) или тяхното сърдечно отношение“. Тази програма предвижда създаването на единна държава под името Българо-Сърбия или Сърбо-България, начело с династията на Обреновичите. Общата държава според документа трябва да има правителство, съставено от български и сръбски представители и единно Народно събрание (Скупщина).

По внушение на руското правителство Сърбия приема по принцип предложението на Добродетелна дружина. На 5 април с.г. Комитетът на старите организира голямо общо събрание на видни представители на българската емиграция за обсъждане на този въпрос. На него присъстват 35 крупни търговци и интелектуалци, които одобряват направеното предложение. Ала осъществяването на тази идея предполага България да е свободна страна, поради което дискусиите на събранието се насочват главно към въпроса, как „да се намери средство за освобождението на България“. В приетия от събранието заключителен протокол са казва, че тази цел може да се постигне само чрез братско сближение между сърби и българи, които имат вековни дружески връзки и обща историческа съдба. Същевременно в протокола се изброяват условията, при които ще се изгради дуалистичната държава. Този път тя е наречена Югославянско царство, в което двете страни запазват своята относителна самостоятелност, а в границите на България се включват земите на Тракия и Македония. Протоколът предвижда съглашението между двете страни да влезе в сила веднага след подписването му от сръбското правителство и ръководството на Добродетелна дружина. Сръбското правителство обаче, макар да приема всички условия на съглашението, с официална декларация отказва да го подпише и предлага това да стане по-късно.

Активните дипломатически действия на „старите" със Сърбия под егидата на Русия явно имат за цел да ангажират колкото може повече и двете страни за българската освободителна кауза. Опитите им в това отношение обаче не постигат желания резултат.

С цел да укрепи своя авторитет в Белград като най-влиятелна и водеща сила в българското общество Добродетелна дружина пристъпва към изграждане на свои организационни политически структури в страната. От изградените няколко комитета в различни български градове по-известен е този в Свищов, основан от Марин Бенли. Пак по същите съображения „старите" оказват материално съдействие при подготовката на Хитовата чета през 1867 г. и участват активно в създаването на т. нар. Втора българска легия през 1868 г. в Белград.

Малко по-късно обаче, в съответствие с тактическите ходове на руската дипломация за сближение и сътрудничество с Високата порта, Добродетелна дружина внезапно се ориентира към идеята за българо-турска дуалистична държава начело с турския султан. Тази идея е развита в едно послание до Парижката конференция на великите сили през януари 1869 г. във връзка с обсъждането на Критския въпрос. Това послание, изпратено по внушение на руската дипломация, дискредитира „старите" пред българската общественост. Оттук нататък тяхната политическа активност започва да заглъхва.

Одеско българско настоятелство. Твърде близо до Добродетелна дружина по политическа ориентация е организацията на българските емигранти в Русия, известна под името „Одеско българско настоятелство". В нея също членуват богати търговци и интелектуалци начело с видния български патриот Николай Миронович Тошков. Членовете на настоятелството поддържат постоянен контакт с Добродетелна дружина и дори участват в нейните инициативи, какъвто е например случаят с обсъждането на предложението за създаване на сръбско-българска дуалистична държава.

Одеското настоятелство се създава с императорски указ през 1858 г. под името „Настоятелство на одеските българи, събиращи дарения в империята за бедните български православни черкви и училища". Както личи от царския указ, настоятелството е замислено като благотворителна организация, без право на политическа инициатива. Това обаче не удовлетворява нейните членове, които възнамеряват да извършват именно политическа дейност в името на българското освобождение. Все пак те са принудени да се съобразяват с изискванията на руската политика за въздържаност от всякакви конфликти с Османската империя.

Като се отказва от употреба на сила срещу султана, руското правителство започва същевременно да проявява специално внимание към обществените организации като удобни канали за засилване на руското влияние в балканските му владения. Точно по това време се създава и Московският славянски комитет, чиято задача е да снабдява с книги славянските училища и библиотеки в Турция, да прави дарения на манастири, църкви и читалища, да обучава младежи в руски учебни заведения и пр. Царското правителство възлага големи надежди на Славянския комитет като ефикасно средство за насаждане на руското влияние в този регион. С оглед на това комитетът е поставен под контрола на Азиатския департамент при руското Външно министерство.

Всичко това респективно означава, че създадените с благоволението на царя български емигрантски организации като Добродетелната дружина и Одеското настоятелство също са задължени да действат в този смисъл, съобразявайки се с руските интереси. За разлика от Добродетелната дружина обаче, Одеското настоятелство често пъти си позволява отклонения от предписанията на руската дипломация и постъпва според своите политически предпочитания. Известни са например редица случаи, когато отделни дейци на настоятелството, особено неговият лидер Н. Тошков, оказват съдействие на някои радикални политически начинания в освободителното движение.

Български таен централен комитет (БТЦК). Този комитет е основан в Букурещ през 1866 г. от бившия съратник на Раковски и участник в Първа българска легия — Иван Касабов. Освен него в БТЦК участват българските патриоти Димитър Диамандиев, Стефан Репов, Иван Адженов, Панталей Кисимов и др. Тази организация обединява дейци с различна политическа ориентация — едни от тях са склонни към радикални действия, други възлагат надежди за подкрепа от западните велики сили, трети са убедени еволюционисти и смятат, че трябва да се върви по пътя на реформите чрез преговори със султана и т. н. За разлика от другите политически групировки този комитет не е свързан с руската политика. БТЦК възниква при конюнктурни политически обстоятелства, този път свързани с надеждите, идващи от румънското правителство, което решава да се възползва от българите с оглед на свои политически цели. Румънското правителство предлага на българите „свещена коалиция“ за общи действия срещу Високата порта. В съответствие с уговорката за съюз, БТЦК се задължава спешно да подготви и обяви въстание в България. Във връзка с това дейците на БТЦК пристъпват към създаване на тайни комитети в редица български селища. Междувременно обаче румънската политика се променя внезапно поради уреждането на възникналия конфликт с Високата порта. Този обрат на нещата веднага охлажда революционния ентусиазъм на БТЦК. Неговите лидери се отказват от замисленото въстание и възприемат една по-умерена конформистка позиция. Под впечатлението на току-що създадената австро-унгарска дуалистична държава, дейците от БТЦК стигат до идеята за турско-българска дуалистична монархия под върховенството на султана. По този въпрос те плътно се доближават до „старите“, но ги изпреварват с цели две години.

Идеята им за турско-българска дуалистична държава е подробно мотивирана в един мемоар до султана през 1867 г. В него се предлага в рамките на дуалистичната държава да се създаде българско автономно конституционно царство със своя войска, народно събрание и администрация. Призовавайки Високата порта да възприеме това предложение, съставителите на мемоара обосновават политическата целесъобразност на исканата реорганизация, като изтъкват изгодите както за Турция, така и за България. Същевременно обаче мемоарът е направен под формата на ултиматум. Той завършва със заплахата, че ако Високата порта отхвърли предявените искания, българите ще прибягнат до силата на оръжието. Всъщност БТЦК няма сериозни намерения, а и възможности да изпълни заканата си, така че в този смисъл мемоарът има характер на политически блъф.

Както се очаквало, Високата порта изобщо не реагира и отминава мемоара с презрително мълчание. Въпреки това този документ постига известен ефект. Ефектът му се дължи на обстоятелството, че съвпада по време с четническата акция на П. Хитов и Ф. Тотю. Чисто случайното съвпадение на двете прояви създава впечатление, че са свързани помежду си като дело на една и съща политическа организация. Това придава по-голяма тежест и на двете прояви. В контекста на ултимативния мемоар Високата порта възприема четите като опасен симптом на надигащата се българска революция. Ала по-съществен е техният ефект по отношение на българите. Мълвата за присъствието на прочутия по онова време войвода П. Хитов с въоръжена чета в Балкана от името на таен комитет и ехото на битката при с. Върбовка се разнасят мигновено навред по цялата българска земя. От уста на уста се разказват фантастични слухове за „хвърковатия“ Филип Тотю войвода и за силата и „чутовните подвизи“ на българските „комити“. Всичко това окриля и ободрява духа, поддържа патриотичния бунтовен тонус на българите, вдъхва им вяра и дързост, създава условия за политическо оживление.

ИЗГРАЖДАНЕ НА ВЪТРЕШНА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ. БРЦК

Опитът от несполуката да се осъществи широкомащабно въстание чрез четнически действия заставя лидерите от радикалното течение на националноосвободителното движение да потърсят други по-ефективни начини, с оглед ангажирането на колкото е възможно повече българи за делото на националната революция. Във връзка с това постепенно се заражда и избистря идеята за необходимостта от продължителна, системна и планомерна организационна подготовка на народа във вътрешността на страната. Така се оформя новата тактика на революционното движение.

Васил Левски (1837—1873). Преходът от четническата тактика към изграждане на вътрешна революционна организация е свързан с дейността на легендарния Апостол на българската свобода Васил Иванов Кунчев — Левски. Той е роден на 6 юли 1837 г. в Карлово. Революционната му дейност започва през 1861 г. като участник в Първа българска легия на Раковски в Белград. По-късно той е знаменосец в четата на П. Хитов, а през есента на 1867 г. постъпва в редовете на Втора българска легия, формирана в сръбската столица. Тази легия е една от поредните модификации на четническата тактика в нейния първоначален вариант. Нейното създаване става по внушение и с материалното съдействие на руското правителство във връзка с постигнатото споразумение между Добродетелна дружина и сръбските управници. Целта е да се подготвят български доброволци като военни специалисти. Основното ядро на легията съставляват хората от четите на П. Хитов и Ф. Тотю, които точно по това време се озовават в Сърбия. Между тях е и Левски. Пред очите на бъдещия Апостол се разиграва отново добре познатата драма. Едва създадена, легията споделя участта на предишната през 1862 г. И този път Сърбия урежда конфликта си с Високата порта по дипломатически път, в резултат на което присъствието на българската легия в Белград става нежелателно. Тя е разпусната, а легистите са заставени по етапен ред да напуснат Сърбия.

Горчивият опит от поредицата безуспешни инициативи за освобождение чрез въоръжени чети поражда у Левски мисълта, че е крайно време да се потърсят нови начини за въоръжена политическа борба. В него съзрява постепенно идеята, че за да има успех националноосвободителното движение, е необходимо да се изгради цялостна мрежа от революционни конспиративни комитети във вътрешността на страната, които да се заемат сериозно със задачата да организират и подготвят българите за активно и по-масово участие в едно общонационално въстание. Според Левски само по този начин българското националноосвободително движение би могло да се избави от зависимостта на чуждестранното опекунство, само така освободителното движение ще придобие наистина сериозен, организиран и целенасочен характер, ще стане дело на самия народ.

Тези виждания на Левски се доизбистрят напълно едва след две продължителни обиколки из България в края на 1868 и лятото на 1869 г. Той посещава множество градове и села, среща се с различни хора, установява връзки и добива преки впечатления за настроенията на българите, опознава условията и възможностите за предстоящата си дейност. В хода на продължителните странствания, благодарение на изключителния си усет, присъщ на политик от голяма величина, Левски стига до непоколебимото убеждение, че въстание в България не може да има без дълга предварителна подготовка, без да се възпламени по някакъв начин революционната енергия на обикновените българи.

Първите две обиколки Левски извършва по собствена инициатива с материалната подкрепа на дейците от кръга на „Българско общество“ в Букурещ. За да му имат доверие хората, с които ще се среща в страната, той взема със себе си отпечатани прокламации към българския народ от името на „Привременното правителство в Балкана“ (това са същите позиви, които ползва четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа). Така Левски се легитимира като доверен човек на авторитетна българска политическа организация в Румъния.

Васил Левски се оказва наистина едно невероятно явление като личност и политически деец. У него намират щастливо съчетание множество изумителни, сякаш свръхчовешки качества, които го правят неоспорим лидер на националната революция. Левски се радва навред на радушен прием, верни съмишленици и последователи в средите на всички прослойки от българското общество. Според някои изследователи още по време на втората си обиколка той започва да основава първите комитети в духа на все по-ясно очертаващата се идея за изграждане на повсеместна вътрешна конспиративна организация.

С окончателно оформени схващания за това, което трябва да се прави, Левски се озовава през лятото на 1869 г. в Румъния. Там прави опити да убеди различните представители на българската емиграция в необходимостта от нов начин на действие. Неговите старания в тази насока обаче остават напразни. Улисани в спорове, повечето от емигрантските дейци се отнасят с недоверие, а и с известно пренебрежение към плановете му.

През пролетта на 1870 г. Левски се връща в България и пристъпва с колосална енергия към осъществяването на своите планове. До края на 1871 г. той изгражда гъста мрежа от революционни комитети, обединени в единна Вътрешна революционна организация (ВРО) със свой устав, програма и строга дисциплина. Опрян на тази организация, Левски израства като пръв лидер и идеолог на освободителното движение, пренасяйки неговия център в страната. Макар да няма специална теоретическа подготовка, неговите възгледи достигат върховите модерни революционнодемократични постижения на идейнополитическата мисъл по онова време. В знаменитата си „Нареда“ (проектоуставът на организацията) той формулира целите на ВРО по следния блестящ начин: „С една обща революция да се направи коренно преобразование на сегашната деспотско-тиранска система и да се замени с демократска република (народно управление). На същото това място, което са нашите деди със силата на оръжието и със своята кръв откупили... да се повдигне храм на истината и правата свобода и турският чорбаджилък да даде място на съгласието, братството и съвършенното равенство между всички народности: българи, евреи и прочие щат бъдат равноправни във всяко отношение, било във вяра, било в народност, било в гражданско отношение, било в каквото било, всички щат спадат под един общ закон, който по вишегласието на всичките народности ще се избере.“ Идейните прозрения на Апостола са смайващи — той мечтае за истинска народна свобода — политическа и социална. „И ний сме хора, пише той в една дописка, и искаме да живеем човешки, да бъдем свободни... в земята ни — там, дето живее българинът в България, Тракия и Македония.“ Левски пледира за свобода на личността, словото и печата, за равноправие между хората, независимо от тяхната народност, вяра и гражданско положение. Неговият девиз е „Свобода и всекиму своето“, а политическият идеал — „Чиста и свята република“. В условията на народностна и религиозна дискриминация гениият на Левски далеч надраства своето съвремие, проникващи напред в бъдещето чак до наши дни.

Най-голямото политическо постижение на Левски е безспорно Вътрешната революционна организация, която той изгражда в страната с помощта на специално подбрани от него хора, които са „разсъдителни, безстрашни и великодушни“. Такъв е критерият му при подбора на членове за организацията. Проницателен и сърдечен, Левски притежава изумителната способност да убеждава хората и да им внушава мислите си, да печели съмишленици, да ги възпламенява с огъня на родолюбието. Чрез организацията си той възпитава и създава цяла плеяда от осъзнати български патриоти, готови за саможертва в името на освободителната кауза. Само за 2—3 години благодарение на неговата организация българите се превръщат от лоялни поданици на падишаха в народ със самочувствие и претенции, в организирана политическа сила, която става самостоятелен субект в Източния въпрос.

Български революционен централен комитет (БРЦК) в Букурещ. Любен Каравелов (1834—1879). Големи заслуги за прехода от четничеството към организирано революционно движение има също Любен Каравелов — един от най-ярките личности през Възраждането. Той е роден в Копривщица през 1834 г. Произхожда от заможно семейство, което му осигурява солидно образование и възможности да прояви своя изключителен талант като писател, публицист, книжовник и общественик. Голямо значение за изявата на неговите всестранни дарби има 10-годишното му пребиваване в Русия. Там той влиза в досег с идеите и творчеството на Чернишевски, Херцен, Добролюбов и много други видни руски мислители, писатели и общественици, общува с дейци от кръга на И. Г. Прижов, опознава постиженията на западноевропейската революционнодемократична мисъл и практика. Всичко това му помага да израсне през 60-те и 70-те години на XIX в. като крупна фигура в българския обществено-политически живот. Със своя авторитет и енциклопедическите си познания Каравелов се утвърждава след Раковски като всепризнат духовен ръководител на българската революционна емиграция. Голямата му популярност се дължи и на неговата ярко изявена писателска дарба като майстор белетрист и войнстващ публицист.

Каравелов също осъзнава недостатъците на четническата тактика и по свой път стига до идеята за създаване на революционна организация. която да подготви българите за въстание. В това отношение му помага неговият личен опит. През 1867 г. той организира в Белград т. нар. Български комитет, който подобно на организацията на Раковски в Букурещ по това време, също подготвя една голяма въоръжена чета. Това е т. нар. Зайчарска чета начело с войводата Иван Кулин, чиято акция е осуетена от сръбските власти в последния момент.

В духа на новите си разбирания от есента на 1869 г. Каравелов започва да издава в Букурещ в. „Свобода", който много скоро става главна трибуна на националната революция. Чрез този вестник той популяризира идейнополитическите си виждания, които много скоро обединяват край него цял кръг от съмишленици. Така още в края на 1869 и началото на 1870 г. се формира нова радикално ориентирана политическа групировка, която според някои историци поставя началото на Българския революционен централен комитет (БРЦК).

Смятайки се изразител на вече съществуваща политическа организация, Каравелов изработва нейната програма, в която под формата на информация или декларация посочва целите ѝ. За пръв път програмата е обнародвана в руското емигрантско списание „Народное дело" в Женева. В нея между другото се казва: „Ние желаем... за себе си свобода народна, свобода лична и свобода религиозна, с една дума, свобода човеческа и затова желаем такава съща свобода и на нашите приятели и съседи..." По-нататък се декларира намерението за създаване на избираемо правителство, което трябва да изпълнява волята на народа. Същевременно в програмата се лансира идеята за създаване на една Южнославянска или Дунавска федерация на свободните народи от типа на Швейцарския кантонален съюз, при зачитане на историческите и народностните права на всеки народ. Във връзка с това Каравелов по недвусмислен начин изразява своите републикански политически убеждения.

Основните идейнополитически постановки в тази програма са доразвити в брошурата му „Български глас", отпечатана също в Женева през 1870 г. В нея той още по-категорично заявява, че единственият начин за извоюване на освобождението е революцията — въоръженото въстание, което трябва да „стане извътре, а не от вън, както досега".

Каравелов оказва чрез в. „Свобода" силно влияние за радикалната ориентация на множество български патриоти, участници в освободителното движение. Сред възторжените му почитатели е и Васил Левски. С проникновения си ум той жадно поглъща и творчески осмисля цялото богатство на идеи и теоретически прозрения, изобилстващи по страниците на в. „Свобода".

Общо събрание на БРЦК в Букурещ (29 април — 4 май 1872 г.). Л. Каравелов и неговите съмишленици от БРЦК споделят идеята за създаване на вътрешна революционна организация, но в началото се отнасят въздържано към работата на Левски. Малко по-късно през 1871 г. обаче, когато ВРО е вече в общи линии изградена, неговият авторитет изведнъж рязко нараства. Каравелов и дейците на БРЦК се отнасят към него с респект, уважение и възхищение. Двете страни установяват преки връзки помежду си, и в резултат на преговори, вътрешните и външните дейци на националната революция се обединяват в името на общата цел.

Първото Общо събрание на БРЦК се провежда от 29 април до 4 май 1872 г. в Букурещ. Дейците на ВРО са представени с 33 мандата, а емигрантският център със 17. На това събрание се обсъждат и приемат програмата и уставът на обединената организация, които съдържат основните идейнополитически постановки, изразени преди това в Наредата на Левски и Каравеловата програма на БРЦК от 1870 г. В името на организационното единство двамата лидери правят известни компромиси и стигат до единодушие по всички основни въпроси. Общото събрание избира ръководство на БРЦК в състав: Л. Каравелов — председател, Киряк Цанков — зам.- председател, Олимпий Панов — секретар, Димитър Ценович — касиер, и членове — Васил Левски и П. Хитов. Левски получава специално пълномощно да представлява БРЦК в България.

В резултат от Общото събрание на БРЦК и постигнатото обединение на силите настъпва подем в организационната дейност за подготовката на българите за въстание. На 1 юни с. г. Левски се връща в страната и с удвоена енергия продължава да укрепва и разширява комитетската мрежа.

Гибелта на Апостола. Конспиративният характер на организационната работа изисква строго спазване на дисциплината и Левски полага непрестанни грижи за нейното укрепване. В това отношение неговият помощник Ангел Кънчев от Трявна е безупречен. При опит да бъде заловен в Русе той хладнокръвно слага край на живота си. За разлика от него, другият му помощник, Димитър Общи се оказва човек с авантюристични наклонности. На 22 септември 1872 г., въпреки изричната забрана на Апостола, той напада турската поща при Арабаконак, в резултат на което е заловен от турската полиция, пред която прави пълни самопризнания с фатални последици за организацията.

Под заплахата от провал Л. Каравелов призовава Левски в началото на ноември с. г. да обяви незабавно въстание. Апостолът обаче решително се противопоставя, преценявайки подобно преждевременно въстание за безполезна авантюра, защото според него „ний в нищо не сме приготвени“. А когато му казват, че и бездруго „нивга не можем се приготви както другите сили“, Левски отговаря: „да, това е така, ала все пак трябва „да се приготвим барем толкоз“, колкото е потребно за „една добра сетнина в предприятието ни“, т. е. за осигуряване политическия успех на въстанието.

Обзет от тревожни мисли в тази критична ситуация, Левски се отправя за Букурещ. На път за румънската столица обаче, той е заловен от турската полиция в Къкринското ханче край Ловеч. След продължителна процедура за неговата идентификация, той е изправен пред специален съд в София, където достолепно защитава честта на България и делото на националната революция. Васил Левски е осъден на смърт и обесен на 6 (18) февруари 1873 г. Зловещото бесило в София го вгражда мигновено в пантеона на българската свобода за вечни времена.

Криза в БРЦК. Гибелта на Левски е тежък удар върху БРЦК и вътрешната организация, които преживяват мъчителни дни на обща покруса и организационна безпомощност. В движението настъпва продължителен застой. Между дейците възникват разногласия и спорове, появяват се рецидиви на четническата тактика, възкръсват надеждите за външна помощ, а с това и опасността българската революция да попадне отново под опеката на чужди сили. Връзките между дейците от централата в Букурещ и страната са нарушени. Търновският комитет, а по-късно и Русенският се опитват да станат координатори на организационната дейност. По тяхна инициатива се провеждат две общи събрания на БРЦК в Букурещ — едното през май 1873, а другото през август 1874 г. На тях се водят безплодни дискусии, правят се персонални промени в състава на БРЦК, ала не се стига до конструктивни решения.

Междувременно се търсят подходящи заместници на Апостола за укрепване на започналата да се руши комитетска мрежа в страната. Най-напред тази задача се възлага на Атанас Узунов, а след това на младия Стефан Стамболов. Въпреки усилията им обаче тяхната мисия завършва без успех. Узунов е заловен в Хасково и осъден на заточение, а Стамболов, след една продължителна обиколка из страната, е принуден да се оттегли, преследван от турската полиция.

Понесените удари и претърпените несполуки предизвикват остри спорове и разногласия между ръководителите на организацията. Огорчен от направените му упреци, председателят на БРЦК Л. Каравелов заявява, че се оттегля от ръководството. Във връзка с това той обявява в последния брой на в. „Независимост“ (продължител на в. „Свобода“), че е „принуден от самите обстоятелства“ да напусне досегашните си занимания. От букурещките дейци най-активно се изявява Христо Ботев. След спирането на в. „Независимост“, за да не остане организацията без печатен орган, на 7 декември 1874 г. той започва да издава в. „Знаме“.

При такава сложна обстановка на 26 декември с. г. в Букурещ се провежда поредното трето Главно събрание на БРЦК. На него се очертават две групировки — едната начело с Каравелов, а другата оглавява Христо Ботев. Различията между тях нямат принципен характер, те са от организационно-тактическо естество. След бурни дебати и спорове се избира една петчленна комисия, на която е възложено да подготви ново събрание на организацията през март 1875 г. В комисията се включват Л. Каравелов, К. Цанков, Иван Адженов, Христо Ботев и един представител на страната. Тази комисия обаче не предприема никакви действия. Каравелов започва да издава научнопопулярното списание „Знание“, а останалите го обвиняват, че се отклонява от революционната дейност. Така точно в навечерието на приближаващата нова източна криза българското революционно движение се намира в окаяно организационно състояние.

ИЗТОЧНИЯТ ВЪПРОС ПОД ВЪЗДЕЙСТВИЕТО НА ГЕРМАНСКОТО ОБЕДИНЕНИЕ

Балканските ренесансови процеси, включително и Българското възраждане, протичат в тясна връзка с общоевропейското развитие. Всички по-значими обществени явления в Европа рефлектират в една или друга степен на Балканите. Това важи особено много за политическите явления, какъвто е случаят с Източния въпрос, който се оказва в пряко пропорционална функционална зависимост от едни или други глобални проблеми в сферата на общоевропейските международни отношения. През 60-те и 70-те години на XIX в. Източният въпрос попада под въздействието на т. нар. Германски проблем, възникнал в резултат на усилията на Прусия за създаване на единна германска държава. Под напора на германското обединение Източният въпрос рязко се динамизира, излизайки от състоянието си на стагнация. По този начин пред българското освободително движение неочаквано се откриват благоприятни възможности и перспективи.

Нови импулси в Източния въпрос. През 60-те години на XIX в. в Европа стават важни събития, които водят до разрушаване на утвърдената от Парижкия мирен договор (1856) антируска съюзна политическа конфигурация в международните отношения. Радикалните промени са свързани с предприетата пруска офанзива за обединение на Германия под върховенството на Хохенцолернската династия.

Главният стратег и осъществител на това амбициозно начинание е известният немски държавник Ото фон Бисмарк. Пътят на германското обединение минава през три последователни войни — срещу Дания (1864), срещу Австрия (1866) и срещу Франция (1870—1871). Във връзка с политическото осигуряване на тази широкомащабна операция Бисмарк прилага гъвкава тактика, в която особено важна роля се отделя на Русия. В случая се експлоатира рационално нейната чувствителност към Източния въпрос и в такъв смисъл Бисмарк проявява изненадващо голяма заинтересованост спрямо т. нар. „ориенталска язва“, както той се изразява.

Отношението на Бисмарк към Източния въпрос се мотивира от принципа на политическите компенсации. Според него, Прусия, и респективно Германия, няма преки делови и политически интереси в Ориента, което ѝ дава възможности да се възползва от балканския конфликт между традиционните сили съпернички в името на германската кауза. Бисмарк изхожда от презумпцията, че за разлика от другите западни страни Германия не е заинтересована от запазването на Османската империя и статуквото на Балканите. Напротив, прогнилата султанска държава според него може да се използва като изкупителна жертва, за чиято сметка да се изгражда нужната на Германия ефективна съюзническа система. В „болния човек“ край Босфора Бисмарк открива онази ценна „ориенталска валута“, която има особено висока стойност в Петербург. Именно с нея той се надява да плаща и спечели благоволението и съдействието на Русия за обединението на Германия и нейното утвърждаване като велика сила.

Поради същите съображения Бисмарк проявява учудваща за онова време благосклонност към националноосвободителните движения на Балканите, виждайки в тях потенциален съюзник на германската политика в Централна Европа. Във войната срещу Австрия и непосредствено след нея, например, Прусия рационално използва унгарското национално движение, установявайки с него пряко сътрудничество и взаимодействие. Едновременно с това Бисмарк зорко следи събитията в Сърбия през 1866—1868 г., живо се интересува от развоя на нещата около Критското въстание и внимателно проучва какви са капацитетните възможности на българското освободително движение. Пруската дипломация с усърдие ги насърчава през тези години, като ги използва за миниране на австрийските позиции във фланг и тил.

Особено полезен за Бисмарк е Източният въпрос по време на офанзивата срещу Франция. Тъкмо чрез Източния въпрос, като поощрява по всевъзможни начини руските домогвания за ревизия на Парижкия мирен договор от 1856 г., той успява да привлече Русия на своя страна, а по този начин осигурява успеха на Прусия във войната. Източният въпрос оправдава напълно очакванията в Берлин. Осъщественото на тази основа руско-пруско сътрудничество помага на Прусия срещу Франция, а на Русия — да се избави от сковаващите я клаузи на Парижкия мирен договор.

Войните на Прусия и появата на обединена Германия като велика сила в Централна Европа коренно променя съотношението на силите в международните отношения. Франция и Австрия — едни от главните руски съперници по Източния въпрос, са силно ослабени. Кримската коалиционна политическа конфигурация фактически преустановява съществуването си. А това съответно означава, че твърдата „желязна“ гаранция на статуквото в Османската империя автоматически започва да омеква. Новата политическа обстановка на международната арена създава условия за динамизация на Източния въпрос. В неговото все още мъртво вълнение проблясват първите признаци, които вещаят скорошни експлозии.

Активната германска политика в Европа поражда надежди и оптимизъм сред българите. Обективно Германия става съпричастна на българската освободителна кауза. Макар да изглежда парадоксално на пръв поглед, но коренно противопосочните интереси на двете страни в един момент неочаквано съвпадат. Получава се така, че както Германия, така и българското освободително движение при създалата се конкретна ситуация в еднаква степен са заинтересовани и очакват от Русия, освободена от прангите на Парижкия договор, да възобнови своята традиционна настъпателна политика срещу Османската империя. Българите се надяват на това по силата на отдавна създадения условен исторически рефлекс на Балканите, че освобождението е възможно само чрез руско-турска война, а Германия — защото само по този начин може да постигне целите си във възникналия междувременно остър френско-германски конфликт през 70-те години на XIX в.

Източният въпрос под знака на френско-германския конфликт. Франция понася болезнено последиците от поражението ѝ във войната с Прусия. Освен уронения престиж и накърненото ѝ самочувствие на велика сила тя губи богатите области Елзас и Лотарингия и е заставена да плаща огромни репарации. Естествено французите трудно могат да се примирят с положението си на второстепенна държава. Още непосредствено след подписването на Франкфуртския мирен договор през май 1871 г. Франция започва усилено да се готви за реванш. Във връзка с това френската дипломация полага усилия да си осигури надеждни съюзници. В това отношение парижкият кабинет разчита най-много на Англия, Русия и Австро-Унгария.

Войнствените антигермански настроения във Франция естествено предизвикват тревога в Берлин, където са убедени, че щом се съвземе и стъпи на крака, тя непременно ще се опита да си възвърне загубените позиции. Затова германското правителство решава да действа изпреварващо, като ѝ нанесе още един превантивен удар,

докато има превъзходство над противника. Така на френско-германската граница се създава силно напрежение, което всеки момент заплашва да прерасне във военно стълкновение. Този конфликт се превръща в първостепенен невралгичен проблем в международните отношения, който изцяло фокусира вниманието на великите сили през първата половина на 70-те години.

Плодотворните резултати от руско-германското сътрудничество до 1871 г. чрез Източния въпрос дават основания на Бисмарк да се надява, че и занапред ще може да разчита на Русия като тилна опора и заслон, охраняващ Германия от враждебни коалиции в процеса на нейната консолидация като велика сила на континента. Той се надява също, че Русия, както дотогава, ще застане твърдо на немска страна във възникналия френско-германски конфликт.

Руската дипломация, обаче, в лицето на нейния ръководител княз Горчаков вижда в прекомерно растящата мощ на обединена Германия сериозна опасност, която нарушава европейското равновесие на силите, а това според него крие потенциална заплаха за Русия. Затова той се отнася крайно резервирано към щедрите германски обещания за подкрепа по Източния въпрос. Горчаков смята, че ако Русия се възползва от предлаганите съблазнителни услуги, неизбежно ще бъде ангажирана за целите на немската политика срещу Франция, а запазването на силна Франция, според него, е многократно по-важно за Русия като контрабаланс на германската мощ в Централна Европа, отколкото всякакви съмнителни, рисковани и ненужни придобивки на Балканите. Подобно на Бисмарк, Горчаков също интерпретира Източния въпрос в контекста на френско-германския конфликт, но в обратен смисъл. Докато Бисмарк се надява да спечели Русия за съюзник срещу Франция чрез нейния постоянен и плътен ангажимент в „ориенталските крамоли“, Горчаков обратно — чрез една умерена и непретенциозна политика по Източния въпрос се стреми да не обвързва Русия с ангажименти към немската политика срещу Франция.

В съответствие с тази принципна външнополитическа позиция царското правителство най-старателно се пази от всякакви сблъсъци и усложнения по Източния въпрос, разчитайки много на балканското статукво. А относителното спокойствие в Османската империя през първата половина на 70-те години му дава чудесна възможност успешно да се намесва като арбитър във френско-германските спорове, естествено, в полза на Франция. Благодарение главно на руската дипломатическа намеса е превъзмогната надвисналата военна заплаха върху Франция в критичната кризисна ситуация през 1873—1874 г. От арбитражната си роля Русия извлича доста добри политически дивиденти. Напрежението във френско-германските отношения значително смекчава противоречията между силите съперници в Източния въпрос. Дори нещо повече. Започва да се очертава явна тенденция на сближаване и единодействие между Русия, Англия и Австро-Унгария на антигерманска основа. Основната заслуга на така очерталата се безпрецедентна кристализация на политическите сили има княз Горчаков, който рационално се възползва от своята политика на въздържание по Източния въпрос и от относителното спокойствие на Балканите в момента.

Източният въпрос като средство за политически натиск върху Петербург. Силно разтревожен от антигерманските прояви в поведението на царското правителство начело с Горчаков, германският канцлер решава своевременно да противодейства, като прибягва отново до „услугите" на Източния въпрос. Само че този път използва други негови свойства. Освен като средство за политически компенсации „ориенталската язва" може да бъде според него и ефикасно средство за политически натиск върху руското правителство с оглед дискредитирането на Горчаковия външнополитически курс в очите на царя и пред руската общественост. Тази идея възниква у Бисмарк след получената по агентурен път поверителна информация от Петербург относно действителните планове и намерения на Русия във връзка с Източния въпрос. А получената информация с две думи гласи следното: В настоящия момент тук всички са единодушни, че Русия няма готовност, възможности и интерес за настъпателни действия на Балканите. Ако обаче бъдат застрашени нейните позиции в този регион, спечелени с толкова много войни, тя ще бъде принудена да ги защитава на всяка цена, дори и със силата на оръжието.

Тази изключително важна информация дава основания на Бисмарк да се надява, че има шанс да преобърне нещата в своя полза. У него се утвърждава убеждението, че Германия ще успее да се отърве от досадното опекунство на Русия във френско-германския конфликт, само ако тя затъне достатъчно плътно в тресавището на „ориенталското блато". Това е възможно обаче само при положение, че на Балканите отново избухне достатъчно мощна бунтовна експлозия, например — чрез едно въстание в Босна и Херцеговина, започнало сякаш по поръчка малко по-късно. Германският канцлер очаква с нетърпение подобна развръзка, ала нему не е присъща пасивната изчаквателна позиция, при която ще трябва да разчита само на сляпата случайност. Затова той полага усилия да подпомогне пръста на съдбата. Разбира се, това става съвсем дискретно зад кулисите на дипломацията. И все пак съществуват достатъчно улики, че Германия има безспорни „заслуги" за ускоряването на пламналия бунтовен пожар в Османската империя през лятото на 1875 г., който възвестява началото на нова акутна криза в развитието на Източния въпрос. Очакваният ефект в Берлин е постигнат — вниманието на великите сили се пренасочва буквално мигновено от бреговете на Рейн към Балканския полуостров.

Начало на Източната криза (1875—1878). През юни 1875 г. избухва въстание в Херцеговина, което веднага обхваща и Босна. Възпламенява отдавна тлеещия Източен въпрос, който отново става централен проблем в международните отношения. На Балканите възниква напрегната политическа ситуация, известна в историята като Източна или Балканска криза. Тук се концентрира вниманието на всички европейски сили, които в една или друга степен участват в драматичните перипетии на нейната развръзка.

Въстанието в Босна и Херцеговина се посреща по различен начин от участниците в конфликта. В Берлин например то предизвиква едва сдържано задоволство, в Париж и Лондон — сериозно безпокойство, във Виена — стаени надежди, а в Петербург — с много голяма тревога. Руската дипломация незабавно предприема енергични действия за бързо мирно уреждане на конфликта. Целта на руското правителство е да предотврати на всяка цена евентуален военен сблъсък с Османската империя. Руските дипломатически инициативи в това отношение обаче се провалят една след друга. Голяма роля за това неблагоприятно развитие на мирните преговори играе германската дипломация. Като официален съюзник и партньор на Русия Германия активно участва във всички мирни дипломатически акции, но при всички случаи по обясними причини съдейства на практика за техния провал. Конфликтът на Балканите от ден на ден все повече се разраства и задълбочава.

Възникналата кризисна ситуация във връзка с Източния въпрос създава благоприятни възможности за активизиране на българското националноосвободително движение и открива реални перспективи пред него за успешна политическа реализация на българската кауза. Новият подем на българската национална революция е свързан с дейността на поета революционер Христо Ботев.

ОРИЕНТАЦИЯ КЪМ НЕЗАБАВНО ВЪСТАНИЕ

Когато Васил Левски подготвя чрез ВРО българите за всеобщо въстание, никога не уточнява кога то ще започне. Това според него ще решат политическите обстоятелства, когато му дойде времето с оглед „по-добрата сетнина“ на делото. Този момент настъпва през 1875 г. Под влияние на германската политика на международната арена се създава мощна подемно-двигателна тяга, която извежда българското освободително движение на зелена улица. Идва часът, когато идеята за национално въстание се трансформира в конкретна политическа стратегия, когато само и единствено от българите зависи дали техният въпрос ще стигне до масата на дипломатическите преговори, за да намери своето политическо решение във финалната развръзка на бушуващата източна криза.

Христо Ботев (1848—1876). Създалата се безпрецедентна политическа обстановка в развоя на Източния въпрос изправя лидерите на националната революция пред съдбовно изпитание. Тяхната дилема е или незабавно въстание с цел за политическо решение на българския въпрос, или отлагане на освобождението за неопределено време. В този върховен исторически момент надделяват дейците от радикалното направление начело с поета революционер Христо Ботев, които решително се обявяват за незабавно въстание.

Христо Ботев е роден в Калофер на 25 декември 1848 г. Баща му Ботьо Петков, виден български учител и книжовник, възпитава сина си в дух на родолюбие и отрано го насочва към света на просветата и знанието. Завършил начално и прогимназиално образование в родния си град, той заминава през 1863 г. да учи в Русия, където постъпва в Одеската мъжка гимназия като стипендиант на Одеското българско настоятелство. Ботев прекарва в Русия три години, които оказват силно влияние за неговото идейно израстване. Там се запознава с творчеството на руските революционери демократи и мислители А. Херцен, Н. Чернишевски и др., чете с увлечение произведенията на големите руски поети и писатели. Чрез руската литература Ботев влиза в досег с постиженията на западноевропейската революционнодемократична мисъл.

В 1867 г. Ботев се завръща в Калофер, където за кратко време става учител. Там прави силно впечатление на местната общественост със своите бунтарски и анархистични възгледи. На 11 май по случай деня на братята Св. Св. Кирил и Методий Ботев произнася пламенна реч, която предизвиква възторг у младежта, но поражда безпокойство сред по-консервативно настроените калоферци. Същата година Ботев напуска завинаги родния си град и отива в Румъния. Там се свързва с българската революционна емиграция и изцяло посвещава живота си на националноосвободителното движение.

Младият Ботев попада в обкръжението на Л. Каравелов, който най-много му допада като темперамент и идейна нагласа. В тази духовна среда той бързо израства като колоритна личност благодарение на яркия си публицистичен талант. Особено силно впечатление правят дръзките му публицистични изяви в неговите вестници „Дума на българските емигранти“ и сатиричния „Будилник“. Същевременно той активно сътрудничи на Каравеловите издания „Свобода“, а след това на „Независимост“.

През тези години блясва с голяма сила и поетичната дарба на Хр. Ботев. Той стига своя творчески апогей чрез магията на художественото слово. Неговите стихове са истински триумф на човешките възможности за хармония между словесното художествено майсторство и богатството на мисловното съдържание. Вълнуващите стихове и огнените публицистични статии на поета революционер разкриват един необятен мисловноидеен свят. Това е един свят, проникнат от емоции, силни страсти и чисто човешка душевност. В центъра на този свят стои съдбата на българския народ и проблемите, свързани с борбата му за свобода и независимост. Прави впечатление обаче, че проблемите на българската революция са експонирани и се третират винаги в широкия контекст на универсалните актуални проблеми на деня, които вълнуват цялата тогавашна европейска и световна общественост.

Получил солидни знания чрез интензивно самообразование, Ботев възприема и творчески осмисля всички прогресивни идеи на руската и западноевропейската хуманитарна и демократична мисъл, както и идеите на анархизма и утопичния социализъм. С буйния си нрав и присъщата си емоционалност Ботев проявява подчертан пиетет към бунтовното слово, допада му нестандартното и еретичното. А всичко това е спонтанен израз на откровен протест и отрицание на стария свят, основан на съсловни привилегии и брутално насилие, изпълнен с лицемерие, коварство, суета и човешка несправедливост. Навярно така трябва да си обясним някои Ботеви мисли и твърдения, които може би днес звучат някак странно и неубедително.

Под влияние на утопичния социализъм например Ботев изразява схващането, че българският народ може да премине направо към социализма, като избегне пороците на тогавашната отблъскваща капиталистическа действителност. Зародишът на бъдещото социалистическо общество той съзира в селските задруги, в занаятчийските еснафи и културно-просветните организации. Според него селяните са главната движеща сила на революцията и обществения напредък. Под влияние на подобни идеи Ботев изразява възхищението си от борбата на италианските революционери демократи и възторжено приветства парижките комунари.

Христо Ботев е горещ привърженик на идеята за обединение на всички балкански народи в единен братски съюз. Но този съюз според него може да се осъществи само от самите балкански народи, като се игнорират техните монархически правителства. Само свободните хора, превъзмогнали опекунството на тираните, могат да се обединят в истински федеративен братски съюз на справедливи и демократични основи. Ботев смята, че подобен съюз е възможен и с турския народ в името на общата борба против феодалния гнет и султанския деспотизъм.

Христо Ботев — лидер и стратег на националната революция. Възникналите екстремни политически обстоятелства сякаш буквално принуждават Ботев да оглави БРЦК и да стане безспорен лидер на българската национална революция. Като преценява адекватно политическата обстановка във връзка с въстанието в Босна и Херцеговина, той очертава през месеците юли и август на 1875 г. стратегическите задачи на движението. Неговият замисъл е мотивиран обстойно в поредица от статии във в. „Знаме“. Като апелира в тях за „революция народна, незабавна, отчаяна“, Ботев специално подчертава: „Нашето съществуване като народ е съмнително, ако ние не вземеме участие в съсипването на Турция... сега е най-сгодно време да покажем на света, че и ний сме достойни за свобода... ако не искаме да бъдем последни, а може би и забравени при решението на Восточний вопрос.“ По-нататък той добавя: „Захваща се вече драмата на Балканския полуостров. Многословният восточний вопрос, който до вчера се мислеше за непроменим на политическата сцена на Европа, стъпи вече в своя трети акт и няма съмнение, че той ще да се изкара до края... Европа и политическите обстоятелства дават свобода и самостоятелност само на тогова, който сам може да я добие... Тук се изисква протест, бунт, въстание, революция... Освен това Русия, която се е приготвила да нанесе и последния удар на Парижкия трактат, не ще да допусне щото нито Англия, нито Франция, нито коя и да е държава да се умеси във вътрешните дела на Турция. Нейният съюз с Австрия и Прусия е следствие на нейните намерения да играе първа роля на Восток и да има пълно влияние на Балканския полуостров. От тая точка на зрението Русия не ще никога да компрометира себе си пред своите съвременни братя.“

Начертаната от Ботев стратегия е точно в духа на радикалната ориентация на националноосвободителното движение. Мотивацията му е съвсем недвусмислена — нужни са незабавни, решителни и самопожертвувателни въстанически действия, за да не се пропусне възникналата благоприятна възможност за политическо решение на българския въпрос. Това е всъщност същата политическа стратегия, следвана от Раковски и Левски, с тази разлика, че докато те подготвят българите за решителния час на въстанието в очакване на подходящи политически обстоятелства, Ботев апелира за незабавно въстание, защото решителният час вече е настъпил и тъкмо политическите обстоятелства повелително налагат незабавни и енергични действия.

Решение на БРЦК за въстание. По инициатива на Ботев на 12 август 1875 г. се свиква поредното „главно“ събрание на БРЦК, което взема решение за общо въстание в България. Събранието набелязва конкретен план за неговата подготовка. Планът става достояние на комитетите в страната чрез специално печатно окръжно на БРЦК от 23 август с.г. В него се предвижда разделянето на страната на няколко области, във всяка от които трябва да се изпратят пълномощници на БРЦК за укрепване на комитетската организация от времето на Левски и за агитация сред населението. Стефан Стамболов например е определен за Стара Загора, Никола Обретенов — за Русенско, и т. н. На двамата войводи П. Хитов и Ф. Тотю се възлага да сформират две чети, с които да нахлуят в страната и да станат ядро на въстаническите сили. Специална делегация е упълномощена да води преговори със сръбското правителство за осъществяване на връзки и взаимодействие с въстаниците в Босна и Херцеговина. На Стоян Заимов и Георги Бенковски е възложено да подпалят Цариград от няколко страни за всяване на смут и паника у противника. Ботев се наема със задачата да събере средства за въстанието в Русия и да убеди българите, офицери на руска служба, да се поставят в услуга на въстанието като командири на бойните отряди.

В началото на септември Стефан Стамболов пристига в Стара Загора, където междувременно подготовката за въстание е вече в ход. Тя се осъществява от местните ентусиазирани патриоти начело с Кольо Ганчев, Христо Шиваров, братя Михал и Георги Жекови и др.

Въстанието започва на 16 септември 1875 г. От къщата на братя Жекови, превърнала се в боен щаб на въстанието, една малка група от около 20 души се отправя към местността Чадър могила. Това е сборният пункт, където трябвало да се съберат всички въстанически сили от околните села. Селските отряди обаче, поради недоразумение, се събират на други места. Така въстанието пропада още в самото начало, без да се стигне до сражения. А междувременно турските власти извършват масови арести на заподозрени бунтовници в Стара Загора. Над 60 души са осъдени, от които 7 на смърт. Между тях е и Кольо Ганчев. В опит да бъдат заловени загиват трагично и братята Михал и Георги Жекови, които единствени влизат в самопожертвувателен бой с противника.

Подобни прибързани въстанически опити се осъществяват и в Североизточна България — в Шуменско и Русенско. На 13 септември 20 души от Шумен тръгват въоръжени към уговорения сборен пункт, но после се разпръскват, научавайки, че въстанието в другите селища е отложено. По същия начин се развиват нещата и в Русенско. Учителят Тома Кърджиев и Велко Абаджиев подготвят една бойна група в с. Червена вода в очакване да се присъединят към четата на Ф. Тотю, която трябвало да пристигне от Румъния. Тотювата чета обаче не се явила и въстаническата акция пропада. Опитите за въстание в Търновско също се провалят.

Гюргевски революционен комитет. Прибързаните опити за въстание през септември 1875 г. се провалят поради крайно ограничения срок за подготовката им, а също поради недостатъчен военноорганизационен опит и прекомерна самонадеяност. Те обаче се оказват много полезни, защото дават възможност на лидерите на движението да разберат, че за да стане въстанието, се налага една по-сериозна, по-старателна и продължителна подготовка. На всички става ясно, че е нужно повече време, за да се възстановят и укрепят занемарените революционни комитети от времето на Левски — главната опора на бъдещото въстание.

Неуспехът на въстаническата акция не отчайва ръководителите на движението. Напротив, провалът още повече ги амбицира. Осъзнали добре своите грешки, те пристъпват незабавно с удвоена енергия към подготовка на ново въстание. Като поемат цялата огромна историческа отговорност, преценявайки, че е дошъл дванадесетият час на освободителното дело, те самоотвержено се хвърлят в неравната битка на живот и смърт, готови да изгорят в пламъците на въстанието, но да освободят България. Ставайки изразител на всеобщото настроение през тези дни, Никола Обретенов в едно писмо до майка си — известната баба Тонка, изрича следното знаменателно заклинание: „Както и да е, ний не ще оставим Турция на мира; или ще измрем всинца, или ще освободим България.“

Преизпълнени от такава самоотвержена решителност, ръководителите на революционното движение се събират към края на 1875 г. в румънския град Гюргево, където фактически формират нов център на движението, известен под името Гюргевски революционен комитет. В него участват Стефан Стамболов, Никола Обретенов, Панайот Волов, Георги Бенковски, Иларион Драгостинов, Стоян Заимов и др. Под председателството на Стамболов, верният приятел и съмишленик на Христо Ботев, новосъздаденият комитет поема в свои ръце ръководството на българското националноосвободително движение. Единодушно е решението му през пролетта на 1876 г. да се организира ново въстание в България. Във връзка с неговата подготовка Гюргевският комитет разделя страната на четири революционни окръга — Търновски, Сливенски, Врачански и Пловдивски.

Първи революционен окръг обхваща централната зона на Северна България с център Търново. Във втори окръг влиза Югоизточна България с център Сливен. Северозападна България с център Враца е Трети окръг. Югозападните райони с център Пловдив влизат в Четвърти окръг. За всеки окръг се определя по един главен отговорник, т. нар. апостол, и двама негови помощници. Тяхната задача е да организират подготовката на местното население и да координират въстаническите действия. За главни отговорници са назначени съответно Ст. Стамболов, Ил. Драгостинов, Ст. Заимов и П. Волов.

Гюргевският комитет определя също тактиката и стратегията на въстанието. Тактическият замисъл предвижда изграждането на няколко опорни бази на въстаническите сили в планинските райони, където трябвало да се изнесе цялото население с необходимото продоволствие с оглед колкото е възможно по-продължителна отбрана дотогава, докато се намесят великите сили. Тактиката на гюргевските дейци очевидно е подчинена на стратегическата цел за политическо решение на българския въпрос в контекста на Източния въпрос. С въстанието се преследва една съвсем рационална и постижима цел, без някакви илюзорни надежди за разгром на Османската империя със силата на оръжието на бойното поле.

Във връзка с материалното осигуряване на въстанието Гюргевският комитет нарежда във всеки окръг да се извърши цялостен опис на хората, въоръжението, добитъка и всичко онова, което ще бъде нужно в хода на бойните действия. Решено е също да се призоват българските офицери на служба в Сърбия, Румъния и Русия като командири на бойните отряди. Комитетът препоръчва на главните апостоли и техните помощници да се опират в своята дейност на комитетите, създадени от Левски, като ги укрепят и активизират.

На 25 декември 1875 г. денонощните заседания на Гюргевския комитет приключват. Получили своите пълномощия и изпълнени с непоколебима решителност, апостолите прекосяват замръзналите води на р. Дунав и се отправят към отредените им места в страната.

АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ

Въстанието на българския народ през 1876 г. е най-крупната въоръжена изява на националноосвободителното движение. То, както и всяко друго подобно въстание, е своеобразна война и в този смисъл съвместява едновременно както военни, така и политически действия. Световният исторически опит показва, че подобни въстания разчитат не толкова на военен успех, а главно на политическия си ефект. Това съответно означава, че макар и смазано на бойното поле, националното въстание може да постигне своите политически цели, но само ако улучи подходяща благоприятна международна политическа конюнктура. Точно такъв щастлив шанс има и нашето Априлско въстание.

Подготовката на въстанието протича по различен начин в отделните окръзи. Нейната интензивност зависи от много неща, но преди всичко от организационно-агитаторските способности на главните апостоли и техните помощници, от активността на местните дейци, от компактността на българското население, както и от големината на наличните турски военно-полицейски сили. Във Втори (Сливенски) и в Трети (Врачански) окръг например, подготовката е много затруднена поради присъствието на големи вражески военни поделения. По-успешна е подготовката в Първи (Търновски) революционен окръг, където активно се проявяват значителен брой местни дейци, между които най-ярко се открояват Цанко Дюстабанов, Бачо Киро Петров, Христо Караминков, Тодор Левтеров, Сидер Грънчаров,Стефан Пешев, Йонко Карагьозов, Тома Кърджиев и десетки други знайни и незнайни храбри български мъже и жени.

Най-успешна е подготовката в Четвърти (Пловдивски) революционен окръг, където главен център става Панагюрище. Тук особено се откроява личността на Георги Бенковски, чиито силно изявени организационно-агитаторски способности го утвърждават като всепризнат ръководител на въстанието. В този окръг революционното оживление също увлича цяло съзвездие от активни поборници. Най-много се проявяват със самоотвержените си действия Васил Петлешков, Спас Гинев, Павел Бобеков, Петър Бонев, Гене Телийски, Иван Соколов, Кочо Честименски, Георги Икономов, Найден Дринов, Георги Тиханек, Захари Стоянов и стотици други доблестни патриоти.

Масираната революционна агитация на апостолите и техните помощници увлича сравнително голяма част от населението във въстаническите приготовления. През ранната пролет на 1876 г. много български селища са обхванати от небивала бунтовна треска и оживление. Цялото българско население без разлика на възраст, пол и имотно състояние става по някакъв начин съпричастно на делото. Със своята фанатична решителност водачите на въстанието внушават на хората увереност в сполуката на предстоящото начинание. В тези дни на масова патриотична екзалтация българите сякаш усещат силата си, войнственото им настроение стига до небивала висота. Техните мисли и действия находчиво се манипулират и стимулират с помощта на мистичната формула, съдържаща се във фамозната фраза „Туркия ке падне“, чиито букви, разшифровани с цифри от църковния календар, съвпадат точно с високосната 1876 г. Това се възприема като някакво знамение на съдбата. Народното въображение няма граници. То превръща всичко желано в безспорно доказано, в нещо реално и сигурно. Всеобщата хипноза надвива и притъпява вкоренения вековен страх у хората, прави ги дръзки и решителни. За оптимистичното настроение допринася и символиката на въстаническото знаме, ушито от панагюрската учителка Райна Попгеоргиева Футекова. То е осветено тържествено по подходящ начин със силно емоционално въздействаща ритуална церемония. Върху знамето са извезани българският лъв и заклинателните думи „Свобода или смърт“. Бунтовният ентусиазъм се подклажда и от широко разпространяваните стихове и песни на Добри Чинтулов, Христо Ботев, Стефан Стамболов, които стават истински химни на революцията.

Важен момент в подготовката на въстанието в Четвърти революционен окръг е събранието в местността Оборище от 14 до 16 април с.г. На него присъстват 65 пълномощници от 55 селища в окръга, а заедно с помощниците и стражите участниците са около 300 души. След оживени разисквания събранието уточнява редица въпроси, свързани с координацията на въстаническите действия и пълномощията на централното ръководство.

Начало на въстанието и ход на бойните действия. Ускорено от непредвидени обстоятелства, въстанието избухва преждевременно на 20 април (стар стил) 1876 г. в Копривщица. Оттук бунтовната стихия бързо се разпространява във всички посоки и обхваща редица райони в Средногорието, северните склонове на Родопите, прибалканските селища в Северна и Южна България. Най-драматични сражения стават в Панагюрище и околностите му, в Клисура, Перущица, Батак, Дряновския манастир, край селата Батошево, Кръвеник и Ново село (Ловешко). Тактиката на въстаниците е в съответствие с изискването за по-продължителна отбрана на подготвените опорни бази. Неравните битки с превъзхождащите въоръжени сили на противника изобилстват с ярки прояви на самопожертвувателност. Най-драстични в това отношение са: боевете край местността Еледжик в Средна гора начело с Гене Телийски; защитата на обсадения Дряновски манастир, при която се отличават Бачо Киро Петров от Бяла Черква, Христо Караминков Бунито и Тодор Левтеров от Търново; драматичните боеве край Батошево, Ново село и Кръвеник в подножието на връх Марагидик, в който юнашки се сражават Йонко Карагьозов от Севлиево, Цанко Дюстабанов от Габрово и всички останали четници; колективното покъртително фамилно самоубийство на Кочо Честименски и другарите му в черквата „Св. Архангел“ в Перущица; саможертвата на Васил Петлешков, изгорял на кладата като заложник в Брацигово, масовата трагична гибел на батачани и т. н.

Легендарен символ на Априлската епопея е т. нар. Хвърковата чета на Георги Бенковски. Със своя конен отряд от около 200 души Бенковски обикаля селата в района на Средногорието и увлича масово населението в бунтовния пожар. Той върши това целенасочено чрез находчиви тактико-психологически похвати, чиято цел е да не се допусне възможността за отстъпление или пасивност от страна на по-боязливите люде. По този начин дори и тези, които се колебаят, се оказват плътно ангажирани в огнената стихия. В екстремалната ситуация по време на въстанието Бенковски буквално ги принуждава да сторят нужното жертвоприношение в името на свободата.

Поход на Ботевата чета. Въстаническите действия в Трети (Врачански) революционен окръг намират проявление главно чрез Ботевата чета. Тази акция бележи подобаващия финал на въстанието. В нея най-релефно се откроява дълбокият политически смисъл на кървавата драма в България.

Още в своя призив за „отчаяна революция“ през лятото на 1875 г. Хр. Ботев залага по презумпция идеята за саможертва като необходимо условие за постигането на желаните политически дивиденти.

Според него българският народ трябва да плати с драгоценна кръв освобождението си. Лично той няма колебания в това отношение. Решението му да се жертва за свободата на България е категорично и широко е огласено по подобаващ начин. Същевременно обаче Ботев разбира, че сама по себе си саможертвата е съвсем недостатъчна и дори безсмислена, ако не се извърши по един достатъчно атрактивен начин така, че да има широк международен обществен резонанс. Само тогава тя би постигнала желания политически ефект. Ботев се опасява, че неравните кървави битки в страната и цялата българска драма изобщо могат да останат скрити от погледа на европейската общественост. Затова той полага специални усилия да привлече вниманието на европейците към България, и то още докато въстаническата стихия продължава. Чрез страниците на своя първи и последен брой на вестник „Нова България", отпечатан на 5 май с.г., сиреч в разгара на въстанието, Ботев бърза час по-скоро да съобщи на света, че българското национално въоръжено въстание е вече факт. Това съобщение е за него по-важно дори от личното му участие в сраженията. Едва след това, след отпечатването на вестника, той пристъпва към подготовката на своята четническа акция, но я подготвя по такъв начин, че тя да предизвика на всяка цена много силен шоков ефект.

Това, че въстанието е вече фактически потушено, не го смущава. Най-важното според него е то да завърши с такъв драстичен финал, че цял свят да научи за дързостта на българите в името на свободата. С оглед на това той находчиво пристъпва към подготовката на операцията „Радецки". Нейното осъществяване става по старателно подготвен сценарий, добре съобразен с психологическата нагласа на европейската общественост.

С около 200 храбри български мъже Ботев завладява австрийския параход „Радецки" и прекосява р. Дунав до българския бряг недалеч от с. Козлодуй. Преди да се качи на парахода, той изпраща телеграма до вестниците „Journal de Geneve" и „La Republique Française", в която известява световната общественост за мисията на четниците, като изразява увереност, че „европейските образовани народи и правителствата им ще протегнат приятелска ръка". В същия дух е и ултиматумът до капитана на кораба Дагоберт Енглендер.

На 17 май четата потегля от Козлодуйския бряг към Врачанския Балкан. По пътя си води няколко сражения с преследващи я турски военни части. В едно от сраженията край м. Камарата на 20 май (2 юни) с.г. смъртоносен вражески куршум пронизва гърдите на войводата. След смъртта му четата се разпръсква. Но ефектът от акцията е постигнат. Пикантната новина за „аферата Радецки" и гибелта на поета бунтовник намират веднага подобаващо място в информациите на почти целия европейски печат. До края на юни 1876 г. от всички съобщения и коментарии в чуждестранните вестници за българското въстание близо две трети се отнасят за сензационната „афера Радецки" и гибелта на даровития български поет, станал жертва на султанското мракобесие в Балкана подобно на герой от антична трагедия.

От военен разгром към политически успех. Априлското въстание продължава около един месец с относително голяма интензивност. То обхваща много райони на страната, а в него участват близо 10 хил. въоръжение бойци. В някои райони почти цялото население се включва във въстаническата стихия, особено в началната ѝ фаза. В такъв смисъл въстанието действително добива масов всенароден характер като най-крупна въоръжена проява на българската национална революция.

Въстанието е потушено с голяма жестокост. Над 30 хил. мъже, жени и деца са избити, стотици хиляди българи са подложени на репресии, стотици селища са ограбени и опожарени. Извършените злодеяния след въстанието издълбават истинска пропаст между българския народ и султанската власт. По-нататъшното им съжителство става невъзможно. Главният апостол и герой на въстанието Георги Бенковски, наблюдавайки от върховете на Средна гора пламъците, обхванали българските селища възкликва с думите: „Моята цел е постигната. В сърцето на тирана аз отворих такава люта рана, от която той никога не ще оздравее." В същия дух преценява смисъла на въстанието и Тодор Каблешков: „Не в куршума на кремъклийката се надявах, а в гърмежа ѝ, който трябваше да стигне до ушите на Европа, на братска Русия." Особено показателни в това отношение са думите на Цанко Дюстабанов пред турските следствени органи след въстанието: „Аз зная много добре, че царството ви е голямо, че силата, войската и оръжието са във ваши ръце, че със сила не ще ви надвием, но зная още, че вие сте варвари и тирани, че заради въстанието ще се нахвърлите върху невинни и мирни жители... Нашата цел не е била да ви надвием със сила, а само да ви предизвикаме да направите зверствата, които вече премного направихте и благодарение на които се компрометирахте пред целия образован свят. Тази наша цел е постигната вече. И тъй, ние ви победихме."

Априлското въстание демонстрира пред целия свят варварския лик на султанския деспотизъм в България. Това дискредитира политиката на държавите покровителки на Османската империя, които поддържат статуквото на Балканите. Чрез въстанието българският народ печели симпатиите на цялата световна общественост, която остро осъжда султанския режим и неговите крепители. По този начин политическата криза навлиза в акутна фаза, а Източният въпрос се превръща до голяма степен в Български въпрос.

Световната общественост в защита на българите. Събитията в България намират широк отзвук в цял свят. Отзвукът съчетава, от една страна, респекта и възхищението от саможертвата на българите в името на свободата, а, от друга — съчувствията към пострадалите от репресиите, примесени с възмущение и порицание на палачите на българския народ. Извършените жестокости от турските власти скоро стават достояние на световната общественост чрез съобщенията на английски, руски, американски, френски, немски и други журналисти и дипломати. Важна роля в това отношение имат дописките на американския протестантски мисионер Е. Пиърс, на Я. Макгахан, Ю. Скайлер, Иван дьо Вестин, княз А. Церетелев, д-р К. Шнайдер и др.

По инициатива на руското правителство е създадена международна анкетна комисия за обследване на извършените престъпления. Активна роля в нея играят американският дипломат в Цариград Юджин Скайлер и княз Алексей Церетелев — руският консул в Одрин. Към анкетьорите се присъединява и кореспондентът на английския либерален вестник „Дейли нюз“ Я. А. Макгахан, който обнародва цяла серия вълнуващи статии, направили силно впечатление на международната общественост. В резултат на тези информации в Англия се разгръща масово движение на солидарност към българите, насочено срещу консервативното правителство на Дизраели (лорд Биконсфилд) — най-изявеният защитник на Османската империя. Огромно впечатление правят брошурите на У. Гладстон — водачът на английската Либерална партия в опозиция, който остро заклеймява палачите на българския народ и порицава английското правителство като съучастник в извършените престъпления. В цяла Англия се организират протестни митинги и събрания, събират се помощи за пострадалите и т.н. В защита на българите пледират видни представители на английската общественост, като Чарлз Дарвин, Оскар Уайлд и др.

В полза на българите се застъпва и големият френски писател Виктор Юго, който заклеймява Османската империя със следните гневни думи: „Трябва да се сложи край на империите, които убиват. Нека обуздаем фанатизма и деспотизма! Стига войни, убийства и кланета!“

Видният френски публицист Емил де Жирарден също дава израз на вълнението си, породено от кървавите изстъпления в България.

Широко движение на солидарност се разгръща и в Италия. В много италиански градове се организират митинги, създават се комитети за оказване помощ на пострадалите. Най-ярък израз на тези благосклонни настроения към българите са думите на прочутия италиански революционер демократ Джузепе Гарибалди, който заявил, че скърби за техните злощастия, но се възхищава от проявения героизъм.

Своята солидарност към българите изразяват и редица представители на обществеността във всички славянски страни, както и в много други от Европа и Америка. Германският канцлер княз Бисмарк също не пропуска да присъедини своя глас към възмутеното световно обществено мнение. В една реч пред Райхстага той заявява, че след извършените кръвопролития в България за Османската империя не може повече да има място в Европа.

Най-широк отзвук намират българските събития в Русия. Там се организира масово движение в подкрепа на българите. Руската общественост и особено славянофилските политически групировки енергично настояват пред царското правителство незабавно да обяви война на Турция. Най-известните представители на руската културна общественост активно се присъединяват към движението в защита на българския народ. Между тях се открояват имената на Л. Толстой, И. Тургенев, Ф. Достоевски, Д. Менделеев, В. Гаршин, В. Верешчагин и др.

Глобална политическа радикализация на българското общество. Априлското въстание става мощен революционен стимулатор, който радикализира цялото българско общество. Още в хода на въстанието и особено след неговия разгром настъпва рязко нарастваща политическа активност, насочена в руслото на радикалните действия. Освободителната кауза мобилизира, ангажира и обединява почти всички българи, правейки ги съпричастни в по-нататъшния развой на събитията. Екстремалната ситуация в резултат на въстанието увлича и конформистките политически групировки, които по един или друг начин се оказват във водовъртежа на революционния порой. В започнатата тотална война срещу Османската империя се включват активно такива български институции като Българската екзархия, Добродетелна дружина и др.

Още през лятото на 1876 г., непосредствено след въстанието, в Букурещ се възобновява БРЦК под името Българско централно благотворително общество (БЦБО). В него участват дейци от най-различни политически групировки — Киряк Цанков, Петър Енчев, Иван Грудов, Георги Золотов, Иван Вазов, Олимпий Панов, Стефан Стамболов и др. Макар да се легитимира като благотворителна организация, БЦБО пристъпва на практика към организирането на български доброволчески отряди за участие в започналата междувременно през юни с. г. Сръбско-турска война.

Едновременно с това през лятото на 1876 г. влиятелни политически дейци в Цариград замислят една дипломатическа акция със задачата да се запознаят правителствата на великите сили с положението в страната след въстанието, като се предявят българските искания за срочно решаване на Българския въпрос. По същество замисълът на тази акция е своеобразно продължение на въстанието, защото буквално съответства на неговите стратегически цели. С тази отговорна дипломатическа мисия са натоварени видните общественици Драган Цанков и Марко Балабанов. Тяхната мисия е организирана със съдействието на българския екзарх Антим I и лидерът на Добродетелна дружина в Букурещ Евлоги Георгиев.

В началото на август 1876 г. двамата български пратеници заминават за Европа и последователно посещават Париж, Лондон, Рим, Берлин и Петербург. Те връчват на съответните правителства специален меморандум с българските искания за създаване на автономна българска държава. Най-радушен прием им оказват правителствата в Берлин и Петербург. В Петербург ги приема лично цар Александър II, който ги уверява, че Русия непременно ще окаже съдействие на българите, но само с мирни средства. Княз Бисмарк е по-щедър. Той им казал, че Русия е длъжна за „извади меча“, за да защити българите, а Германия като руски съюзник щяла да ѝ помага в това отношение.

През лятото и есента на 1876 г. българският въпрос става централен проблем в дипломатическите преговори между великите сили. Военното поражение на въстанието е на път да се превърне в политическа победа.

РУСКО-ТУРСКАТА ОСВОБОДИТЕЛНА ВОЙНА (1877–1878) И ВЪЗКРЕСЕНИЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА

Наложеното с радикални средства политическо решение на българския въпрос е крупен исторически успех, защото ускорява жадуваното възкресение на българската държава. Ала същевременно успехът има и негативна страна — той води до някои неизбежни нежелателни последици, с оглед бъдещето на българския народ. Във финалната развръзка на Източната криза съдбата на българите изцяло зависи от волята на великите сили, от техните глобални интереси и противоречия в сферата на „голямата политика“. Оттук нататък българската национална кауза става напълно подвластна на външни фактори и обстоятелства.

Българският въпрос на Цариградската посланическа конференция — провал на мирното решение. Конференцията се свиква през декември 1876 г. по настояване на Русия. Това е поредният опит на руската дипломация за мирно решение на Източната криза. В нея участват представители на Русия, Англия, Франция, Австро-Унгария, Германия и Италия. Надеждите на руското правителство, че ще успее да постигне дипломатическо решение на конфликта се дължат на изразеното компромисно становище от Лондон. Руската дипломация също проявява максимална отстъпчивост. В резултат на взаимни отстъпки маркиз Р. Солсбъри и граф Н. П. Игнатиев стигат до съгласие по всички основни въпроси още на предварителните преговори. Към постигнатото от тях споразумение се присъединяват и останалите участници на конференцията.

Според изработения проект за реформи в Европейска Турция, одобрен от всички пълномощници на великите сили, България получава административна автономия в естествените ѝ граници, обхващащи Мизия, Тракия, Македония и Добруджа. Тези граници съвпадат в общи линии с териториалния обхват на Българската екзархия съгласно султанския ферман от 1870 г. По настояване на австроунгарския представител обаче, българската автономна област се разделя на две части — Източна с център Търново и Западна с център София.

Това споразумение на великите сили, макар да не решава българския въпрос според надеждите и очакванията на българите, има историческо значение. За пръв път подобен авторитетен международен форум официално признава българския народ като отделна и самостоятелна етническа общност с ясно очертани териториални граници.

След постигнатото единодушие по основните въпроси на 23 декември с. г. официално се открива Цариградската конференция, която трябвало да обсъди и реши всички неща, свързани с учредяването на двете български автономни области. Чрез своя втори делегат на конференцията обаче, посланикът в Цариград Х. Елиът, английската дипломация дезавуира собствения си официален представител и подписаните от него предварителни споразумения. Очевидно английското правителство преценява отстъпките на руската дипломация като израз на слабост. Убедена, че Русия няма намерения да воюва, Англия се отказва от поетите ангажименти и твърдо застава на позицията за запазване на статуквото в Османската империя. По нейно задкулисно внушение Високата порта демонстративно отхвърля решенията на конференцията.

За този печален обрат много допринася и германската дипломация, която обаче се ръководи в действията си от коренно противоположни съображения. Докато Дизраели и Елиът провалят конференцията с оглед запазване на статуквото, то Бисмарк, напротив, вижда в нейния провал чудесна възможност за разрушаване на статуквото, и то непременно чрез една руско-турска война.

Дръзкото предизвикателство на Високата порта, отхвърляйки решенията на великите сили, е насочено главно срещу Русия. Въпреки това и този път руското правителство не се решава да прибегне до оръжието, а започва да обмисля други дипломатически ходове, като продължава да се надява на мирен изход от кризата. В началото на 1877 г. граф Н. П. Игнатиев обикаля столиците на европейските велики сили с нов проект за колективна нота до Високата порта. В този документ се предявяват толкова скромни искания към Турция, че дори Дизраели Биконсфилд го окачествява като символичен акт, с който Русия очевидно иска само да си осигури „златен мост“ за отстъпление с достойнство. Формално мисията на Игнатиев завършва успешно. На 31 март с. г. в Лондон е подписан т. нар. Лондонски протокол, към който се присъединяват и останалите страни участнички в Цариградската конференция. Няколко дни по-късно Високата порта безцеремонно отхвърля исканията на силите.

При това положение усилията на руското правителство за мирно дипломатическо решение на Източната криза изчерпват напълно всички възможности. В Петербург добре разбират, че проявеното безсилие на Европа спрямо Османската империя засяга преди всичко руските интереси. При евентуално примирение или пасивно безразличие към съдбата на балканските народи в този критичен за тях момент, Русия рискува да подрони фатално собствените си позиции в този район, завоювани с толкова войни дотогава. Ето защо руското правителство няма друг изход, освен незабавно да обяви война на Турция.

Опити за дипломатическо осигуряване на руската военна кампания. В началото на 1877 г. е подписана т. нар. Будапещенска тайна конвенция, която гарантира неутралитета на Австро-Унгария в предстоящата война на Русия срещу Турция. По-късно тя е допълнена с някои уточнения, съгласно които при евентуална победа на руската армия Австро-Унгария трябвало да получи Босна и Херцеговина, а Русия — Южна Бесарабия. На Балканите, според Конвенцията, не се допуска създаването на голяма славянска държава. Така Русия си осигурява възможността да воюва, но резултатите от нейната възможна победа предварително се ограничават до минимум.

За осигуряването на военната кампания руското правителство подписва две конвенции и с Румъния. Чрез тях се урежда въпросът за преминаването на руските войски през румънска територия, а Румъния се задължава да участва във войната на страната на Русия с 40-хилядна армия.

Обявяване на война и ход на бойните действия. На 12/24 април 1877 г. цар Александър II подписва в Кишинев манифест за обявяване война на Турция. В първоначалния план, изработен от Генералния щаб начело с ген. Обручев, крайната цел е Цариград. По-късно обаче в плана настъпва промяна, наложена от княз Горчаков в духа на неговото становище за т. нар. малка война до Стара планина. Според него е достатъчна само една военна демонстрация за сплашване на Високата порта, за да приеме исканите реформи от великите сили. След енергично настояване на военните отново се възприема първоначалният план за война с крайна цел Цариград. Съгласно този план се комплектуват две руски армии — Дунавска и Кавказка. На Балканския фронт Русия започва войната с около 210-хилядна армия.

Османската империя разполага със значително по-голяма и по-добре въоръжена армия. Нейният числен състав възлиза на 500 хил.

души, от които 300 хил. са на Балканския фронт. Елитните турски военни части се съсредоточават в укрепения четириъгълник Силистра—Русе—Шумен—Варна, откъдето се очаквало руското настъпление. Изграждат се солидни отбранителни съоръжения по р. Дунав и Стара планина.

Офанзивата на руската армия на Балканите започва чак на 10/22 юни 1877 г. със заблуждаващ маньовър на ген. Цимерман. С неголям отряд той нахлува през Дунав в Североизточна България и се насочва към линията Черна вода — Кюстенджа. Малко след това на 15/27 юни с. г. през нощта 14-а пехотна дивизия под командването на ген. Драгомиров изненадващо форсира Дунав при Свищов и го овладява заедно с Никопол. Оттук руската армия започва настъпление в три посоки: Източният отряд начело с престолонаследника Александър Алексанрович (в състав около 70 хил. души, 5 хил. кавалеристи и 2000 оръдия) се насочва към укрепения четириъгълник Силистра—Русе—Шумен—Варна, където са дислоцирани главните сили на противника; Западният отряд, оглавяван от ген. Криденер, с около 35 хил. души се насочва към Плевен; Предният отряд, състоящ се от 12 хил. души (включително и Българското опълчение), начело с ген. Гурко, получава задача да овладее старопланинските проходи и да не допусне минаването на турски войски от Южна България. Предният отряд превзема с бърз марш Търново, след което се насочва към Хаинбоазкия проход, като овладява Казанлък и Стара Загора.

Участието на българите във войната. Вестта за обявяването на войната се посреща с голям възторг от всички българи. БЦБО в Букурещ се обръща с пламенно възвание към българския народ за масово участие във войната. На призива откликват хиляди патриоти. Българското опълчение, което започва да се изгражда преди това, бързо нараства по численост. Първите три опълченски дружини, сформирани в Кишинев, се прехвърлят в Плоещ, Румъния, където допълнително се комплектуват още три дружини. Общата численост на опълчението достига 7600 души под командването на ген. Н. Г. Столетов. На 6 май 1877 г. главнокомандващият руската армия тържествено връчва на опълченците знаме, подарено от жителите на гр. Самара. След започването на войната се създават още 6 опълченски дружини. Така общият брой опълченци достига 10 хил. души.

Първоначално руското командване се отнася резервирано към Българското опълчение, съзирайки в него революционна заплаха. Затова му възлага помощни интендантски функции и го поставя под управлението на княз В. А. Черказки. По-късно обаче българските дружини се прехвърлят към армията на ген. Гурко и получават важни задачи, участвайки най-активно във войната.

Наред с Опълчението в хода на войната спонтанно се създават множество въоръжени отряди и разузнавателни групи, които дейно подпомагат руската армия. Общият брой на българите, взели участие в бойните действия, според някои изчисления възлиза приблизително на около 35 хил. души. Същевременно много българи оказват ценна помощ на руските войски като строители на фортификационни съоръжения, като доставчици на хранителни продукти, фураж и дрехи, помагат в санитарно-медицинското обслужване и т. н. Активното участие на българ-ския народ във войната е своеобразно продължение на националната революция, която достига по това време своя най-голям размах, обединявайки в единен поток всички слоеве на българското общество.

Критични моменти за руската армия. Като преодолява първоначалното си стъписване, турската армия бързо се прегрупира за упорита отбрана. Голяма турска армия, предвождана от опитния военачалник Осман паша, се прехвърля от Видин в Плевен, където организира стабилна кръгова отбрана и отблъсква успешно две атаки на руските войски. Третата атака, в която загиват хиляди руски и румънски войници, също завършва с провал. За превземането на Плевен руската армия съсредоточава големи сили начело с ген. Е. И. Тотлебен, който организира продължителна плътна блокада на града.

Междувременно турското командване започва да прехвърля една голяма 40-хилядна армия начело със Сюлейман паша през Шипченския проход на Стара планина в помощ на обсадените турски войски в Плевен. През юли тази армия влиза в ожесточени сражения с малочислените войски на ген. Гурко край Стара Загора и им нанася тежко поражение. В тези битки участва и Българското опълчение, което получава първото си бойно кръщение. Руската армия се оттегля и заема отбранителна позиция в района на вр. Св. Никола. Боевете за Шипченския проход стават главно средоточие на войната. Отбраната му е поверена на ген. Н. Г. Столетов, който разполага с 5500 руски войници и пет български опълченски дружини. През жарките дни на август 1877 г. защитниците на прохода водят яростни драматични сражения с настъпващия противник. В най-критичния момент на 11/23 август, благодарение на пристигналите подкрепления, те успяват да отблъснат войските на Сюлейман паша, което има важно значение за изхода на войната.

Към края на годината положението на блокираната турска армия в Плевен става безизходно. На 10 декември, при опит да пробият обсадата, войските на Осман паша губят сражението и са принудени да капитулират. Падането на Плевен в руски ръце бележи повратен момент в хода на войната. Оттук нататък руската армия предприема всеобщо настъпление. При сурови зимни условия тя преминава през Балкана в Южна България и се насочва в две направления: към София на Запад и към Одрин на Изток. Отрядът на ген. И. В. Гурко минава през Арабаконашкия проход и на 4 януари 1878 г. влиза в София, след което незабавно се устремява към Пловдив. Другият руски отряд, начело с ген. Ф. Ф. Радецки и ген. Н. М. Святополк-Мирски, разделен на две части, атакува турските позиции на Вейсел паша край Шипка — Шейново. След упорити боеве, в които участва и Българското опълчение, съпротивата на противника е сломена и руската армия бързо се устремява към Одрин. Пътят за Цариград остава открит. Османската империя е пред пълен разгром.

Санстефански мирен договор. Високата порта се обръща с молба до руското командване с искане за примирие. На 19/31 януари 1878 г. в Одрин е подписан протокол за „Предварителните условия на мира" между Русия и Турция. С него се санкционират резултатите от постигнатата руска победа, а военните действия се прекратяват. Окуражена от протестите на Англия и Австро-Унгария срещу руските мирни условия, Високата порта започва да протака преговорите. Тогава руските пълномощници начело с граф Игнатиев отправят ултиматум, че ако Турция не приеме незабавно руските условия, руската армия ще продължи своето настъпление към Цариград. Високата порта е принудена да отстъпи. На 3 март 1878 г. привечер двете страни подписват. По името на селището, където става това събитие, той е наречен Санстефански мирен договор. Според него се създава автономно трибутарно Княжество България със свое правителство и войска. Границите му обхващат цяла Северна България, без Северна Добруджа, цяла Тракия, без Гюмюрджина и Одринско, цяла Македония, без Солунската област и Халкидическия полуостров. В границите на новата българска държава влизат приблизително същите територии, които съгласно решението на Цариградската конференция на великите сили, фигурират в очертаните две български области. Княжеството получава излаз на Бяло море. Договорът предвижда също руски военни части да останат за срок от две години в страната до окончателното изграждане на местна милиция.

Санстефанският договор предвижда и редица придобивки за другите балкански държави. Румъния, Сърбия и Черна гора получават

пълна независимост и известни териториални разширения. На Румъния е дадена Северна Добруджа, в замяна на което тя отстъпва на Русия Южна Бесарабия, а Сърбия получава Нишката област.

Независимо от всичките му условности и оспорвания, Санстефанският договор бележи началото на нова епоха в българската история. След петвековно забвение българската държава възкръсва от пепелищата на султанското мракобесие, за да заеме своето място върху политическата карта на Европа. Руско-турската война увенчава с победа делото на българската национална революция, поради което основателно се преценява като освободителна.

Берлински конгрес и разпокъсване на България. Санстефанският договор обаче не е окончателен, а прелиминарен, т. е. предварителен или временен. За да получи официално международно признание, той трябвало да бъде съгласуван с другите заинтересовани велики държави и одобрен от тях. Това произтича от предварителните тайни уговорки и споразумения на руската дипломация с Австро-Унгария и Англия преди войната. Изтощена до краен предел от двубоя с Османската империя, Русия не е в състояние да наложи със сила Санстефанския мир, рискувайки нов военен сблъсък с държавите съпернички. При това положение руското правителство е принудено да се съобразява с поетите от него по-рано ангажименти, като едновременно с това полага усилия да защити колкото е възможно придобивките от победоносната война, получени с цената на огромни човешки и материални жертви.

Англия и Австро-Унгария се обявяват решително против Санстефанския договор и обединяват усилията си, за да сведат до минимум руските придобивки от войната. Руската дипломация се опитва чрез отстъпки и компромиси да предотврати очертаващата се нова враждебна коалиция. Най-напред царското правителство започва преговори с Виена. Княз Бисмарк съветва двете съюзни държави Русия и Австро-Унгария да се споразумеят чрез взаимни отстъпки. По внушение от Берлин ръководителят на австроунгарския кабинет граф Д. Андраши се съгласява Българското княжество да остане неделимо с излаз на Бяло море, но настоява неговата югозападна граница да бъде до р. Вардар, така че Вардарската долина да остане извън него. Същевременно той категорично възразява срещу всякакво териториално разширение на Сърбия и Черна гора. Руското правителство от своя страна е готово да отстъпи по въпроса за България, но в никой случай не приема австроунгарските контрапретенции спрямо Сърбия и Черна гора, защото това би ослабило позициите на Русия в западната половина на Балканския полуостров.

Така опитите за споразумение с Австро-Унгария се провалят, а руското правителство се ориентира към преговори с Великобритания. Английското правителство проявява изненадващо по-голяма отзивчивост към всички руски искания, но по въпроса за Българското княжество настоява то да бъде разделено на три части, а именно: на север от Стара планина да се създаде политическо автономно княжество, на юг от Стара планина — административно автономна област, подчинена пряко на султана, а Македония и една част от Тракия да останат на Османската империя.

След известни колебания, принудено от обстоятелствата, царското правителство приема английските контрапретенции и на тази основа на 30 май с. г. в Лондон се подписва тайно руско-английско споразумение, което фактически предрешава постановленията на последвалия след няколко дни Берлински конгрес.

Берлинският конгрес започва на 13 юни 1878 г. под председателството на княз Бисмарк. В него участват представители на Русия, Англия, Австро-Унгария, Франция, Италия и Германия. Българският въпрос заема централно място в неговите разисквания, които протичат в остри спорове между пълномощниците на Русия и Англия. Те искат да създадат впечатление пред обществеността в своите страни, че няма тайни задкулисни уговорки. Споровете засягат някои детайли и второстепенни въпроси, които не са уточнени в предварителното руско-английско споразумение. Със съдействието на княз Бисмарк руската делегация успява да наложи присъединяването на Софийската и Варненската област към Българското княжество.

На 13 юли с. г. е подписан Берлинският договор, който разпокъсва току-що създадената българска държава на няколко части. На север от Стара планина се създава Българско княжество, васално на султана; Южна България под името Източна Румелия остава под властта на султана, като получава известна административна автономия. Останалите български земи се връщат на Османската империя. Освен това Българското княжество се задължава да носи бремето на всички задължения по договорите, сключени от Османската империя дотогава. Срокът на временното руско управление в Княжеството е намален от 2 години на 9 месеца.

Решенията на Берлинския конгрес предизвикват бурни протести навред из българските земи. Всеобщата радост от извоюваното освобождение е помрачена, българският народ се изправя пред нови тежки изпитания.

БЪЛГАРИТЕ В ПЛЕН НА САНСТЕФАНСКАТА ИЛЮЗИЯ

Новината за решенията на Берлинския конгрес причинява болезнен шок у българския народ. Още нестихналият възторг от току-що постигнато освобождение мигновено прераства във всеобща покруса и спонтанно масово недоволство. Решенията в Берлин се възприемат единодушно като жестока несправедливост. Основателно възниква въпросът: Защо се стига до подобни абсурдни решения? Нима великите сили не са достатъчно осведомени за реалния обхват на българската етническа територия? Или решенията са плод на специално лошо отношение спрямо българите? Или пък може би те се дължат на някакви злощастни обективни политически обстоятелства?

Фиктивният характер на Санстефанския мирен договор. Когато станало ясно, че Османската империя губи войната, Високата порта започва преговори с руското главнокомандване за примирие. Генерал Н. П. Игнатиев получава от Петербург нареждане да подготви проект за мирен договор, като застави турската страна в хода на преговорите да приеме безусловно руските искания. При изработването на проекта Игнатиев естествено изхожда от решенията на Цариградската посланическа конференция от декември 1876 г., на която великите сили постигат споразумение по всички основни въпроси, свързани с мирното решение на Източната криза. Това споразумение, според Игнатиев, е единствената меродавна правна основа на предстоящия мирен договор. На това основание, когато очертава границите на бъдещата българска държава, той включва в нея и двете автономни български области, обхващащи земите в Мизия, Тракия, Македония и Добруджа, признати от всички на конференцията като българска етническа територия. Същата етническа територия почти напълно съвпада и с границите на Българската екзархия от 1870 г. Прави впечатление, че никой не оспорва българския характер на въпросната територия, а само нейната големина, поради което я разделят на две части. Англия и Австро-Унгария не могат да допуснат в никакъв случай голяма славянска държава на Балканите, която според тях неизбежно би била под влиянието на Русия.

Руската дипломация приема тяхното искане на Цариградската конференция с надеждата, че така ще се избегне нежеланият военен сблъсък с Османската империя. Направеният компромис обаче, според Игнатиев, има смисъл само при евентуалното мирно решение на конфликта. Но след провала на конференцията и особено след спечелената война, компромисът му се струва ненужен. В съответствие с това разбиране, Игнатиев предвижда в проекта за мирен договор единна и неделима българска държава.

Международното официално руско становище по този въпрос обаче е друго. То отново допуска компромис, поради което в текста на подписания в Сан Стефано договор изрично се добавя определението „прелиминарен“, сиреч, временен. Така фактически царското правителство само поставя под съмнение неговата международна правна валидност. Тази двойственост в поведението на руската дипломация буди недоумение. Защо наистина, от една страна, царското правителство така шумно афишира Санстефанския договор, с което предизвиква яростен протест в Англия и Австро-Унгария, а същевременно, от друга, го дефинира като временен и тихомълком дава дискретни задкулисни уверения в Лондон и Виена, че е готово за преразглеждането на този договор в съответствие с предишните тайни уговорки и споразумения? Това едва ли е случайно. Очевидно става дума за някакви добре обмислени и целенасочени действия.

Мотивите за сключения фиктивен мирен договор в Сан Стефано са пряко свързани с причините и обстоятелствата, довели до Руско-турската война през 1877—1878 г. Нека си припомним, че Русия води 12 войни срещу Османската империя в продължение на повече от два века. Всички тези войни са подчинени на една и съща експанзивна политическа стратегия за овладяване на Черноморските проливи и техния хинтерланд Балканския полуостров. Според руските владетели пътят за утвърждаването на Руската империя като велика сила неизбежно трябва да премине през Босфора и Дарданелите — изходните двери към Леванта и световните простори. Кримската война от 1853—1856 г. обаче слага край на тази експанзивна външнополитическа ориентация.

„Нашата“ 13-а поред Руско-турска война е необичайна. Тя съществено се различава от всички предишни войни главно по това, че не е мотивирана от предишната експанзивна политическа стратегия. Този път Русия не е подготвена и не желае война, поради което полага големи усилия да я избегне, търсейки мирно решение на Балканския конфликт. В същото време обаче, някои заинтересовани и мощни политически фактори целенасочено тласкат царското правителство към война. Тези фактори, между които и българското националноосвободително движение чрез Априлското въстание, откриват слабото място в миролюбивата позиция на царя и го принуждават да се пренасочи към военната алтернатива. Ахилесовата пета на царската миролюбива позиция е свързана с традиционната репутация на Русия като покровител, защитник и съюзник на балканските християни и славяни в Османската империя. В продължение на няколко века руските управници целенасочено изграждат тази репутация, защото колкото повече расте вярата на местните народи в освободителната мисия на Русия, толкова повече се утвърждава нейното влияние на Балканите. В този смисъл провалът на мирното решение на Източната криза на Цариградската конференция е тежък удар върху руската политика по Източния въпрос. При евентуално примирение или пасивно безразличие към съдбата на балканските народи в този критичен за тях момент Русия рискува да подрони фатално позициите си на Балканите, завоювани дотогава с цената на 12 войни. Много любопитни в това отношение са съображенията на военния министър Д. Милютин в една докладна записка до царя, в която подробно се преценяват всички плюсове и минуси на дилемата мир или война. В нея между другото се казва: „Изходът от Цариградската конференция ясно показа, че общото въздействие на Европа върху Турция е немислимо. Пасивното европейско съгласие е готово да принесе съдбата на балканските християни в жертва... Но не бива да скриваме от себе си опасността за нас от подобна развръзка на нещата. Фактическото безсилие на европейските колективни действия могат само да окуражат Турция ... и да превърнат тази слаба държава в страшно оръдие против нас. Сега, когато Европа се наслаждава на мир, само ние сме принудени да живеем в постоянна тревога, непрекъснато да търпим оскърбления по адрес на нашето достойнство и да понасяме увреждане на нашите материални интереси дотогава, докато изчезне и последната следа от нашето влияние на Балканския полуостров.“ В заключение Милютин изтъква, че ако войната срещу Турция е нежелателна и рискована с оглед лошото финансово-икономическо положение на Русия в момента, то тя е абсолютно наложителна, за да се защитят съществуващите руски позиции на Балканите. Ето защо според него една война против Турция би имала отбранителен смисъл за Русия и повече не търпи никакво отлагане.

Изтъкнатите съображения от Милютин стават предмет на бурни дебати в Коронния съвет при царя на 12 април 1877 г. Мотивите на

Милютин са главният аргумент за историческото решение на Александър II след Хамлетовски терзания да обяви най-после война на Турция. Оттук става съвсем ясно, че между репутацията на Русия като покровител и съюзник на балканските християни и славяни, от една страна, и защитата на нейните позиции в този регион, от друга, съществува корелативна връзка. Функционалната зависимост между тези две неща фактически предопределя смисъла и предназначението на Санстефанския договор, а също и неговата обреченост.

Договорът в Сан Стефано — тактически ход на руската дипломация. Когато Н. П. Игнатиев съгласува с царя проекта за мирен договор и очертаните в него граници на Балканите, царят го одобрил, но същевременно изразил съмнения, дали този договор ще може да бъде осъществен. Във връзка с това той споделил пред Игнатиев, че Русия е обвързана с предварителни тайни ангажименти към Австро-Унгария и Англия относно бъдещите граници на Балканите, поради което очаквал възражения от тяхна страна. Въпреки това царят утвърдил проекта за мирен договор.

Шефът на руската дипломация княз А. М. Горчаков също утвърждава проекта, при това без всякакви уговорки и колебания. Ала покъсно, точно преди подписването на договора в Сан Стефано, той нарежда с тайна шифрограма на Игнатиев, че „... договорът трябва да има характер на обикновен прелиминарен протокол“. Като отменя по този начин правната валидност на Санстефанския договор, царското правителство фактически постига целта, която си поставя с войната. Чрез хилядите жертви в трудната и рискована, но все пак победоносна освободителна война, увенчана с шумно огласения триумфален Санстефански договор, Русия дава предостатъчно категорични доказателства на българите за добрата си воля като надежден съюзник. Естествено това се приема с възторг и дълбока искрена благодарност към Освободителката, което пък съответно означава, че Русия запазва и дори още повече укрепва своето влияние в България. Българите обаче няма как да знаят, просто няма как да научат, че Санстефанският договор е временен и подлежи на неизбежна ревизия. Това е строго поверително, грижливо прикрито зад кулисите на дипломацията. Разбира се, ревизията на договора ще стане известна много скоро, но печалните последици за българите ще се възприемат от тях като резултат от противодействието на руските западни съперници в Източния въпрос. Според предвижданията на Горчаков, недоволството от неговата ревизия ще се насочи срещу руските опоненти — Англия и Австро-Унгария, което пък още повече ще затвърди добрата репутация на Русия в България.

В този смисъл Санстефанският договор придобива важно значение за царското правителство, но главно като тактически ход. Затова, от една страна, Горчаков го одобрява, а, от друга, не вижда трайно решение на Източната криза чрез него. Главните му усилия са насочени към постигането на компромисен мир със силите съперници в съответствие с тайните уговорки още преди войната. Според него това е много по-изгодно с оглед глобалните интереси на Русия в общоевропейски план. А тези интереси, както изтъква Горчаков, налагат да не се допусне нарушаване в баланса на европейското равновесие между великите сили, застрашено от прекомерното нарастване на германската мощ.

Няма съмнение следователно, че царското правителство тръгва съвсем съзнателно и целенасочено по пътя на компромисите за ревизия на Санстефанския договор. Но отстъплението се прави така, че да се защитят в максимална степен руските позиции на Балканите. Това става чрез укрепването на репутацията на Русия като надежден поддръжник на местните народи. В започналите преговори със западните си съперници царското правителство има две възможности: едната е споразумение с Австро-Унгария, а другата — с Англия. Евентуалното ѝ споразумение с Австро-Унгария открива възможности за една сравнително по-голяма България до р. Вардар на югозапад с излаз на Бяло море на юг. За сметка на това обаче не се допуска териториално разширение на Сърбия към областта Косово и на Черна гора към Адриатическото крайбрежие. Споразумението с Англия предлага възможности в обратния смисъл. Английското правителство не възразява срещу териториалното разширение на Сърбия и Черна гора в исканите области, но категорично настоява България да се раздели на няколко части, като Българското княжество бъде ограничено само в територията на север от Стара планина.

След драматични преговори най-напред с Виена, а след това с Лондон царското правителство възприема втория вариант — за споразумение с Англия. Според царското правителство този вариант е по-изгоден, защото осигурява възможност на Русия да си запази влиянието както в източната, така и в западната половина на Балканския полуостров. Подписаното в този смисъл тайно англо-руско споразумение на 30 май 1878 г. в Лондон фактически унищожава окончателно Санстефанския договор и предрешава постановленията на Берлинския конгрес.

С оглед руските глобални интереси в Европа, царското правителство оценява решенията на Берлинския конгрес като успех на своята политика. Освен че си възвръща Бесарабия, Русия успява да защити в максимална степен своите позиции на Балканите. Затова не е случайно, че през следващите години царското правителство твърдо поддържа Берлинския договор и стриктно го спазва чак до Първата световна война.

Естествено, българите са най-засегнати от ревизията на Санстефанския договор. Печалната новина от Берлин ги поразява като гръм от ясно небе и предизвиква спонтанни масови протести навред из цялата българска земя. Ала както прозорливо е предвидил княз Горчаков, острието на българското недоволство се насочва срещу опонентите на Русия, от което тя действително печели очакваните политически дивиденти. Нейният престиж сред българите още повече нараства. Русофилството пуща дълбоки и жилави корени в българското общество и въпреки превратностите на историческите обстоятелства се запазва десетилетия наред чак до наши дни.

Обективно-историческа предопределеност на печалната развръзка. Неблагоприятното решение на българския въпрос е заложено генетично като потенциален риск още в самия радикален вариант на нашето освободително движение. Нека си припомним, че в годините на отчайващата безнадеждност след Кримската война пред българската освободителна кауза има две възможности за изход. Едната е т. нар. конформистка алтернатива, която предвижда да се разширява постепенно автономията на българите в рамките на Османската империя чрез легални средства по пътя на реформите. При този вариант не се налагат въоръжени действия, като се гарантира до голяма степен целостта на българската етническа територия. Лошото на този вариант е, че денят на освобождението се губи в далечината на необозримото бъдеще.

Другият вариант, напротив, предвижда безкомпромисни въоръжени действия. Неговата цел е, както вече бе изяснено, чрез всенародна въоръжена акция да се взриви и активизира Източният въпрос, в чиято развръзка да се търсят евентуални възможности за политическо решение на българския въпрос. Този радикален вариант е свързан със самопожертвувателни действия и предполага неизбежни кръвопролития. За сметка на това обаче се разкриват реални възможности за приближаване деня на освобождението. Може би тъкмо това негово съблазнително преимущество му осигурява надмощие в хода на националноосвободителното движение. Ала се оказва, че този силов вариант има един много съществен недостатък. С него трудно може да се гарантира целостта на българската етническа територия, защото самата постановка за политическо решение на въпроса по презумпция предполага неизбежната намеса и решаващата роля на великите държави във финалната развръзка на събитията. Съответно това означава, че съдбата на българите става изцяло зависима от техните интереси и взаимоотношенията помежду им. А при господстващите по онова време вълчи нрави на международната арена правото е винаги на страната на силните. Европейският ареопаг решава предварително всички въпроси на Берлинския конгрес чрез тайни споразумения и задкулисни сделки на четири очи. Дори турските пълномощници например с изненада констатирали, че всичко е предрешено без някой да ги пита. Когато Каратеодори паша се опитал да възрази по някои въпроси, председателят на конгреса — княз Бисмарк, троснато му заявил: „Ако вие си въобразявате, че конгресът се е събрал заради Турция, дълбоко се заблуждавате. Санстефанският договор би останал така, както си беше, ако не засягаше някои въпроси, които интересуват Европа.“ Няколко години по-късно, коментирайки германската позиция на Берлинския конгрес, княз Бисмарк заявява със същата откровеност: „Когато решихме да свикаме конгреса през 1878 г., ние съвсем нямахме предвид интересите на България, а се ръководехме изключително от нашите интереси. А както е известно, нашите интереси тогава налагаха да се съобразим с исканията на Русия... За Германия няма абсолютно никакво значение, дали България ще е малка или голяма. Дори в границите ѝ от Сан Стефано тя не би била някакво неудобство за нас.“

Промяна на националния идеал — от национално освобождение към национално обединение. В драматичните събития около Освобождението се натъкваме на поредния исторически парадокс. През дългите тежки години на османското господство външнополитическите обстоятелства в лицето на чуждия завоевател се явяват контрапункт с позитивно стимулираща роля за сплотяването на българите в отделна обособена национална общност, устремена към свобода и независимост. Ала тъкмо когато настъпва Освобождението, създадената вече българска нация е застрашена от разединение. Този път външнополитическите обстоятелства в лицето на всемогъщите велики сили играят ролята на абсолютен повелител. Това е свързано с възникването на българската национална държава, чиято територия е въпрос на сделка и се определя в зависимост от интересите на великите сили. Съгласно утвърдената международна практика още от времето на Свещения съюз през 1815 г., всички териториални изменения на европейските граници подлежат задължително на съгласуване между великите сили и добиват международна правна валидност едва след тяхната колективна санкция. По този начин великите сили винаги безцеремонно се намесват в съдбата на малките народи и играят решаваща роля при очертаването на държавните им граници, без да се съобразяват с националните принципи и справедливостта. Едва ли има малък народ, който е успял да се домогне до своя национална държава в оптимална етническа територия. Различията са само в степента на понесените щети. Нека си припомним, че нашите съседи гърците, сърбите и румънците също са болезнено засегнати от решенията на „Европейския концерт" при очертаването на техните държавни граници. Гръцкото кралство и Сръбското княжество например, създадени по силата на Одринския мирен договор през 1829 г. и санкциониран от великите сили в Лондон през 1830 г., далеч не покриват етническата им територия. Извън гръцката държава остават Епир, Тесалия, островите Самос, Хиос, Крит, Кипър и мн. др., в които гърците са преобладаващо мнозинство. Сърбия пък е разделена от значителни свои етнически територии в Босна, Херцеговина и Новопазарската област, а в центъра на столицата си е принудена да търпи присъствието на турски военен гарнизон като гаранция за васалната ѝ зависимост от султана. Любопитно е, че модните увлечения на тогавашната европейска общественост към културата на древна Елада и свързаните с това симпатии към гърците и тяхната освободителна кауза също не са им помогнали много за евентуално по-благосклонното отношение. В условията на съществуващия произвол при определянето на държавните граници на малките народи в Европа не е за учудване парадоксалният факт, че повечето балкански народи — гърците, сърбите, румънците, албанците, а дори и турците имат понастоящем по две държавни структури. Българите също не правят изключение с тази разлика, че другата им държава, пак по волята на великите сили, се създава на антибългарска основа.

Фаталната зависимост на освободителната кауза от външните фактори и обстоятелства предопределя съдбата на българите дълги години след Освобождението. В основата на тази предопределеност стои Санстефанският договор. Неговата ревизия в Берлин тутакси го превръща в символ на националното единство. Някогашната идея за национално освобождение се трансформира в идея за национално обединение. Санстефанска България става национален идеал. Ала както става ясно, въпросният договор е недействителен и предварително обречен, което съответно означава, че българският национален идеал се формира върху твърде съмнителна основа, което го изражда в идея-фикс. Българите се оказват в капан на голямата илюзия, че могат да постигнат националното си обединение само защото каузата им е справедлива. Но такива звездни мигове като Съединението от 1885 г. са редки изключения в историята, които само потвърждават правилото, че в голямата политика моралните норми нямат голяма стойност. В голямата политика важат единствено интересите и правото на силните. А в нашия случай интересите на меродавните фактори са заявени съвсем експлицитно. Нека си припомним постоянните императивни възражения на Англия и Австро-Унгария против създаването на голяма славянска държава на Балканите, с които Русия винаги се съобразява. Илюзията, че някой ще допусне Обединена България в естествените ѝ граници в името на справедливостта, се оказва не само наивна, но и твърде печална. В края на краищата тази илюзия довежда до пропиляването на колосална национална енергия, до поредица от национални катастрофи и огромни страдания.

Като имаме предвид действащите принципи и механизми в сферата на голямата политика по онова време, очевидно се налага една по-балансирана преценка за събитията, свързани с Освобождението. В този смисъл определено може да се каже, че възкресението на българската държава след петвековно забвение е най-крупното постижение в новата ни история. Това постижение е реален факт, чиято импозантност понякога сякаш остава в сянката на Санстефанския мираж. А всъщност тъкмо това постижение може да се смята за истинско чудо. Благодарение на Освободителната война българската освободителна кауза най-после щастливо се измъква от бездънното тресавище на Източния въпрос и преминавайки буквално през иглени уши, осъществява своята заветна цел — българската национална държава, която е една от малкото национални държави в Европа и света по онова време. Нека не забравяме, че десетки и стотици други не по-малко достойни народи и до днес не могат да се похвалят с подобно постижение.

ИЗТОЧНИЦИ И ЛИТЕРАТУРА

Ангелов, Б. Съвременници на Паисий. Т. I. II. С., 1963.

Априлов, В. Събрани съчинения. С., 1940.

Априлско въстание 1876 г. Сборник от документи под ред. на Ал. Бурмов. Т. I — III. С., 1954—1956.

Априлското въстание 1876—1966 г. С., 1966.

Априлското въстание и Източната криза 1875—1878. С., 1977.

Април 1876. Спомени. С., 1976.

Аретов, Н. Българското възраждане и Европа. С., 1995.

Арнаудов, М. Неофит Хилендарски Бозвели 1785—1845. Живот, дело, епоха. Т. I—II. С., 1971.

Арнаудов, М. Българското възраждане. Наченки на движението за народност, просвета и независимост. С., 1944.

Арнаудов, М. Паисий Хилендарски. Личност, дело, епоха. С., 1972.

Арнаудов, М. Васил Априлов. Живот, дейност, съвременници. С., 1971.

Арнаудов, М. Творци на Българското възраждане. Т. I. Първи възрожденци. С., 1969.

Арнаудов, М. Селимински. Живот—дело—идеи. С., 1938.

Арнаудов, М. Георги Стойков Раковски. Живот, дело, идеи. С., 1969.

Арнаудов, М. Любен Каравелов. Живот, дело, епоха. С., 1964, 1972.

Арнаудов, М. Българското книжовно дружество в Браила 1869—1876. С., 1969.

Архив на Г. С. Раковски. Т. I. Писма и ръкописи на Раковски. С., 1952; т. II—IV. Писма до Раковски. С., 1957, 1966, 1969.

Архив на Възраждането. Т. I. Под редакцията на Д. Страшимиров. С., 1908.

Архитектурата на Българското възраждане. Материали. С., 1975.

Бозвели, Н. Съчинения. С., 1968.

Бонева, В. Исторически етюди по Българско възраждане. В. Търново, 1997.

Боршуков, Г. История на българската журналистика 1844—1877, 1878—1885. С., 1976.

Ботев, Хр. Събрани съчинения. Т. I—III. С., 1976.

Бояджиев, П. Партений Павлович. С., 1988.

Бурмов, Ал. Христо Ботев и неговата чета. С., 1974.

Бурмов, Ал. Избрани произведения. Т. II—III. С., 1974, 1976.

Бурмов, Т. Българо-гръцка църковна разпра. С., 1902.

Бурмов, Т. Дневник. Спомените ми. Автобиография. С., 1994.

Българска народна култура. Историко-етнографски очерк. С., 1981.

Българската нация през Възраждането. Т. I—II. С., 1980, 1989.
България. Френска хроника 1841—1878. С., 1998.
Българско възраждане. Христоматия по История на България. Т. II. Съставители Хр. Христов и Н. Генчев. С., 1969.
Българското опълчение. Т. I—II. С., 1956, 1959.
Българското националнореволюционно движение 1868—1874. Чуждестранни документи. Т. I—II. С., 1992.
България 1000 години 927—1927. С., 1930.
Бъчварова, Н. и М. Бъчваров. Д-р Петър Берон. Живот и дело. С., 1993.

Васил Левски. Документално наследство. С., 1973.
Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд. С., 1951.
Велики, К. Румъния и българското революционни движение за национално освобождение (1850—1878). С., 1982.
Велики, К. Браилските бунтове 1841—1843. С., 1968.
Велчев, В. Паисий Хилендарски. Епоха, личност, дело. С., 1981.
Виноградов, В. Русско-турецкая война 1877—1878 г. и освобождение Болгарии. М., 1978.
Войников, Д. Избрани произведения. С., 1978.
Възвъзова-Каратеодорова, К. Атанас Узунов 1851—1907. На Левски верен помощник. С., 1994.
Възвъзова-Каратеодорова, К., З. Нонева, В. Тилева. Васил Левски. Документален летопис 1837—1873. С., 1987.
Възвъзова-Каратеодорова, К. Капитан Георги Мамарчев 1786—1846. С., 1986.
Гаврилова, Р. Векът на българското духовно възраждане. С., 1993.
Гандев, Хр. Българската народност през 15 век. С., 1970.
Гандев, Хр. Проблеми на Българското възраждане. С., 1976.
Гандев, Хр. Априлското въстание 1876. С., 1976.
Генов, Г. П. Източният въпрос. Т. II. С., 1926.
Генов, Ц. Освободителната война 1877—1878. С., 1978.
Генов, Ц. Българските доброволци в Сръбско-турската война 1876. С., 1977.
Генчев, Н. Българско възраждане. С., 1988.
Генчев, Н. Франция в българското духовно възраждане. С., 1979.
Генчев, Н. Българската култура XV—XIX век. Лекции. С., 1988.
Генчев, Н. Левски, революцията и бъдещият свят. С., 1973.
Генчев, Н. Българска възрожденска интелигенция. С., 1991.
Георгиева, Цв, Д. Цанев. Документи за българския народ XV—XIX век. С., 1985.
Георгиева, Цв. Еничерите в българските земи. С., 1988.
Гечев, М. Килийните училища в България. Създаване и разпространение. С., 1967.
Глушков, Хр. Евлоги и Христо Георгиеви. Живот и дейност. С., 1982.
Грозданова, Ел., Ст. Андреев. България през XVI век. С., 1986 .
Грънчаров, М. Чорбаджийството и българското общество през Възраждането. С., 1999.

Дамянов, И. Нишкото въстание през 1841 г. и европейската дипломация. С., 1992.
Дамянов, С. Френската политика на Балканите 1828—1853. С., 1977.
Дамянов, С. Франция и българската национална революция. С., 1968.
Дамянов, С. Ломският крой през Възраждането. С., 1967.
Данова, Н. Константин Георгиев Фотинов в културното и идейнополитическото развитие на Балканите през XIX век. С., 1994.
Даскалова, Кр. Българският учител през Възраждането. С., 1997.
Димитров, А. Училището, прогресът и националната революция. Българското училище през Възраждането. С., 1987.
Димитров, М. Любен Каравелов. Биография. С., 1959.
Димитров, Стр. Въстанието от 1850 г. в Северозападна България. С., 1972.
Димитров, Стр., Кр. Манчев. История на балканските народи XV—XIX век. С., 1971.
Димитров, Стр. Султан Махмуд II и краят на еничарите. С., 1993.
Димков, Н. Бачо Киро. Личност и дело. С., 1976.
Димков, Н. Възрожденският Шумен. Шумен, 1989.
Димчева, Р. Из историята на Просвещението в България и Гърция през 18 и 19 век. С., 1985.
Димов, Г. Българската литературна критика през Възраждането. С., 1965.
Динеков, П. София през XIX век до Освобождението на България. С., 1937.
Динеков, П. Възрожденски писатели. С., 1962.
Дойнов, Д. Националнореволюционните борби в Югозападна България през 60-те и 70-те години на XIX век. С., 1976.
Дойнов, Д. Гюргевският революционен комитет. С., 1986.
Дойнов, Ст. Българите и руско-турските войни 1874—1856. С., 1986.
Дойнов, Ст. Българското националноосвободително движение 1800—1812. С., 1979.
Документи за българската история. Т. I—IV. С., 1931—1951.
Геров, Н. Архив на Найден Геров 1857—1876. Т. I. С., 1931 и т. II. С., 1932.
Документи из турските държавни архиви (1564—1908). Подбрал и превел П. Дорев. Т. I. С., 1940; Т. II; С., 1942.
Документи за новата история на българския народ из Виенските държавни архиви (1830—1877). Т. I; С., 1948; т. II. С., 1951.
Драгова, Н. Книга за Паисий. С., 1972.
Дуйчев, Ив. Из старобългарската книжнина. Кн. 2. С., 1944.

Енциклопедия на българската възрожденска литература. В. Търново, 1996.
Записки на Христо Македонски 1852—1877. С., 1983.

Жефарович, Хр. Стематография. Фаскимилно издание. С., 1986.
Жечев, Н. Букурещ — културно средище на българите през Възраждането. С., 1991.
Жечев, Н. Браила и българското културно-национално възраждане. С., 1970.
Жечев, Н. Велчова завера. С., 1985.
Жечев, Т. Българският Великден или страстите български. С., 1975.

Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1976.
Иванов, Христо—Големия. Спомени. С., 1984.
Източният въпрос. Документален сборник. Съставители И. Илчев и Б. Гаврилов. С., 1995.
Йонков, Хр. Числен, социален и класов състав на революционерите в Априлското въстание 1876. Историко-социологическо изследване на IV революционен окръг. С., 1993.
Икономов, Т. Мемоари. С., 1973.
Икономика на България. Т. I. С., 1969.
История на българската литература. Т. II. Литературата на Възраждането. С., 1966.
История на България. Т. 5. Българско възраждане XVIII — средата на XIX век. С., 1985.
История на България. Т. 6. Българско възраждане 1856—1878 година. С., 1987.
История на българския книжовен език. С., 1989.
История на образованието и педагогическата мисъл в България. Т. I. С., 1975.

Каравелов, Л. Събрани съчинения. Т. I—IX. С., 1965—1968.
Касабов, Ив. Моите спомени от възраждането на българите с революционни идеи. С., 1905.
Кирил, патриарх Български. Граф Н. П. Игнатиев и българският църковен въпрос. Изследвания и документи. Т. I. С., 1958.
Кирил, патриарх Български. Екзарх Антим I (1816—1888). С., 1956.
Кирил, патриарх Български. Католическата пропаганда сред българите през втората половина на XIX век. Т. I. С., 1962.
Ковачева, М. Драган Цанков. Общественик , политик, дипломат до 1878. С., 1982.
Койчева, В. Старозагорското въстание. С., 1975.
Книга за българските хаджии. Съставители Св. Гюрова и Н. Данова. С., 1995.
Конев, Ил. Илия Блъсков. Живот и дело. С., 1969.
Конев, Ил. Българското възраждане и Просвещението. Т. I. С., 1983; Т. II. С., 1993.
Конобеев, В. Българското националноосвободително движение. Идеология, програма, развитие. С., 1972.
Косев, Д. Лекции по нова българска история. С., 1951.
Косев, Д. Към историята на революционното движение в България през 1876—1871 година. С., 1958.
Косев, Д. Русия, Франция и българското освободително движение (1860—1869). С., 1986.
Косев, Д. Петко Рачев Славейков. Обществена и политическа дейност. С., 1986.
Косев, К. Бисмарк. Източният въпрос и българското освобождение 1856—1878 година. С., 1978.
Косев, К. За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX век. С., 1968.
Косев, К. Панайот Хитов — живот и революционна дейност. С., 1963.
Косев, К. Априлското въстание — прелюдия на Освобождението. С., 1996.
Косев, К., Н. Жечев, Д. Дойнов. История на Априлското въстание 1876. С., 1986.

Косев, К., Ст. Дойнов. Възкресението на България през 1878 г. С., 1999.
Кратка история на българската архитектура. С., 1965.
Куюмджиева, В. Интелектуалният елит на българското общество през Възраждането. С., 1995.

Лалков, М. Балканското националноосвободително движение през XIX век (1804—1878). С., 1982.
Лвова, Ев. Българското възрожденско изкуство. С., 1978.
Леков, Д. Българска възрожденска литература. Т. I—II. С., 1993.
Леков, Д. Литература. Общество. Култура. Литературно-социологически и литературно-исторически проблеми на Българското възраждане. С., 1982.

Мавродинов, Н. Изкуството на Българското възраждане. С., 1957.
Маждракова-Чавдарова, О. Четата на поп Харитон 1876. С., 1963.
Маждракова-Чавдарова, О. Националнореволюционни борби на българския народ 1828—1878. С., 1998.
Маждракова-Чавдарова, О. Възрожденецът Стефан Пенев Ахтар. С., 1985.
Маркова, З. Българската екзархия 1870—1879. С., 1989.
Маркова, З. Българското църковно национално движение до Кримската война. С., 1976.
Маркова, З. Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. С., 1967.
Митев, Й. История на Априлското въстание 1876. Т. I—III. С., 1986.
Митев, Пл. Българско възраждане. Лекционен курс. С., 1999.
Митев, Пл. Българският революционен комитет 1875. С., 1998.
Мутафчиева, В. Аграрните отношения в Османската империя през XV—XVI век. С., 1962.
Мутафчиева, В. Кърджалийско време. С., 1997.
Мутафчиева, В. Книга за Софроний. С., 1978.

Натан, Ж. Избрани трудове. Т. II, С., 1979.
Начов, Н. Христо Н. Тъпчилещов. Живот и неговата обществена дейност. С., 1935.
Начов, Н. Калофер в миналото 1707—1877. С., 1929.
Начов, Н. Цариград като културен център на българите до 1877 г. С., 1925.
Неофит Бозвели. Съчинения. С., 1968.
Нешев, Г. Културни прояви на българския народ XV—XVIII век. С., 1971.
Ников, П. Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. С., 1971.
Обретенов, Н. Спомени за българските въстания. С., 1942; С., 1983.
Одринският мир от 1829 г. и балканските народи. С., 1981.
Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т. I. Освободительная борьба южных славян и Росии (1875—1877). М., 1961.
Освобождението на България от турско робство. Сборник статии. С., 1958.
Освобождението на България. Материали от юбилейната научна конференция. С., 1982.
Освобождението 1878. Спомени., 1978.

Павловска, Цв. Васил Левски и Вътрешната революционна организация. С., 1993.

Павловска, Цв. Проблемата за въоръжението на въстаническите сили в българското националноосвободително движение 1869—1876. С., 1978.

Паисий Хилендарски. История славяноболгарская. С., 1914.

Паисий Хилендарски и неговата епоха (1762—1962). Сборник от изследвания. С., 1962.

Пантев, А. Българският април 1876 в Англия и САЩ. С., 1996.

Пантев, А. Българският въпрос във Великобритения 1876—1878. С., 1981.

Паскалева, В. Българката през Възраждането. С., 1984.

Паскалева, В. Средна Европа и земите по Долния Дунав през XVIII и първата половина на XIX век. С., 1986.

Пенев, Б. История на новата българска литература. Т. I—IV. С., 1976—1978.

Петков, П. В. Бонева. Българите пред Европа през 1869 година. В. Търново, 1993.

Плетньов, Г. Чорбаджиите и българската национална революция. В. Търново, 1993.

Плетньов, Г. Мидхат паша и управлението на Дунавския вилает. В. Търново, 1994.

Плетньов, Г., Ив. Стоянов. Планове и програми в националноосвободителното движение през Възраждането. В. Търново, 1994.

Положението на българския народ под турско робство. Документи и материали. С., 1953.

Проблеми на българската историография след Втората световна война. С., 1973.

Публицистиката на Любен Каравелов. Т. I. С., 1958.

Първев, Хр. Възраждането на българския книжовен език. С., 1983.

Радев, Ив. Княз Стефан Богориди. В. Търново, 1994.

Радев, Ив. Нравственият патос на ранновъзрожденската литература. С., 1987.

Радев, Ив. История на българската литература през Възраждането. В. Търново, 1997.

Радкова, Р. Неофит Рилски и новобългарската култура. С., 1983.

Радкова, Р. Българската интелигенция през Възраждането XVIII — първата половина на XIX в. С., 1986.

Радкова, Р. Рилският манастир през Възраждането. С., 1972.

Радкова, Р. Възрожденецът Христо Димитров Дупничанин. С., 1997.

Раковски, Г. С. Съчинения. Т. I—IV. С., 1983—1984.

Русия и българското националноосвободително движение (1856—1876) . Т. I—II. С., 1987—1990.

Сидельников, С. И. Болгарскии революционный центральный комитет (1869—1872). Харьков, 1970.

Сиромахова, Ж. Русе през Възраждането. Русе, 1997.

Славейков, П.Р. Съчинения. Т. I—II. С., 1969.

Смирнов, В. Д. Кучибей Гюмюрджийский и другие османские писатели XVII века о причинах упадка Турции. СПб., 1873.

Смоховска-Петрова, В. Неофит Бозвели и българският църковен въпрос. С., 1964.

Снегаров, Ив. Турското владичество, пречка за културното развитие на българския народ и на другите балкански народи. С., 1958.

Снегаров, Ив. Българската екзархия. С., 1969.

Софроний Врачански. Избрани произведения. С., 1946.

Софроний Врачански. Житие и страдания грешнего Софрония. С., 1966.

Стоянов, М. Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания 1806—1878. Т. I—II. С., 1957.

Стоянов, З. Записки по българските въстания 1870—1876. С., 1981.

Страшмшров, Д. Васил Левски — живот, дела, извори. Т. I. Извори. С., 1929.

Страшимиров. Д. История на Априлското въстание. Т. I—III. Пловдив, 1907; С., 1996.

Страшимирова, М. Св. Българинът пред прага на новото време. С., 1992.

Сюпюр, Ел. Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX век. С., 1982.

Табаков, С. Опит за история на гр. Сливен. Т. II. С., 1924.

Темелски, Хр. Българската светиня на Златния рог. В. Търново, 1998.

Тодев, Ил. Българското национално движение в Тракия 1800—1878. С., 1994.

Тодев, Ил. Нови очерци по българска история: Триъгълник на надеждата: Студии и есета по Българско възраждане. С., 1995.

Тодев, Ил. Към друго минало или пренебрегвани аспекти на българското национално Възраждане. Сборник от опити и изследвания. С., 1999.

Тодорова, М. Англия, Русия и Танзиматът. С., 1980.

Тодоров, Н. Филики етерия и българите. С., 1969.

Тодоров, Н. Балканският град XV—XIX век. Социално-икономически и демографско развитие. С., 1972.

Тодоров, Н. Балкански измерения на гръцкого въстание от 1821 г. и приносът на българите. С., 1984.

Тодоров, Н., В. Трайков. Български участници в борбата за освобождението на Гърция (1821—1828). С., 1972.

Тодоров, Хиндалов, Вл. Въстания и народни движения от предосвободителна България. С., 1929.

Тонев, В. Добруджа през Възраждането. С., 1973.

Тонев, В. Котел през Възраждането. С., 1993.

Тонев, В. Българското Черноморие през Възраждането. С., 1995.

Топалов, К. Григор Пърличев-живот и дело. С., 1982.

Трайков, В. Идеологически течения и програми в националноосвободителните движения на Балканите до 1878. С., 1978.

Трайков, В. Георги Стойков Раковски. Биография. С., 1974.

Трайков, В. Н. Жечев. Българската емиграция в Румъния XIV век—1878. С., 1986.

Трайков, В. Г. С. Раковски. Документален летопис 1821—1867. С., 1990.

Трифонов, Ю. История на град Плевен до Освободителната война. С., 1933.

Тулешков, К. Моето чиракуване в живота. В. Търново, 1997.

Турски извори за българската история. Т. I—III, V—VI. С., 1964—1977.

Турски извори за българската история. Т. I—II. С., 1950—1960.

Улунян, А. Българският народ в Руско-турската война и балканските народи. С., 1972.
Унджиев, Ив. Карлово. История на града до Освобождението. С., 1962.
Унджиев, Ив., Цв. Унджиева. Христо Ботев. Живот и дело. С., 1983.
Унджиев, Ив. Васил Левски. Биография. С., 1980.
Унджиев, Ив. Георги Бенковски. Биография. С., 1983.

Хаджиниколова, Е. Българите и Сръбско-турската война 1876. С., 1996.
Хитов, П. Моето пътуване по Стара планина. С., 1962.
Холевич, Й. Проблеми на българската възрожденска култура. С. 1986.
Христов, Хр. Българските общини през Възраждането. С., 1973.
Христов, Хр. Паисий Хилендарски. Неговото време, жизнен опит и дело. С., 1972.
Христов, Хр. Аграрните отношения в Македония през XIX и началото на XX век. С., 1964.
Христов, Хр. Аграрният въпрос в българската национална революция. С., 1976.
Христов, Хр. Освобождението на България и политиката на западните държави. С., 1968.

Цанев, Д. Българската историческа книжнина през Възраждането XVIII — първата половина на XIX век. С., 1989.
Цанев, Д., Пл. Митев. Христоматия по история на България. Българско възраждане. Втората и третата четвърт на XIX век. С., 1996.
Цанев, Д. За българите. Чуждата историческа българистика през XVIII—XIX век. С., 1981.
Цветкова, Б. Паметна битка на народите. Варна, 1969.
Цветкова, Б. Проучвания на градското стопанство през XV—XVI век. С., 1972.
Цветкова, Б. Хайдутството в българските земи XV—XVII век. С., 1971.
Цеков, Хр. Димитър Ценович. Касеринът на БРЦК. С., 1997.
Цончева, М. Българско възраждане. Живопис и графика. С., 1962.
Цончев, П. Из общественото и културното минало на Габрово. С., 1934.

Чолакова, М. Българското женско движение през Възраждането 1857—1878. С., 1994.
Чолов, П. История на град Дряново. С., 1969.

Шарова, Кр. Любен Каравелов и българското освободително движение 1860—1867. С., 1970.
Шишманов, Ив. Избрани съчинения. Т. I. Българско възраждане. С., 1965.

Константин Косев

КРАТКА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Българска
Първо издание

Редактор Валентина Минчева
Художник Богдан Мавродинов
Техн. редактор Драга Бонева
Коректор Кирилка Тошкова

Изд. индекс 867
Формат 60×84/16 Печатни коли 11,50

Печатница на Академично издателство „Проф. М. Дринов“
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 5 Поръчка № 1037

http://www.bgob.net/acad_publ_house.asp

ISBN 954-430-760-5